

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 41 * άνοιξη 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ ΝΙΚΟΣ ΜΑΥΡΕΛΟΣ, Μιχαήλ Σκένδος - Νικόλαος Μαυροκορδάτος: οι αντίπαλοι και η διακίνηση κειμένων, λογίων και ιδεών στις αρχές του 18ου αιώνα μέσα από έναν λίβελο. Πρόδρομη παρουσίαση [3] ~ ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΤΕΡΠΟΥΛΑΣ, Ανδρέας Κάλβος: Η περιπέτεια μίας επιστολής [6] ~ ΓΕΩΡΓΙΑ ΓΚΟΤΣΗ, Η Ε. Μ. Edmonds και ο αθηναϊκός περιοδικός τύπος [7] ~ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Ο Κάρκογλους στο χειρόγραφο της «9ης Ιουλίου...» του Β. Μιχαηλίδη [13]. Άγνωστο κείμενο του Β. Τατάκη για τον Δ. Θ. Λιπέρτη [29] ~ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Το περιβόλι του εξαδέλφου Γιαννιού [15] ~ ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΕΒΕΛΑΚΗΣ, Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης στο κελί του [16] ~ ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Το δωμάτιο του Παπαδιαμάντη στη Δεξαμενή [18] ~ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, Λόγος περί μυθιστορήματος με αφορμή την ιστορία του Μιμίκου και της Μαίρης [20] ~ ΔΙΖΥ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, Μποέμ - Μητσάκης: σημειώσατε Χ [25] ~ ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΑΣ, «Αναστάσιμο»: Ιστορία και μεταφυσική σε ένα αθησαύρι-στο ποίημα του Παπατσώνη (1949) [32] ~ ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Από τις επιστολές της Rae Dalven προς τον Γ. Σεφέρη [37] ~ ΣΤΕΛΙΟΣ ΦΩΚΟΣ, Ένας έρανος για τον πεζογράφο Γιώργο Δενδρινό (1904-1938) [42] ~ ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΚΟΤΖΙΟΥΛΑΣ, Επαφές του Γιώργου Κοτζιούλα με κύπριους λογοτέχνες [47] ~ ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, Μία επιστολή του Γιώργου Κοτζιούλα προς τον Νίκο Βέη [52] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Ανέκδοτη επιστολή του Καίσαρα Εμμανουήλ προς τον Κλέωνα Παράσχο [56] ~ ΝΙΚΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ, Αναμνήσεις ενός φιλολόγου: Σπουδές στο Αθήνησι [57] ~ ΣΠΥΡΟΣ ΑΡΜΟΣΤΗΣ, Η χρήση ετυμολογικών αποστρόφων στη γραφή της κυπριακής ελληνικής [62] ~ ΧΡΙΣΤΟΣ ΔΑΛΚΟΣ, Για την ετυμολογία του ρ. παουρίζω [65] ~ ΑΝΤΩΝΗΣ Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ, Ποιητάρικες υπερβάσεις [66] ~ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Δίστιχα στο κυπριακό ιδίωμα [67] ~ Άγνωστο ποίημα του Θεοδόση Νικολάου [68]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 41 * άνοιξη 2017

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016),
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Σπύρος Αρμωστής, Λάμπρος Βαρελάς, Κυριάκος Ιωάννου,
Δημήτρης Κόκορης, Λευτέρης Παπαλεοντίου

§

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοιότυπο 22435698)

§

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της
έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357
22338827· e-mail: papaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους
συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις.
Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του
περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει
να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να καταθέτουν τη συνδρομή τους στους παρακάτω
λογαριασμούς: Ελλάδα, Τράπεζα Πειραιώς, αρ. 6553-101874-592, IBAN GR73 0171
5530 0065 5310 1874 592. Κύπρος, Τράπεζα Κύπρου, αρ. 0186-00-000522, IBAN
CY 6000 2001 8600 0000 0000 0522 00

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 6 €

Συνδρομή για δύο χρόνια (4+4 τεύχη): 20 €

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

ΧΟΡΗΓΟΣ:

Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού

Ο χορηγός δεν ευθύνεται για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ούτε ασπάζεται αναγκαστικά τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Μιχαήλ Σκένδος - Νικόλαος Μαυροκορδάτος: οι αντίπαλοι και η διακίνηση κειμένων, λογίων και ιδεών στις αρχές του 18ου αιώνα μέσα από έναν λίβελο. Πρόδρομη παρουσίαση.

Η σχέση του Νικολάου Μαυροκορδάτου, Ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας, με τον Μιχαήλ Σκένδο Vanderbech (1691-περ. 1736), γιάτρο και λόγιο, υπήρξε σύντομη αλλά θελλώδης. Ο Σκένδος, γεννημένος στη Βενετία από καστοριανό πατέρα και κρητική μητέρα, σπούδασε γιάτρος στην Πάδοβα και από εκεί δούλεψε στην Ολλανδία, την Αγγλία και κατέληξε στη Βιέννη, όπου του δόθηκε και ο τίτλος του κόμη Vanderbech, λόγω του ότι συμμετείχε σε αποστολή του Αυτοκρατορικού Στρατού στον πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εκείνη την εποχή δέχτηκε δύο προτάσεις για νέα δουλειά, η μία στην αυλή του Μεγάλου Πέτρου και η άλλη στο Βουκουρέστι, στην αυλή του Νικολάου Μαυροκορδάτου. Διαλέγει τη δεύτερη και μένει λίγο χρόνο εκεί μέχρι που δραπετεύει στην Αυστρία, κατηγορούμενος για απόπειρα δολοφονίας του ηγεμόνα. Δεχόμενος τα πυρά του Νικολάου, εκδίδει στη Γερμανία ψευδώνυμο λίβελο, που προτάσσεται σε βιβλίο του με φαρμακευτικές συνταγές.¹ Τέλος, θα καταλήξει στην τσαρική αυλή της Αγ. Πετρούπολης, όπου θα εργαστεί πολλά χρόνια και κάποια στιγμή θα ανακηρυχθεί και μέλος της Ακαδημίας του Βερολίνου.

Οι κατηγορίες που χρησιμοποιεί ο Σκένδος στον λίβελο είναι πολλές και σε κάποια σημεία σχεδόν εξόφθαλα υπερβολικές, όχι μόνο για τον Μαυροκορδάτο αλλά και για όσους διάκεινται θετικά απέναντί του, όπως ο γνωστός ολλανδός λόγιος Jean le Clerc. Γι' αυτόν τον λόγο ίσως επισημαίνονται και ως τέτοιες από τον I. Hoelbius² και άλλους, αν και κάποιοι μελετητές στον 20ό αιώνα, όπως οι παλαιότεροι Xenopol και Hurmuzaki αλλά και οι νεότεροι Cernovodeanu και Vătămanu,³ κατά περιεργο τρόπο χρησιμοποιούν το κείμενο του Σκένδου και αποτιμούν (ενίοτε εντελώς αρνητικά) τη συνεισφορά του Μαυροκορδάτου, ως λόγιου και ηγεμόνα. Την εικόνα αυτή κατάφερε επιτυχώς, και με καθαρά επιστημονικό τρόπο, να ανατρέψει εν μέρει ο A. Stourdza.

Ο λατινόγλωσσος λίβελος με προσωπείο του Σκένδου προτάσσεται ως πρόλογος σε ιατρικό βιβλίο με συνταγές του ιδίου. Το ψευδώνυμο που χρησιμοποιεί είναι Congrade du Schebhen και υποτίθεται ότι είναι κι αυτός Docteur. Ενώ είναι ευρέως γνωστό ότι κρύβεται ο ίδιος πίσω από αυτό, όπως δηλώνει και ο προαναφερθείς Hoelbius λίγα χρόνια αργότερα, πολλές γερμανικές κυρίως πηγές παραθέτουν αποσπάσματα και χρησιμοποιούν την εν λόγω πηγή ως εάν να επρόκειτο για «επικοινωνιακό» και «σοβαρό» κείμενο, κατά τη θεωρία του J.-M. Schaeffer,⁴ ενώ δεν έχει προσεχθεί η «παιγνιώδης», ήτοι λογοτεχνική-σατιρική, υφή με μορφή οξύτατου και καθαρά προσωπικού λίβελου, γραμμένου με πολύ ιδιοτελή κίνητρα και εξαιρετικά επισφαλή δεδομένα για να τα χρησιμοποιήσουν ιστορικοί. Το ίδιο θα παρατηρήσει, σε σχέση με τον Μαυροκορδάτο και την εικόνα του, ο Stourdza για πηγές φιλοαυστριακές, όπως του Del Chiaro και κάποιων αξιωματούχων της αυτοκρατορικής αυλής ή την καθαρά ιδιοτελή παρουσίαση του Μαυροκορδάτου από τον Cantemir.⁵ Βασικό είναι να φωτιστεί πρώτα το περιεχόμενο που είναι δύσκολα προσβάσιμο, λόγω της γλώσσας (λατινικά) αλλά και της επιπλέον δυσκολίας του, εξαιτίας της ρητορικής που χρησιμοποιείται στο συγκεκριμένο είδος (τον λίβελο), εντός του οποίου υπάρχει πάντα η έννοια της παραμόρφωσης του προσώπου-στόχου. Για τον λόγο αυτό ετοιμάζεται μετάφραση με υπομνηματισμό του προλογικού κειμένου και πρόλογο.

Ο Σκένδος, με το ψευδώνυμο που χρησιμοποιεί, μιλά στην ουσία σε τρίτο πρόσωπο για τον εαυτό του και ξεκινά με έναν έπαινο στον ιατροφιλόσοφο Σκένδο και στο λα-

μπρό έργο του, το οποίο, όπως παρατηρεί, θα ήταν μεγαλύτερο αν δεν του είχε «αρπάξει» [sic] ο Μαυροκορδάτος (4). Ένα από τα έργα που διατείνεται ότι του έκλεψαν είναι ένα *Universale Lexicon Criticum*, το οποίο αναφέρουν και κάποιοι ιστορικοί χωρίς να το έχουν δει ποτέ.⁶ Η ιστορία του θείου του Ιωάννη Αβράμιου είναι το πρώτο γνωστό ιστορικό γεγονός που αναφέρεται και παρουσιάζεται ως αφορμή για την άσχημη σχέση του Σκένδου με τον Μαυροκορδάτο (5-6). Είναι εμφανής ήδη από την αρχή της αφήγησης του η προκατάληψή του όχι μόνο για τον Μαυροκορδάτο αλλά και για όλους όσοι ζουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και χαρακτηρίζονται από “barbarum more” [=βαρβαρικό ήθος], ταυτίζοντας τον οθωμανό πολίτη με Τούρκο. Αντίθετα, ακόμα και για τους Ρουμάνους που ζουν στην Αυτοκρατορική Γερμανική Τρανσυλβανία, για τους οποίους διατηρεί επιφυλάξεις, αλλά κυρίως για όσους βρίσκονταν στην Ολτενία, θεωρεί ότι έχουν εξευγενιστεί υπό αυστριακή επίδραση. Η στάση του αυτή αναδεικνύει, μαζί με άλλα στοιχεία, μια περιφρόνηση προς οποιονδήποτε και οτιδήποτε δεν ήταν Δυτικό. Ας μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι ο Σκένδος ήταν γιατρός πεδίου μάχης στον αυστριακό στρατό και ακόλουθος του πρέσβη Virmondt στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Σκένδος θα προχωρήσει αμέσως σε καταγγελίες σοβαρότερες από την κλοπή χειρογράφων, εξαπολύοντας την πρώτη σοβαρή κατηγορία για φόνο και μάλιστα του αδελφού του (6). Αμέσως μετά θα αρχίσει να κατασκευάζει μια εικόνα του απόλυτου Κακού από όλες τις πλευρές, όπως επιβάλλουν οι κανόνες του (λογοτεχνικού εδώ) είδους λόγου που επιλέγει. Εξαρχής κατηγορεί τον Νικόλαο ως εντελώς διεφθαρμένο και στην ερωτική του ζωή (6-7), με μια γενική αναφορά την οποία θα αναλύσει στις λεπτομέρειες της καθ’ όλη τη διάρκεια του κειμένου του. Η εικόνα αφορά: α) το άτομο ως νάρκισσο (16, 18), αλλά μαύρο (13) και κοντό (18) και με καταγωγή από ζώα (19-20), διεφθαρμένο ηθικά και εκ φύσεως. Υποστηρίζει πως ο Νικόλαος διέπραξε φόνο, οδήγησε κάποιους σε αιμομιξία, έκλεβε περιουσίες (πνευματικές και υλικές), είναι άθεος *muserin*⁷ (14-15), τρελός (20-21) που έκανε κραιπάλες (13) και μάλιστα με τους υπαλλήλους του A. Epis και N. Wolff (22), που ήταν μπεκρήδες, έκφυλοι και άσωτοι, ενώ παντρεύτηκε την «παλλακίδα» του (τη Σμαράγδα [21]) και την κόρη που απέκτησε με αυτή την πάντρεψε σε πολύ μικρή ηλικία με τον πολύ μεγαλύτερο της Καμινάριο (21), αλλά και ότι παραμελούσε τα παιδιά του για να πλουτίσει (21)· β) άρχοντα που κυβερνά με τη βία και την επιβολή της εξουσίας ως βάρβαρος δυνάστης (7-8) με τη βοήθεια τούρκων χαφιέδων (22) και της επίσημης τουρκικής εξουσίας (24), που χρηματίζεται (11-12) και, πάντα με τη βοήθεια των Τούρκων, βγάζει λεφτά από ανθρώπους αθώους σαν τον Σκένδο (24, 25) ή τον θείο του Ιωάννη Αβράμιο (25), ενώ τον χαρακτηρίζει ο μθριδατισμός (20)· και γ) τον λόγο που κλέβει έργα και τα οικειοποιείται (15-18, 24), ενώ πληρώνει για να τον διαφημίσουν (14, 19, 27, 30) και δεν ξέρει λατινικά (17) ή άλλη γλώσσα (18-20), σε αντίθεση με τον πολύγλωσσο Καντεμίρ (19).

Φυσικά, δεν παραλείπει εντός της όλης ρητορικής του φόγου να τον παρουσιάσει ως βλάσφημο και ταυτόσημο του Διαβόλου, τον οποίο ο θεός θα τιμωρήσει (25-26), μαζί με τον πληρωμένο διαφημιστή του Jean Le Clerc (27), προοικονομώντας ότι η διαφήμιση που ο τελευταίος του έκανε δεν θα πιάσει τόπο, γιατί υποστηρίζεται από «μυθιστοριογράφους» και άρα αναξιόπιστους μάρτυρες (30-31). Στην κορύφωση του κατηγορητηρίου θα παραθέσει χωρία από τις Γραφές για να επιβεβαιώσει τις κατηγορίες. Αντίθετα, ο Σκένδος παρουσιάζεται ως φιλικός στις χριστιανικές δυνάμεις, γεγονός που αυτομάτως θεωρεί ότι τον αγιοποιεί (26). Έτσι, φτάνει στην αναφορά της κατηγορίας που του προσήψε ο Μαυροκορδάτος για να την αναδείξει ως αναξιόπιστη και ψευδή για έναν άγιο σαν τον Σκένδο, τον οποίο θεωρεί απλώς αφελή που μπήκε στον λάκκο των λεόντων. Ξεκάθαρα επιθετική είναι η φράση που χρησιμοποιεί ως κατακλείδα, ότι ακόμα

και οι πόρνες ερυθριούν μπροστά στον χαρακτήρα και το ποιόν του στόχου του ως από- μου, άρχοντα και λογίου, που τον οδηγεί ο “Angelus Sathanae”.

Το επιθετικό αυτό κείμενο έχει σωρεία παραθεμάτων από ποικίλα κείμενα (βιβλικά, κλασικά και ιατρικά κυρίως), τα οποία ο συγγραφέας φαίνεται να αντλεί από διάφορα βιβλία. Π.χ., για να επιτεθεί στον Jean Le Clerc, αναφέρει τη φράση “scarabaeus criticus”, η οποία παραπέμπει στο δημοφιλές φυλλάδιο που κυκλοφορεί τότε στις Κάτω Χώρες με το ψευδώνυμο Alethophilii Sinceri⁸ και αφορά την κριτική. Εξάλλου, λίγο παρακάτω θα παρατηρήσει ότι την Παλλάδα του [=σοφία] ο Le Clerc την είχε για πούλημα ως “mercenarius calamus” [=επί μισθώ κάλαμος]. Η αποδόμηση της αξίας των έργων του Μαυροκορδάτου *Περί καθηκόντων και Φιλοθέου πάρεργα*, τα οποία ο Σκένδος θεωρεί προϊόντα λογοκλοπής, αν και δεν το αποδεικνύει, προϋποθέτει τη γνώση των βιβλιο- παρουσιάσεων του Le Clerc στη *Bibliothèque Ancienne et Moderne*.⁹ Το γεγονός ότι, επί τρία συνεχή έτη πριν από τη δημοσίευση του λιβέλου μας (1720-1723), παρουσιάζεται το συνολικό έργο του Νικολάου από τον Ολλανδό και αποικιά μεγάλη φήμη στη Δύση, εκνευρίζει μάλλον τον Σκένδο, που προσπαθεί να διαψεύσει τα γραφόμενα εκεί, αμφισβητώντας ακόμα και την αξιοπιστία του Αββά Bignon, ο οποίος παρουσίασε τα *Φιλοθέου πάρεργα* στη γαλλική Βασιλική Βιβλιοθήκη.¹⁰

Η παραμόρφωση της εικόνας του προσώπου-στόχου αποτελεί, όπως προειπώθηκε, τη βασική επιδίωξη του επιτιθέμενου, που συνενώνει τη ρητορική αλλά και τη θεματική διαφορά κατηγοριών λιβέλου, όπως οι θρησκευτικοί (αθεία, ανηθικότητα, εγκλήματα και συνεργασία με ασίτους), οι καθαρά κοσμικοί και πολιτικοί (τυραννία, χρηματισμός, εγκλήματα), οι πολιτισμικοί (βαρβαρότητα, ανατολική λαγνεία, αντιευρωπαϊσμός από επιθετικά κράτη της Ανατολής) και οι καθαρά λόγιοι και για αιτίες πνευματικής κατω- τερότητας. Ωστόσο, η κατακλείδα συνοψίζει όλες αυτές τις πλευρές του διαβολικού κακού σωρευτικά, για να διαβάσει έναν πασίγνωστο και αγαπητό στην εποχή του λόγιο ηγεμόνα, με όπλο σωρεία παραθεμάτων από πηγές διαφόρων ειδών, όπως ο John Owen, ο άγγλος σατιρικός, ο Ξενέκας (Επιστολή 81) και η *Παλαιά Διαθήκη* από τη *Vulgata*.

Το επιπλέον ενδιαφέρον που χαρακτηρίζει το κείμενό μας είναι η εθνική, θρησκευ- τική και γλωσσική ταυτότητα του προσώπου που εκφέρει τον λόγο, δηλαδή του Σκέν- δου. Είναι ομοεθνής, ομόγλωσσος και ομόθρησκος με τον στόχο του, αλλά η μόνη τους διαφορά είναι η πεποίθηση του επιτιθέμενου ότι όποιος δεν είναι με τους Αυστριακούς είναι βάρβαρος. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η πεποίθηση τον οδηγεί και στην υιοθέτηση τόσο της λατινικής γλώσσας όσο και της ρητορικής σκευής των Δυτικών (Κα- θολικών και Προτεσταντών) κατά των Ρωμιών Ορθοδόξων, ως εκβαρβαρισμένων Ανα- τολιτών, που μένουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ωστόσο, ο κύριος λόγος που τα γράφει όλα αυτά είναι απλός και ιδιοτελής, να σωθεί από την καταδίωξη, μια και κα- τηγορείται για φόνο, κάτι από το οποίο δεν μπορούσαν επισήμως να τον σώσουν ούτε οι αυστριακές αρχές, γιατί σίγουρα δεν θα θυσιάζαν τις διπλωματικές σχέσεις με τον Ηγεμόνα της Βλαχίας για να τον υπερασπιστούν. Ίσως γι' αυτό τελικά ο συγγραφέας μας καταφεύγει στη Ρωσία, με τη μεσολάβηση του Δημήτρη Καντεμίρ (ορκισμένου εχ- θρού του Μαυροκορδάτου), ο οποίος μάλιστα πεθαίνει την ίδια χρονιά κατά την οποία δημοσιεύτηκε ο λιβέλος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Empirica illustris per septem nobilissima euporista familiaria remedia ad totidem grauissimos et fre- quentiores morbos profligandos, authore Michaele Schendo R.C.S. Eq. Vanderbech, philosoph. et medicin. u.doctore. Addita authoris apologia adversus Mavrocordati Sycophantias par le docteur Conrade du Scheben. Editio altera, prototypo Londinensi, longe elegantior et emendatior, Agustae Vindelicorum apud Merz et Mayer, 1723, 3-31.* Οι παραπομπές στον λιβέλο θα δίνονται εντός του κυρίως κειμένου σε παρενθέσεις μόνο με αριθμό/-ούς σελίδα/-ων.

2. Ioann. Theodorus Hoelbius Themarensis, *Commentatio de Litterarum Studiis Ioann. Nicolai Maurocordati Principis Walachiae*, Litteris Schillianis, Iena 1755.

3. Cernovodeanu P. - Vătămanu N., "Un médecin princier moins connu de la période phanariote: Michel Schendos Van der Bech (1691-env. 1736)", *Balkan Studies* 18: 1 (1977) 13-30.

4. Ζαν-Μαρί Σεφφέρ, *Τι είναι λογοτεχνικό είδος;*, μτφρ. Αλ. Ακριτόπουλος, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 2000, 99-101.

5. Για εκτενή σχολιασμό πηγών και μελετών επί του θέματος βλ. Αl. Α. C. Stourdza, *L'Europe Orientale et le rôle historique des Maurocordato (1660-1830), avec un appendice contenant des actes et documents historiques et diplomatiques inédits*, Librairie Plon, Paris 1913, 68-129.

6. Είναι τόσο μεγάλη η πίστη των γερμανικών κυρίως πηγών στα γραφόμενά του, που, χωρίς αποδείξεις, δύο επιφανείς λόγιοι, ο J. F. Von Recke (*Allgemeines Schriftsteller- und Gellehreten - Lexikon der Provinzen: Livland, Esthland und Kurland* 1832) και ο W. M. Von Richter (*Geschichte der Medicin in Russland*, 1817), το αναφέρουν, έτσι και παραπέμποντας στον λιβελό μας, αλλά χωρίς να το έχουν δει ποτέ.

7. Παρόλο που ονομάζει άθεους τους οπαδούς αυτής της μουσουλμανικής σχέτας, η πραγματικότητα δεν είναι έτσι, όπως παρατηρεί το 1717 η Lady Montagu, η οποία τους χαρακτηρίζει ξεκάθαρα «ντεϊστές». Βλ. Λαίδη Μόνταγκιου, *Το Οδοιπορικό τριών Ηπείρων*, μτφρ. Ι. Κασσεσιάν και εισ./σχολ. Ι. Χατζηπαναγιώτη, Αθήνα, Στοχαστής, 1994, 125.

8. *Schediasma Epistolicum ad amicium de Scarabaeis Criticis et Hypercriticis...*, 1714 και β' έκδ. 1715.

9. Οι παρουσιάσεις δημοσιεύονται το 1720 (τόμ. 14, σσ. 113-131) για την πρώτη έκδοση του *Περί καθηκόντων*, το 1721 (τόμ. 15, σσ. 84-95) για το σύνολο έργο αλλά πιο αναλυτικά για τα Φιλοθέου πάρεργα, και το 1722 (τόμ. 17, σσ. 404-423) για τη δεύτερη έκδοση του *Περί καθηκόντων*.

10. Η παρουσίαση που έκανε ο Αββάς παρατίθεται σε γράμμα που αναδημοσιεύει σε άρθρο του ο Jean Le Clerc: "Eclaircissements et corrections sur l'article II. de la I. Partie du Tome XIV de cette Bibliothèque A & M.", *Bibliothèque Ancienne et Moderne*, Tome XV. Partie I (1721) 91. Ο Γ. Κεχαγιόγλου παρουσίασε μια επιστολή για το έργο που χρονολογείται ήδη το 1719. Βλ. σχετικά Γ. Κεχαγιόγλου, «Η πρώτη, και ουσιαστικότερη, συνοπτική παρουσίαση των Φιλοθέου παρέργων του Νικόλαου Μαυροκορδάτου (2.8.1719)», *Ελληνικά* 49.2 (1999) 305-316.

Νίκος Μαυρέλος

Η περιπέτεια μίας επιστολής του Ανδρέα Κάλβου

Η επιστολή-ανταπόκριση που έστειλε τον Φεβρουάριο του 1827 ο ποιητής Ανδρέας Κάλβος στον φίλο του Marc-Antoine Jullien (υπέγραφε και ως Jullien de Paris), εκδότη της *Revue Encyclopédique*, στο Παρίσι, είχε μία παράξενη και εντυπωσιακή πορεία. Μέσα σε διάρκεια μικρότερη των δύο ετών μετά την πρώτη δημοσίευση, αναδημοσιεύτηκε με διάφορες μορφές σε μεγάλο αριθμό εφημερίδων και περιοδικών διαφόρων χωρών και έκανε το όνομά του γνωστό σε ένα ετερόκλητο κοινό, κάτι που, ωστόσο, δεν φαίνεται να είχε συνέχεια. Όσο ζούσε ο Κάλβος, είναι πολύ πιθανό ότι κάποια αποσπάσματα της επιστολής διαβάστηκαν περισσότερο από κάθε άλλο κείμενό του. Η μεγάλη διασπορά σε τόσα πολλά έντυπα υποδηλώνει, αφενός, το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού της Ευρώπης και των ΗΠΑ για όσα συνέβαιναν τότε στον ελλαδικό χώρο και, αφετέρου, ότι πρόκειται για ένα κείμενο καλογραμμένο και τεκμηριωμένο, με σαφείς πληροφορίες και στόχευση, από έναν συντάκτη που γνώριζε καλά το θέμα στο οποίο αναφέρεται. Στις αναδημοσιεύσεις αποσπασμάτων της επιστολής (πολλές από τις οποίες παρουσίασε ο μελετητής του έργου του Λεύκιος Ζαφειρίου), ο Κάλβος δεν αναφέρεται με την ιδιότητα του ποιητή, αν και λίγο καιρό πριν σημαντικός αριθμός κειμένων, κυρίως στον ευρωπαϊκό Τύπο, ανήγγελλε την έκδοση και κυκλοφορία των συλλογών του ή σχολίαζε το περιεχόμενο της ποιήσής του.

Σε υποσημείωση της πρώτης δημοσίευσης, στη *Revue Encyclopédique* (“*Revue encyclopédique ou analyse raisonnée des productions les plus remarquables*”, Παρίσι, Απρ. 1827, τόμ. 24, 1827, σσ. 260-265), ο εκδότης Marc-Antoine Jullien (“M.A.J.”) γράφει ότι από τις τέσσερις επιστολές που του έστειλε ο Κάλβος, αυτή είναι η μόνη που έλαβε, πιθανολογώντας ότι οι άλλες τρεις παρακρατήθηκαν από ξένες αστυνομίες. Με τον τρόπο αυτό εφιστά ευθέως την προσοχή του Κάλβου, που θα διάβαζε το δημοσίευμα, στο ότι η αλληλογραφία του παρακολουθείται. (Εφόσον η παρακράτηση δεν έγινε στη Γαλλία αλλά σε άλλη χώρα, το πιθανότερο είναι ότι είχε σχέση με τον αποστολέα.) Για τις τρεις άλλες επιστολές-ανταποκρίσεις δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν πράγματι κατασχέθηκαν, εάν απλώς χάθηκαν ή παρέπεσαν, εάν έφυγαν ή δεν έφυγαν από την Ελλάδα ή εάν έφτασαν ετεροχρονισμένα στον αποδέκτη. Η πιθανότητα να βρεθεί κάποια από αυτές ή και οι τρεις (σε κατάλοιπα του Jullien, σε αρχεία αστυνομιών ή σε άλλα αρχεία) είναι υπαρκτή.

Κατά τη δεκαετία του 1940, πρώτα ο Δ. Μάργαρης και λίγο αργότερα ο Γ. Θ. Ζώρας δημοσίευσαν την επιστολή μεταφρασμένη στα ελληνικά. Ο Μάργαρης χαρακτηρίζει το κείμενο του Κάλβου «έκθεση» και ο Ζώρας «ανταπόκριση». Οι περισσότεροι μελετητές χρησιμοποιούν σήμερα τον δεύτερο όρο, όταν αναφέρονται στη συγκεκριμένη επιστολή. Σημειωτέον ότι ο Marc-Antoine Jullien (1775-1848) αλληλογραφούσε με τον Pestalozzi και ήταν γνωστός και ως παιδαγωγός. Εκτός από τις επαναστατικές τους ιδέες, τον συνέδεε με τον Κάλβο και η ιδιότητα αυτή. Ο Κάλβος δεν γράφει απλώς μία δημοσιογραφική ανταπόκριση για τα νησιά του Ιονίου, εστιάζοντας στο εκπαιδευτικό τους σύστημα, αλλά ενημερώνει τον φίλο του για ένα θέμα που ενδιαφέρει και τους δύο. Συμπτωματικά, η ημερομηνία που ο Jullien αναφέρει ότι γράφτηκε η επιστολή (17.2.1827) είναι και η μέρα θανάτου του Pestalozzi.

Ως αφορμή για την (όχι σε βάθος) διερεύνηση του εξαιρετικά ενδιαφέροντος αυτού θέματος λειτούργησε το δημοσίευμα της εφημερίδας *Boston Recorder and Telegraph* (5.10.1827), με τίτλο “Literature of the Ionian Islands”, όταν ένα αντίτυπο της βρέθηκε στα χέρια μου πριν από μερικά χρόνια, και ιδιαίτερα το τυπογραφικό λάθος “Klavos” αντί “Kalvos”, που μου κίνησε την περιέργεια και το ενδιαφέρον. Η εισαγωγική παράγραφος του δημοσιεύματος: “Mr. A. Klavos, a native of the Ionian islands, exhibits the following picture of the improving condition of the literature of his country”. Ως τότε δεν γνώριζα τίποτα για την επιστολή του ποιητή στον M. A. Jullien και για το δημοσίευμα στη *Revue Encyclopédique*.

Διονύσης Στεργιούλας

H E. M. Edmonds και ο αθηναϊκός περιοδικός τύπος

Η έρευνα των τελευταίων χρόνων ανέδειξε την πολύπλευρη συγγραφική δράση της E. M. Edmonds (βάπτιση 1821-1907) και τη συνεισφορά της στην προβολή της πνευματικής παραγωγής των νεότερων Ελλήνων, ιδίως της γενιάς του 1880, στο αγγλόφωνο κοινό του ύστερου 19ου αιώνα.¹ Την ανολοκλήρωτη ακόμα εργογραφία της αγγλίδας συγγραφέως και μεταφράστριας εμπλουτίζουν τρεις αθησαύριστες βιβλιοπαρουσιάσεις της για σύγχρονά της αθηναϊκά περιοδικά.

Σε επιστολή της προς τον Νικόλαο Πολίτη (Carisbrook, March 14 [1891]), η Edmonds του ανακοινώνει ότι ξεκίνησε να συνεργάζεται με ένα «νέο μηνιαίο περιοδικό»,

στο οποίο θα δημοσιευθούν βιβλιοκριτικές της για την *Εστία* και την *Εβδομάδα*, τεύχη των οποίων λαμβάνει τακτικά.² Αναζητώντας ύλη για το επόμενο άρθρο της, του ζητάει να διαμεσολαβήσει ώστε ο εκδότης «κάποιου ιστορικού ή επιστημονικού περιοδικού» (“of any historical or scientific magazine”) να την προμηθεύσει με το τελευταίο τεύχος του. Συμπληρώνει ότι είχε ήδη γράψει στον εκδότη του *Λόγου*, αγνοώντας προφανώς την εχθρική σχέση του αλληλογράφου της με τον θρησκευτικο-πολιτικό κύκλο του Απόστολου Μακράκη.³ Καταλήγοντας υπόσχεται να αποστείλει στον Πολίτη αντίτυπο του «the Ladder» μόλις κυκλοφορήσει. Εντόπισα το δυσεύρετο αυτό περιοδικό στη Βρετανική Βιβλιοθήκη: το *The Ladder: A Review of Politics, Literature, Science and Art*, με εκδότη τον David Balsillie, εμφανίστηκε τον Ιανουάριο του 1891 (τχ. 1-4), συνέχισε την κυκλοφορία του με τίτλο *The Twentieth Century* τον Μάιο του 1891 (τχ. 5) και την ολοκλήρωσε με τίτλο *The Coming Century* τον επόμενο μήνα (τχ. 6). Ο αρχικός τίτλος *The Ladder* συνέχισε να τυπώνεται στη σελίδα τίτλου των δύο τελευταίων τευχών, γεγονός που εξηγεί τη χρήση του στην επιστολή της Edmonds.

Λίγα είναι τα στοιχεία που κατόρθωσα να συγκεντρώσω για τον εκδότη του βραχύβιου αυτού εντύπου και συγγραφέα, μεταξύ άλλων, των βιβλίων *The Ethic of Nature and its Practical Bearings* (1889) και *The Lesson of the Revolution* (1891). Από όσα επαινετικά βιβλιοκριτικά σημειώματα του βρετανικού τύπου για το περιοδικό του ανατυπώνονται στις σελίδες του *The Ladder* καθώς και από τα παραπάνω βιβλία του συμπεραίνουμε ότι ο Balsillie διέθετε σημαντική καλλιέργεια και ήταν χριστιανικών-σοσιαλιστικών αντιλήψεων. Το *The Ladder* θεωρήθηκε ανανέωση της προσπάθειάς του να εκδώσει περιοδικό μετά την αποτυχία του προγενέστερου εντύπου του *The Social Pioneer*.⁴ Πρόκειται για μια οικονομική μηνιαία έκδοση (sixpenny magazine) ποικίλης ύλης, η οποία απευθυνόταν στον μέσο αναγνώστη που επιδίωκε την επιμόρφωση ή την αυτο-εκπαίδευση. Η έμφαση σε λογοτεχνικά θέματα και το άνοιγμά του στον ευρωπαϊκό χώρο αποτελούσαν διακριτικά του γνωρίσματα. Στο πλαίσιο αυτό σημαντικό τμήμα της ύλης του ήταν προγραμματικά αφιερωμένο στην κριτική ανάλυση πρόσφατων άρθρων αγγλικών, αμερικανικών και ευρωπαϊκών περιοδικών. Η στήλη “Athenian Magazines” προστέθηκε στα περιεχόμενά του, πιθανόν ύστερα από πρόταση της ίδιας της Edmonds, τον Απρίλιο του 1891 ακολουθώντας τις στήλες “Dutch Magazines” και “Scandinavian Magazines”. Ξαναεμφανίστηκε στα δύο επόμενα και τελευταία τεύχη του. Στις τρεις συνεργασίες της η αγγλίδα συγγραφέας παρουσιάζει επιλεκτικά τα περιεχόμενα πρόσφατων τευχών της *Εβδομάδος* και της *Εικονογραφημένης Εστίας*, με τους συντάκτες των οποίων είχε αναπτύξει σχέσεις. Η επιθυμία της να συμπεριλάβει και άλλα έντυπα στη στήλη της ελάχιστα ευοδώθηκε, πιθανόν γιατί συνάντησε δυσκολίες στην επικοινωνία της με άλλους έλληνες εκδότες.

Αναλυτικότερα, στην πρώτη συνεργασία της (E. M. Edmonds, “Athenian Magazines”, *The Ladder* 1:4, April 1891, 255-56), η Edmonds αναφέρεται με συντομία στα περιεχόμενα του πέμπτου τεύχους (2.2.1891) της «εξαιρετικής *Εβδομάδος*» του τρέχοντος εξαμήνου, κάνοντας κυρίως λόγο για το ποίημα «Ο Γέρο-Δράκος» του Αχ. Παράσχου, τον οποίο συστήνει στο κοινό της ως τον κατεξοχήν εθνικό ποιητή μετά τον θάνατο του Βαλαωρίτη. Κατά την άποψή της ο πατριωτισμός περιόρισε τον πνευματικό ορίζοντα του ποιητή, καθώς δεν του επέτρεψε να διερευνήσει και να κρίνει πιο ισορροπημένα ευρωπαϊκούς πολιτισμούς όπως ο αγγλικός και ο γαλλικός. Σχολιάζοντας το ποίημα υπογραμμίζει τη σύγκριση που κάνει ο ποιητής ανάμεσα στην απλότητα και τη γενναιότητα των αγωνιστών του 1821 και στα ξενότροπα ήθη της σύγχρονης του αθηναϊκής νεολαίας.⁵ Πολύ συντομότερη είναι η παρουσίαση του έκτου και του έβδομου τεύχους της *Εικονογραφημένης Εστίας* του 1891, την οποία περιγράφει ως ένα περιοδικό υψηλής

περιωπής (“of high reputation”), με καταξιωμένους συνεργάτες (Ν. Γ. Πολίτης, Σπυρίδων Λάμπρος, Γεώργιος Δροσίνης, Βιζυηνός και Παλαμάς). Από την ύλη της ξεχωρίζει το «Περί αγωγής» δοκίμιο του Βικέλα και μνημονεύει το διήγημα (πρόκειται για την «Επαρχιακή φιλανθρωπία») του «πολλά υποσχόμενου νεαρού συγγραφέα» Ξενοπούλου, μαζί με τα ποιήματα του Παλαμά και του Προβελέγγιου.⁶ Και πάλι η σύγκριση παρελθόντος-παρόντος κεντρίζει το ενδιαφέρον της γράφουσας. Έτσι στέκεται στις απόψεις του Βικέλα για τη χαλάρωση του αισθήματος του σεβασμού στις νεότερες γενιές και την ανάγκη ανάπτυξής του μέσω του παραδείγματος της χρηστής συμπεριφοράς των γονέων. Επιπλέον, επισημαίνει την πίστη του στην υπεροχή της αγγλικής αγωγής, που αποβλέπει στην άσκηση του σώματος και του νου σύμφωνα με το αρχαιοελληνικό πρότυπο.⁷

Στη δεύτερη συνεργασία της (“Athenian Magazines”, *The Twentieth Century / The Ladder* 1:5, May 1891, 319-20), η E. M. Edmonds ξεκινά με την παρουσίαση της *Εικονογραφημένης Εστίας* αφιερώνοντας το μεγαλύτερο μέρος του άρθρου της στην «Περαταριά» του Β. Γ. Στεφελίδη από το δέκατο τεύχος του 1891. Η γλαφυρή περιγραφή της λιμνοθάλασσας Χαλκιοπούλου της Κέρκυρας και το ρομαντικό επεισόδιο του ανεκπλήρωτου έρωτα του πορθμέα της λίμνης, που αναδιηγείται ο αφηγητής του κειμένου, φαίνεται πως γοήτευσαν τη συγγραφέα, η οποία μεταφέρει την παλαιά ιστορία με την πεποίθηση ότι θα συγκινήσει όλους σχεδόν τους αναγνώστες της. Από την ύλη του επόμενου τεύχους επισημαίνει μόνο τους «Θεούς» από τα *Μάτια της ψυχής μου* του Παλαμά λόγω της ιδιαίτερης (“singular”), όπως την ερμηνεύει, θρησκευτικής αντίληψης του ποιητή, που οραματίζεται τη μελλοντική σύζευξη της παγανιστικής λατρείας της φυσικής ομορφιάς με τη χριστιανική πίστη στην πνευματική φύση της αγάπης. Από τα περιεχόμενα του ενδέκατου τεύχους της *Εβδομάδος* του ίδιου έτους αναφέρει τα στιχοπλόκια από την Κω λόγω του λαογραφικού ενδιαφέροντός τους: επίσης, το απόσπασμα από τον πρυτανικό λόγο του Γεωργίου Μιστριώτη για την επίδραση του εδάφους και του κλίματος στη διανοητική ανάπτυξη των αρχαίων Ελλήνων, ιδίως των Αθηναίων, που θα κέντριζε την ανθρωπολογική περιέργεια του βικτωριανού κοινού της. Πιστή στη φιλελληνική αποστολή της, η συγγραφέας υπογραμμίζει το σχόλιο του κλασικού φιλόλογου ότι οι σύγχρονοι κάτοικοι της Αθήνας απολαμβάνουν έναν λαμπρότερο ουρανό από αυτόν των αρχαίων τραγικών – θέση που συνηγορούσε υπέρ των υψηλών πνευματικών ικανοτήτων των νεότερων Ελλήνων.

Το τρίτο κείμενο της E. M. Edmonds για το περιοδικό (“Athenian Magazines”, *The Coming Century / The Ladder* 1:6, June 1891, 383-84) αξίζει να προσεχθεί περισσότερο, καθώς προσφέρει μια πρώτη ένδειξη πιθανής σχέσης της με την Καλλιρόη Παρρέν. Μολονότι θα ανέμενε κανείς η αγγλίδα συγγραφέας, λόγω της φεμινιστικής της συνείδησης, να είχε αναπτύξει επαφές με τη μαχητική εκδότρια και τον κύκλο της, η υπόθεση αυτή δεν έχει μέχρι στιγμής τεκμηριωθεί. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πάντως, το ενδιαφέρον της Edmonds για την *Εφημερίδα των Κυριών* υποκινεί περισσότερο η λαογραφική νοσταλγία παρά η φεμινιστική αναζήτηση. Η αρθρογράφος ξεκινά επαινώντας το περιοδικό για το φιλανθρωπικό πνεύμα του καθώς και τη μέριμνά του για την εκπαίδευση των κοριτσιών και τη βελτίωση της δυσχερούς θέσης της γυναίκας των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Επισημαίνει παράλληλα, και ίσως παραπλανητικά, την απουσία «κάθε πολιτικής συζήτησης» (“all political discussions”) από τις στήλες του, εννοώντας μάλλον την αποφυγή ριζοσπαστικών απόψεων για τη γυναικεία ψήφο. Ιδιαίτερος λόγος γίνεται για ένα και μόνο «πρόσφατο» άρθρο αφιερωμένο στην «εθνική κεντητική τέχνη» (“national feminine art of embroidery”), την οποία η Edmonds βλέπει να απειλείται με εξαφάνιση από τις ξενόφερτες μόδες στη γυναικεία ενδυμασία.⁸

Καθώς τέτοιο κείμενο δεν εμφανίζεται στις σελίδες της *Εφημερίδος των Κυριών* των αρχών του 1891, το πιθανότερο είναι η Edmonds να συνθέτει από μνήμης. Ίσως είχε κατά νου το άρθρο για την «Ποικιλτική» που είχε δημοσιευθεί στην *Εφημερίδα των Κυριών* τον προηγούμενο χρόνο, προβάλλοντας τη «γυναικεία» αυτή τέχνη ως όπλο για την οικονομική ανεξαρτησία «χιλιάδων πτωχών νεανίδων».⁹ Αναφερόμενη τόσο στην αρθογράφο όσο και στον Σύλλογο Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, επαινεί τις προσπάθειές τους για τη διατήρηση μιας δραστηριότητας αναπτυσσόμενης στο πλαίσιο της οικιακής οικονομίας. Η επιβίωσή της, όπως χαρακτηριστικά καταλήγει με την οπτική της αστής, δεν εφοδιάζει μόνο τις άπορες γυναίκες με εργασία αλλά και τους επαίοντες αγοραστές, μέσα και έξω από τη χώρα, με καλλιτεχνικά προϊόντα.

Το υπόλοιπο μέρος της στήλης είναι αφιερωμένο και πάλι στην προσφιλή της *Εβδομάδα*. Και εδώ το λαογραφικό ενδιαφέρον κατευθύνει την πένα της Edmonds, η οποία παρουσιάζει στο κοινό της τις «Ηπειρωτικές αναμνήσεις» του Κρυστάλλη από τα Γιάννενα και τη νότια Πίνδο, που είχαν δημοσιευθεί στο δέκατο πέμπτο και δέκατο έκτο τεύχος του 1891 (13 και 20 Απριλίου αντίστοιχα). Ακολουθώντας τη γλαφυρή αφήγηση του Κρυστάλλη, μνημονεύει την ποίηση του Βαλαωρίτη – ενός ποιητή που είχε επανειλημμένα εκθειάσει ως τον εθνικό ποιητή της νεότερης Ελλάδας –, μεταφέρει τη λαϊκή αφήγηση για την ονοματοθεσία του χωριού Κατσικάς και συνοψίζει τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του ποιητή από τη Μονή της Παναγίας Ηλιόκαλλης στον Δρόσκο μαζί με την παράδοση για την κτίση της. Κλείνει το άρθρο της με μια απλή αναφορά στα πασχαλινά διηγήματα του τότε εκδότη της *Εβδομάδος* Ιω. Δαμβέργη («Φωτεινή-Ζεϊνέπ») και του πατρικού λογίου Λεωνίδα Κανελλόπουλου («Το φιλί»).

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η *Εικονογραφημένη Εστία* και η *Εβδομάς* του Ιω. Δαμβέργη είχαν επανειλημμένα αναφερθεί με ευμενείς όρους στο έργο και τη φιλελληνική δράση της Edmonds. Ας σημειωθεί, παρενθετικά, ότι την «επί φιλελληνισμό διαπρέπουσα» αγγλίδα συγγραφέα την είχε συστήσει νωρίτερα στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό ο κύπριος λόγιος και μεταφραστής Ονούφριος Ι. Ιασονίδης, ο οποίος σε κείμενά του στην εφημερίδα *Αιών* και στο περιοδικό *Αττικόν Μουσείον* είχε εγκωμιάσει την ποιητική συλλογή της *Hesperas, Rythm and Rhyme* (1883), κάνοντας ιδιαίτερο λόγο για τα ελληνόθεμα ποιήματά της καθώς και τις μεταφράσεις της από τον Πίνδαρο και τον Α. Ι. Αντωνιάδη.¹⁰ Η μεγαλύτερη συγκριτικά έκταση που αφιερώσει η Edmonds στη στήλη της στον σχολιασμό της *Εβδομάδος* φαίνεται ότι είναι αποτέλεσμα της στενότερης συνεργασίας της με το περιοδικό, το οποίο είχε αναδημοσιεύσει μεταφρασμένα από τον αγγλικό Τύπο πέντε κείμενά της. Σε σύγκριση με την *Εικονογραφημένη Εστία*, που φιλοξένησε μόνο το διήγημά της «Η κόρη του ζωγράφου» / «The Painter's Daughter» (1892), η συστηματικότερη και κολακευτική προβολή της Edmonds από την *Εβδομάδα* θα πρέπει να συνδεθεί τόσο με το ειδικό ενδιαφέρον του Δαμβέργη για τον Κρητικό Αγώνα της ανεξαρτησίας όσο και με την προσπάθεια δημιουργίας ενός αρχείου ιστορικών και βιογραφικών πληροφοριών για τους εκπροσώπους του Φιλελληνισμού, που χαρακτηρίζει το περιοδικό από το πρώτο έτος έκδοσής του (1884).

Στη συνέχεια καταγράφω τα κείμενα της Edmonds που φιλοξενούνται στην *Εβδομάδα*,¹¹ προσθέτοντας τα στοιχεία των πρώτων αγγλικών δημοσιεύσεών τους:

1. Κα Ε. Μ. Edmonds, «22 Ιανουαρίου 1888». Πρόκειται για έμμετρη μετάφραση από τον ζακύνθιο ποιητή Ι. Γ. Τσακασιάνο του επετειακού ποιήματος «The Byron Centenary. (January 22, 1888)», που είχε δημοσιευθεί λίγο πριν στο περιοδικό *The Academy* 821 (Jan. 28, 1888) 61. Εντάσσεται στο σημείωμα «Εις την εκατονταετηρίδα του Βύρωνος», *Εβδομάς* 5:7 (13.2.1888) 6. Ο συντάκτης του σημειώματος, το πιθανότερο ο Δαμβέργης, μετά τον καθιερωμένο φόρο τιμής στον Βύρωνα, συγκρίνει την αγγλίδα ποιήτρια με τον επιφανή ομότεχνό

της ως προς την αγάπη της για την Ελλάδα και εξαιρεί τους στίχους της για τον Βύρωνα ως «ύμνο» για τη χώρα που δέχθηκε την ύστατη πνοή του.

2. «Δύο ποιήματα της κας Έδμονς», *Εβδομάδος* 6:46 (18.11.1889) 10-11. Βλ. αντίστοιχα E. M. Edmonds, "A Suggestion", *Women's Penny Paper* (Nov. 9, 1889) 28, και "Crete", *Women's Penny Paper* (Oct. 12, 1889) 8. Κάτω από τους τίτλους «Προτροπή» και «Κρήτη» δημοσιεύονται μια έμμετρο και μια πεζή ποιητική απόδοση, από τον Ι. Γ. Τσακασιάνο, δύο ποιημάτων της Edmonds με θέμα την Κρήτη, στα οποία αξιοπρόσεχτη είναι η σύνδεση της νήσου με τη γυναίκα. Στο σημείωμα που προτάσσεται δίνονται η πηγή και οι πρωτότυποι τίτλοι των ποιημάτων, «ὦν το αφελές κάλλος αμλλάται προς την ευγενή ιδέα» (σ. 10) και εκφράζονται ευχαριστίες προς την «φιλελεύθερον» ποιήτρια.

3. E. M. Edmonds, «Η ηρώϊς των Σπετσών» (Εκ του Αγγλικού, υπό Α. Αμπάτη), 7:35 (1.9.1890) 3-5. Πρβλ. Edmonds, «The Heroine of Spetzai», *The Woman's World* 3 (1890) 609-12. Σύμφωνα με το σημείωμα της σύνταξης που προτάσσεται της μετάφρασης, το ιστορικό αυτό πορτρέτο της Μπουμπουλίνας, φιλοτεχνημένο από τη γραφίδα γυναίκας, «φίλης δε προσφιλούς της 'Εβδομάδος'», διορθώνει τις απαξιωτικές κρίσεις για την καπετάνισσα του αμερικανού ανθρωπιστή ιατρού και φιλέλληνα Samuel Gridley Howe, που είχαν δημοσιευθεί σε προγενέστερο τεύχος του περιοδικού.¹¹ Μολονότι αναγνωρίζονται οι αδυναμίες του κειμένου της Edmonds «υπό ιστορικήν έποψιν», εξαιρείται ο μόχθος της «να καταστήσει γνωστές τας ωραιότερας σελίδας της ημετέρας ιστορίας» στη βρετανική αυτοκρατορία.

Η σύνθετη κατασκευή του άρθρου αυτού δεν μπορεί να παρουσιαστεί εδώ αναλυτικά. Για την ώρα σημειώνω ότι η Edmonds αντλεί στοιχεία από δύο κυρίως πηγές: Το πρώτο τμήμα του άρθρου της, που αναφέρεται στη γεωγραφία, την οικονομία και τα ήθη των Σπετσών, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο πολυσέλιδο κείμενο του Γενικού Πρόξενου της Ελλάδας στην πόλη της Νέας Υόρκης, Δημητρίου Νικολάου Μπόττση (D. N. Botassi), «Among the Greek Islands», δημοσιευμένο παλαιότερα στο *The Oriental Church Magazine* (1879) 142-55¹² – περιοδικό του οποίου η συμβολή στην προβολή της Ελλάδας στον αγγλόφωνο κόσμο χρειάζεται να διερευνηθεί. Το δεύτερο τμήμα, στο οποίο εξαιρείται η Μπουμπουλίνα ως ένα πρότυπο γυναικείου ηρωισμού που είχε επισκιασθεί από την ανδρική αφήγηση του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, βασίζεται ως επί το πλείστον στην αναθεωρητική βιογραφία της Σπετσιώτισσας από τον Γεώργιο Ανδρικόπουλο στο δράμα του *Μπουμπουλίνα*, ο οποίος είχε με τη σειρά του αξιοποιήσει προγενέστερα σχετικά κείμενα.¹³ Προϊόν μιας μακράς περιπέτειας μεταφράσεων, παραφράσεων και διασκευών φιλελληνικών και ελληνικών ιστορικών κειμένων, το μεταφρασμένο άρθρο της *Εβδομάδος* υποδεικνύει ότι ο φιλελληνισμός, με την έννοια της αλληλεγγύης προς τους Έλληνες στο όνομα της εθνικής ελευθερίας και της προόδου, αποτελεί ένα ιδεολογικό σχήμα μακράς διάρκειας που συν-διαμορφώνεται από την ευρωπαϊκή και την ελληνική διανόηση.

4. E. M. Edmonds, «Η Κρητικοπούλα / (Κρητικόν διήγημα)» (Εκ του Αγγλικού, υπό Α. Αμπάτη), 8:11 και 12 (16 και 23.3.1891) 7-8, 8-10. Πρβλ. E. M. Edmonds, "A Daughter of Crete" *Newbery House Magazine*, IV:3 (Mar. 1891) 310-19. (Στα περιεχόμενα του τεύχους η συγγραφέας εμφανίζεται ως Mrs. Edmonds και προστίθεται ο υπότιτλος "A short story".)

Άξιοσημείωτη για τη φυσικότητά της, η μεταφορά του διηγήματος στα ελληνικά από τον Α. Αμπάτη¹⁴ φαίνεται πως έγινε σχεδόν ταυτόχρονα με τη δημοσίευσή του στο χριστιανικό προσανατολισμού αγγλικό περιοδικό. Τοποθετημένο στα χρόνια της Κρητικής Επανάστασης, που είχε συγκινήσει τον χριστιανικό κόσμο, το διήγημα προβάλλει το ψυχικό σθένος και την ανεξάρτητη βούληση της κεντρικής ηρωίδας, στο πλαίσιο μιας ορεινής πατριαρχικής κοινωνίας που υποτιμούσε τα θηλυκά μέλη της λόγω της υποτιθέμενης αδυναμίας τους για πολεμική δράση. Με αυτήν την έννοια διαπνέεται από την ίδια φεμινιστική διάθεση μιας «νέας ανάγνωσης του παρελθόντος»¹⁵ που χαρακτηρίζει το άρθρο της Edmonds για την Μπουμπουλίνα, και η οποία βρίσκει απήχηση σε κύκλους τόσο της ευρωπαϊκής όσο και της ελληνικής διανόησης του ύστερου 19ου αιώνα.

Πέρα από το ειδικότερο ιστορικο-φιλολογικό ενδιαφέρον τους τα παραπάνω δημοσιεύματα της Edmonds, πρωτότυπα και μεταφρασμένα, συνεισφέρουν στη διερεύνηση δύο ευρύτερων ζητημάτων: α) της εμπλοκής της βικτωριανής θεώρησης του νεότερου ελληνισμού με ένα σύνθετο πεδίο φιλελεύθερων ιδεών – σοσιαλιστικών, φεμινιστικών, προτεσταντικών και β) των λειτουργιών που επιτελεί η μεταφορά αυτής της «φιλελληνικής» ρητορικής στο ελληνικό μέσο κοινό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Semele Assinder «Edmonds, Elizabeth Mayhew (*bar.* 1821, *d.* 1907)», *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, Sept 2015 [http://www.oxforddnb.com/view/article/107349, ανάκτηση 10.10.2016], όπου διορθώνεται η μέχρι πρόσφατα γνωστή χρονολογία γέννησής της (1823).

2. Για την αλληλογραφία της E. M. Edmonds με τον Ν. Γ. Πολίτη βλ. Georgia Gotsi, «Letters of E. M. Edmonds to Nikolaos G. Politis», *Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 41:2 (2017), όπου και η σχετική επιστολή (υπό δημοσίευση).

3. Την περίοδο 1889-1905, η εφημερίδα *Λόγος*, όργανο του λαϊκού κήρυκα Απόστολου Μακράκη και των μαθητών του, διευθυνόταν από τον Σωτήριο Φιλάρετο ο οποίος λίγα χρόνια πριν, με αφορμή την ύλη για το μάθημα των Νέων Ελληνικών που εισήγαγε ο Πολίτης ως τμηματάρχης της Μέσης Εκπαίδευσης, είχε εξαπολύσει οξυτάτη επίθεση εναντίον του για αρνησιβηρσεία. Βλ. Δημήτρης Θ. Κατσαράς, «Ο “άθεος” Νικόλαος Γ. Πολίτης» στα *Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. Α', Αθήνα 2012, σσ. 455-76.

4. Βλ. σχετικά “Press opinions”, *The Ladder* 1:2 (Feb. 1891) 1-6 (6) και τη στήλη “The Magazines”, *The Scotsman* (29 Dec. 1890) 3.

5. Όσα αναφέρονται εδώ επαναλαμβάνονται στη νεκρολογία της για τον Παράσχο. Βλ. Elizabeth Mayhew Edmonds, «Obituary. Achilles Paraschos», *The Academy* 1190 (Feb. 23, 1895) 169.

6. Πρβλ. Γεωργία Γκότση, «Elizabeth Mayhew Edmonds: Η ελληνική πεζογραφία στην αγγλική μεταφραστική σκηνή», *Σύγκριση/Comparaison/Comparison* 25 (2015) 23-60 (36-37).

7. Για την πίστη της ίδιας στη σωματική άσκηση των νέων βλ. E. M. Edmonds, *Fair Athens*, London: Remington and Co., 1881, σ. 308-11.

8. Η έγνοια της για την παραδοσιακή ενδυμασία είναι παλιά. Βλ. Edmonds, *Fair Athens*, ό.π., σ. 11 και 18.

9. Βλ. [Καλλιφρόνη Παρρέν], «Η ποιικιλτική», *Εφημερίς των Κυριών*, 160, 162 και 163 (1890) 4-5, 5-6, 6-7 (160:5). Η Edmonds γνώριζε το *Εργαστήριον Απόρων Γυναϊκών*, το οποίο περιγράφει αναλυτικά στο ταξιδιωτικό της βιβλίο *Fair Athens*, ό.π., σ. 316-18.

10. Βλ. [Ανυπόγραφος], «Βιβλιογραφία», *Αιών*, 12.7.1883, και Ο. Ι. Ιασονίδης, «Η σύγχρονος αγγλική φιλολογία και οι ποιήσεις της κυρίας Ελίζης Μ. Έδμονδς», *Αττικόν Μουσείον* 7 (Αύγ. 1883) 106-08, τα οποία έχει καταγράψει ο Λευτέρης Παπαλεοντίου στη δημοσιευμένη διδ. διατριβή του *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής (1880-1930)*, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας, 1997, σ. 336, σημ. 1. Για το δεύτερο σημείωμα, πρβλ. Γεωργία Γκότση, «Αναγνώσκονται, κρίνονται και εκτιμώνται – να το είπωμεν; – περισσότερον ή εν Ελλάδι: Νέα στοιχεία για την πρόσληψη του Γ. Μ. Βίζυηνού στην Αγγλία, 1883-1896», *Πόρφυρας* 150 (Ιαν.-Μάρτ. 2014) 327-342 (329-30). Αναφορά στη μεταφραστική εργασία της Edmonds γίνεται και πάλι στον *Αιώνα* (27.9.1883), όπως και στην εφ. *Ωρα* (23.9.1883), που αναδημοσιεύουν από το περιοδικό *The Academy* 594 (Sept. 22, 1883) 195, το σχόλιό της στην απόδοσή της ποιήματος του Ιουλίου Τυπάλδου (E. M. Edmonds, “A translation from Tyraldos”). Είναι ενδεικτικό των επαφών μεταξύ ελληνικού και αγγλικού τύπου το ότι η είδηση της αναδημοσίευσης καταγράφεται λίγο μετά στο *The Academy* 600 (Nov. 3, 1883) 298.

11. Ευχαριστώ θερμά και από εδώ τη Σοφία Γκίγκο, η οποία εκπονεί διδακτορική διατριβή με θέμα «Το περιοδικό *Εβδομάς* (1884-1892) και η συμβολή του στην πνευματική κίνηση της εποχής», για τη βοήθειά της στη συγκέντρωση των δημοσιευμάτων της Edmonds στην *Εβδομάδα*.

12. Γ. Δ. Κ[ανάλες], «Χαρακτηρισμοί των ανδρών του Αγώνος κατά τον Χάου – Θ' Μπουμπουλίνα», *Εβδομάς* 6:47 (25 Νοεμβρίου 1889) 3.

13. Από το ίδιο άρθρο αντλεί σημείωση της *Greek Lays, Idylls, Legends, &c. A Selection from Recent and Contemporary Poets*. Translated by E.M. Edmonds. With Introduction and Notes. London: Trübner & Co., Ludgate Hill, 1885, σ. 262-63. Βλ. και την αναθεωρημένη έκδοση του 1886, σ. 262-63.

14. Βλ. «Αντί προλόγου» στο *Υπαλλήλου πάρεργα, Μπουμπουλίνα ή (Η άλωσις της Τριπολιτσάς) – Αρκάδιον ή (Αι εν Κρήτη σφαγαί), Δράματα*, Έκδοσις δευτέρα Γεωργίου Ανδροκοπούλου, Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Αττικού Μουσείου, 1884, σ. θ'-ιστ'.

15. Πρόκειται μάλλον για τον Απόλλωνα Αμπάτη, ο οποίος αλλού εμφανίζεται ως καθηγητής αγγλικών και μεταφραστής των *Ταξιδίων* του Μαρκ Τουαίν, μετάφρασις εκ του αγγλικού, Εν Αθήναις: Καστάσματα «Ακροπόλεως» Βλ. Γαβριηλίδου, 1899. Βλ. σχετικά «Το μυθιστόρημά μας», *Ακρόπολις* (14 Οκτωβρίου 1899). Ευχαριστώ τον Λάμπρο Βαρελά για την πληροφoρία.

16. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, β' έκδοση, Αθήνα, Κατάρτι, 1996, σ. 341.

Γεωργία Γκότση

Ο Κάρκογλους στο χειρόγραφο της «9ης Ιουλίου...» του Β. Μιχαηλίδη

Στο μοναδικό σωζόμενο χειρόγραφο της ποιητικής σύνθεσης «Η 9η Ιουλίου του 1821 εν Λευκωσία (Κύπρου)» του Β. Μιχαηλίδη (που βρίσκεται στο αρχείο Αιμ. Χουρμούζιου), στον στίχο 481, είναι φανερό ότι αναγράφεται το όνομα «Κάρκ-ογλους». Όμως το όνομα αυτό αποδόθηκε ως *Κκικόρογλους* σε όλες τις ως τώρα εκδόσεις ποιημάτων του. Ύστερα από τις πιο πρόσφατες σχετικές επισημάνσεις του Κ. Ιωάννου,¹ ας επιχειρήσουμε να ξαναδούμε το θέμα αυτό.

Από διάφορες πληροφορίες και ενδείξεις που διαθέτουμε, φαίνεται ότι το χειρόγραφο αυτό ανήκε στην οικογένεια Χουρμούζιου. Σύμφωνα με τον Α. Ιντιάνο, «βρέθηκε στ' αρχεία της Σάλπιγγας».² Μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι δεν πρόκειται για αυτόγραφο αλλά για αντίγραφο, με μια διαφορά: το χειρόγραφο το θεώρησε ο ίδιος ο ποιητής και διόρθωσε πάνω σ' αυτό αρκετές λέξεις ή και στίχους, ενώ πρόσθεσε στην πρώτη σελίδα την ιδιόχειρη αφιέρωσή του στον αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο (1825-1900). Εικάζουμε ότι η αφιέρωση αυτή προστέθηκε πάνω στο αντίγραφο του ποιήματος σε μεταγενέστερο στάδιο, όταν ετομαζόταν η αυτοτελής έκδοσή του, και ενώ ο Αρχιεπίσκοπος είχε ήδη αποδημήσει. Επομένως, δεν πρόκειται για το αντίγραφο της «9ης Ιουλίου...» που είχε σταλθεί, μαζί με αντίγραφο της «Χιώτισσας», στην Αθήνα για την Κυπριακή Έκθεση του 1901.³ ούτε για το αντίγραφο που έκανε ο Χρ. Χουρμούζιος γύρω στα 1905 για τον ιστορικό Κ. Γ. Ζησίου, στο οποίο προστέθηκε, πάλι, ιδιόχειρη «προσφώνηση» του ποιητή στον αποδέκτη του.⁴

Γύρω στα 1910 ο Χρ. Χουρμούζιος αποφάσισε να εκδώσει με δικά του έξοδα μια επιλογή ποιημάτων του Β. Μιχαηλίδη. Για τις ανάγκες της έκδοσης αυτής ζήτησε από τον ποιητή τα πρωτότυπα ποιήματά του και τα αντέγραψε με τη βοήθεια της γυναίκας του (ή και άλλων). Οι πληροφορίες αυτές περιλαμβάνονται σε εκτενή επιστολή του ίδιου (από Λονδίνο, 30.1.1961) προς τον ανεψιό του Αιμ. Χουρμούζιο, η οποία σώζεται στο αρχείο του τελευταίου: «όταν έλαβα την απόφασιν να εκδώσω τα ποιήματά του εις τόμον και του εξήτησα όλα τα χειρόγρατά του, η πρώτη μου εργασία ήτο να τα αντιγράψω. Εις αυτό με βοήθησεν η αλησμόνητος Ευφροσύνη μου».⁵

Το πιθανότερο είναι ότι το σωζόμενο χειρόγραφο της «9ης Ιουλίου...» έγινε γύρω στα 1910 για τις ανάγκες της έκδοσης αυτής. Όμως δεν πρέπει να το αντέγραψε ο Χρ. Χουρμούζιος (ο γραφικός χαρακτήρας της παραπάνω επιστολής του είναι αρκετά διαφορετικός) ούτε η γυναίκα του, η αρσακείαδα δασκάλα Ευφροσύνη Χουρμούζιου (1883-1943). Εικάζουμε ότι η τελευταία θα είχε ένα πιο επιμελημένο γράψιμο και θα διόρθωνε μάλλον βασικά ορθογραφικά λάθη του αρχικού κειμένου.⁶ Ενδέχεται το αντίγραφο αυτό να έγινε από κάποιον άλλο μέλος της οικογένειας Χουρμούζιου. Πάντως ο/η αντιγραφέας βασίστηκε σε μια παλαιότερη, μη οριστική μορφή του ποιήματος και έτσι χρε-

άστηκε να το ξαναδεί ο ποιητής και να διορθώσει μερικούς στίχους και περισσότερες λέξεις.

Το γεγονός ότι ο ποιητής κοίταξε το αντίγραφο της «9ης Ιουλίου...» και έκανε διορθώσεις είναι ίσως το πιο βασικό επιχείρημα που μας υποχρεώνει να δούμε δεκτικά την πρόταση του Κ. Ιωάννου. Από την άλλη, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η γραφή «Κάρκ-ογλους» μπορεί να οφείλεται σε λάθος του αντιγραφέα. Σε τέτοια περίπτωση, όμως, θα αναμέναμε ότι ο ποιητής θα πρόσεχε και θα διόρθωνε τη γραφή «Κάρκ-ογλους» σε «Κκιόρ-ογλους», έστω και αν οι δύο λέξεις προσομοιάζουν τόσο οπτικά όσο και ηχητικά. Ή μήπως ο γερασμένος και αλκοολικός πια ποιητής δεν πρόσεξε την ευανάγνωστη γραφή του «Κάρκ-ογλους» στο αντίγραφο;

Προκύπτει όμως και άλλη συναφής απορία, που λειτουργεί και ως αντένδειξη: Αν θεωρήσουμε ότι η γραφή «Κάρκ-ογλους» του χειρογράφου αποδόθηκε λανθασμένα στην έκδοση του 1911 ως «Κκιόρ-ογλους», γιατί ο ποιητής ή έστω ο επιμελητής της έκδοσης, δηλ. ο Χρ. Χουρμούζιος, δεν επισήμαναν το λάθος, δηλώνοντάς το στον δισέλιδο κατάλογο παροραμάτων που επισυνάφθηκε στην ίδια έκδοση; Είναι δυνατό να μην πρόσεξαν ένα τέτοιο λάθος ούτε ο ποιητής μήτε ο επιμελητής; Αν ο Β. Μιχαηλίδης δεν ήταν σε θέση να δει τυπογραφικά δοκίμια της «9ης Ιουλίου...», δεν θα έγινε μια προσεκτική διόρθωση είτε από τον Χρ. Χουρμούζιο είτε από τη γυναίκα του, ώστε να περιοριστούν περισσότερο τα πολλά λάθη που πέρασαν στην πρώτη αυτοτελή έκδοση του ποιήματος;

Ας δούμε όμως και την άλλη όψη των πραγμάτων, από ερμηνευτική σκοπιά. Θυμίζουμε εδώ ότι στους είκοσι στίχους που προηγήθηκαν (στ. 461-480) ο Κκιόρογλους επιχείρησε να υπερασπιστεί τον Κυπριανό, ενώ ο Κιουτσιούκ Μεχμέτ απάντησε με ωμό και σαρκαστικό τρόπο ότι δεν υποσχέθηκε στον Αρχιεπίσκοπο να του χαρίσει τη ζωή. Με βάση το χειρόγραφο, μπαίνει ξαφνικά στον διάλογο, για πρώτη και μοναδική φορά, ο Κάρκογλους για να μεταθέσει τη συζήτηση σε κάποιο άλλο συναφές θέμα, λέγοντας ότι η θανάτωση των αρχιερέων ενδέχεται να ξεσηκώσει τους «ρωμιούς» και μάλιστα συμβουλεύει να ενισχυθούν οι στρατιωτικές φρουρές ώστε να αποτραπεί μια πιθανή εξέγερση (στ. 481-486). Ύστερα από τον διάλογο του με τον Μεχμέτ αγά, θα μπορούσε ο Κκιόρογλους να εκφωνήσει τα λόγια αυτά; Ίσως να ήταν υποχρεωμένος να πει κάτι τέτοιο ενώπιον των άλλων οθωμανών αξιωματούχων, και μάλιστα ύστερα από τη σκληρή στάση του μουσελλίμη, για να μη φανεί ότι υπερασπίζεται τους «ρωμιούς». Ή πιθανόν να επιδιώκει να κερδίσει χρόνο, για να μη γίνουν αμέσως οι εκτελέσεις των αρχιερέων.

Από την άλλη, αν δούμε τη συνολική εικόνα του Κκιόρογλου σε όλη την έκταση του ποιήματος και αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι αυτός αναδεικνύεται σε μια εντελώς θετική μορφή (λ.χ. «τζ' ο Κκιόρογλους, που 'τουν καλή, πολλά καλή η ψυσή του», στ. 22· «θωρώ σε με καλόν γαλαν πως είσαι βυζασμένος», στ. 62), καθώς προσπαθεί επίμονα να σώσει τη ζωή του Αρχιεπισκόπου, τότε θα λέγαμε ότι ο ποιητής δεν θα ήθελε να αφήσει σκιές στο πρόσωπο του καλού Οθωμανού, ο οποίος ευεργετούσε αποδεδειγμένα χριστιανούς.⁷ Το πιθανότερο είναι ότι προτίμησε να αποδώσει τους στίχους 481-486 με το στόμα ενός άλλου οθωμανού αξιωματούχου (ίσως υπαρκτού προσώπου), ο οποίος να συμβαδίζει λίγο πολύ με τις απόψεις του σκληροπυρηνικού Μεττές αγά (στ. 487-494) αλλά και του άτεγκτου Κιουτσιούκ Μεχμέτ. Αν ισχύουν τα παραπάνω, τότε μπορούμε να αντιμετωπίσουμε πιο δεκτικά την πρόταση του Κ. Ιωάννου, ότι ο Β. Μιχαηλίδης χρειάστηκε να προσθέσει στην ποιητική του σύνθεση ένα νέο πρόσωπο, τον Κάρκογλου, το οποίο όμως χάθηκε σε όλες τις εκδόσεις της «9ης Ιουλίου...», μάλλον από τυπογραφική αβλεψία!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κυριάκος Ιωάννου, «Ολοκληρωμένη δημοσίευση του “[Κόσμε σκληρέ]” και δυο παρατηρήσεις για την “9η Ιουλίου...” του Β. Μιχαηλίδη», *Μικροφιλολογικά* 34 (2013) 14-17· «Εκδοτικές πρακτικές στο ποίημα “Η 9η Ιουλίου 1821 εν Λευκωσία (Κύπρου)” του Βασίλη Μιχαηλίδη. Μερικές πρώτες παρατηρήσεις», *Η εκδοτική των κειμένων της νεοελληνικής γραμματείας. Ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη της Ε. Παχίνη-Τσαντσάνογλου και του Γ. Π. Σαββίδη, Θεσσαλονίκη, 27.4.2015, Α.Π.Θ.*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2016, σ. 81.
2. [Α. Κ. Ιντιάνος], «Η “9η Ιουλίου” του Βασίλη Μιχαηλίδη», *Αβγή* 10 (Ιαν. 1925) 239.
3. Βλ. Χρ. Σ. Χουρμούζιος, «Αντί Προλόγου», *Ποιήματα*, Λεμεσός 1911, σ. γ’.
4. Γ. Σ. Φραγκούδης, *Κυπριακή Έκθεσις εν Αθήναις*, Αθήνα 1901, σσ. 40, 81. Βλ. και Λ. Παπαλεοντίου, «Ο Β. Μιχαηλίδης και η Κυπριακή Έκθεσις (Αθήνα 1901)», *Μικροφιλολογικά* 34 (2013) 17-20.
5. Απόσπασμα της επιστολής αυτής δημοσιεύτηκε από τους Λ. Παπαλεοντίου και Κ. Ιωάννου, *Αδημοσίετες επιστολές και άγνωστα ποιήματα του Βασίλη Μιχαηλίδη (από το αρχείο του Αιμίλιου Χουρμούζιου)*, Λευκωσία, *Μικροφιλολογικά Τετράδια* 12, 2012, σσ. 53-54.
6. Το πρόχειρο, γεμάτο ανακρίβειες δημοσίευμα του Μ. Α. Σοφοκλέους «Η “περιπέτεια” της “9ης Ιουλίου εν Λευκωσία 1821” του Βασίλη Μιχαηλίδη μέχρι να εγκιβωτιστεί στη συλλογή του *Ποιήματα* του 1911», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 12 (2016) 17-25, δεν κομίζει κανένα νέο ή ουσιαστικό στοιχείο στην έρευνα.
7. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το ιστορικό πρόσωπο του μεγαλοκτηματία Κιαιρόγλου και για τη θετική στάση του απέναντι στους υπόδουλους χριστιανούς του νησιού υπάρχουν στο δημοσίευμα του Αντώνη Τινή *Η 9η Ιουλίου και ο Κιαιρόγλου*, *Χρονικό / Πολίτης*, Λευκωσία, αρ. 20 (6.7.2008) 17-22, όπου και φωτογραφία του αρχοντικού του, που σώζεται ανακαινισμένο στην περιοχή της Λακατάμιας. Βλ. και Χρυσόστομος Περικλέους, *Λακατάμια: το χωριό που έγινε πόλη*, Λευκωσία 2001.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Τό περιβόλι τοῦ ἑξαδέλφου Γιαννιού

Ἡ κ. Σκευή Πρωτοπαπᾶ εἶχε τὴν καλοσύνη νά μοῦ στείλει χέρι μέ χέρι τό βιβλίον τῆς κ. Ἀγάθης Ἐρωτοκρίτου *Διηγῆματα Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη* (Ἀ΄ ἔκδοσις: Λευκωσία 2010)¹ στίς ἀρχές τοῦ χρόνου. Τό ἔλαβα σέ ἑξαιρετικά δύσκολη μέρα καί δέν βρήκα ἀκόμη τόν καιρό νά τό διεξέλθω. Ὡστόσο, καθώς τό φυλλομετροῦσα ἀμήχανα καί ἀλλοῦ δοσμενός, τό μάτι μου στάθηκε ξαφνικά στή σ. 36, ὅπου εἰκονίζεται ὁ «ἑξάδελφος Γιαννίος», ἥρωας τοῦ διηγῆματος «Ἡ Μαυρομαντηλοῦ», νά ἐποχεῖται σέ ὄναριον φορτωμένο μέ κοφίνια γεμάτα ἀπό ἀγροτικά προϊόντα.

«Παππούλη μου», συλλογίστηκα, «ἡ ἀλληγορία σου ξαναπῆρε στό λαϊμό της φιλότιμους ἀνθρώπους πού σέ ἀγαποῦν».

Ἄντρεξα καλοῦ κακοῦ καί στά σχόλια τοῦ βιβλίου: «Στό διηγῆμα “Ἡ Μαυρομαντηλοῦ” παρουσιάζονται δύο στοιχεῖα τῆς φύσης: στή στεριά παρουσιάζεται τό περιβόλι τοῦ Γιαννιού καί στή θάλασσα ὁ βράχος τῆς Μαυρομαντηλοῦς».

Δέν ὑπάρχει χερσαῖο περιβόλι. Μόνο τό ὑποθαλάσσιο τοῦ λιμανιού τῆς Σκιάθου. Καί «τό μικρὸν γέριον ὄναριον» (Ἄπαντα, 2.153.3)² δέν εἶναι παρά ἡ ὑπόσαθρος λέμβος του, ἢ, ἄλλως, γερωντική ἄκατος (2.161.14, 16).

Ὁ Ἄγγελος Γ. Μαντᾶς, ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος ὅτι σχεδόν ὅλοι οἱ μελετητές τοῦ διηγῆματος ἐρήνευσαν κυριολεκτικά τὴ λέξη περιβόλι ἢ κῆπος, ἔγραψε τά μελετήματα «Ὁ μπαρμπα-Γιαννίος δέν εἶχε κῆπο! (Ἄς ξαναδιαβάσουμε τὴ “Μαυρομαντηλοῦ”)!» καί «“Ἐνθα οὐκ ἦν κῆπος” (συνέχεια ἐκ τοῦ προηγούμενου)», μέ τά ὁποῖα ἀποκαταστάθηκε ἡ παπαδιαμαντική ἀλληγορία.³

Σέ ὅσους, παρά ταῦτα, ἐπιμένουν ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης κυριολεκεῖ ὅταν γράφει

ὄναριον, προτείνω νά διαβάσουν τό σημείωμα «Ὄναριον θαλασσινόν. Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐπικουρία τοῦ Μωραϊτίδη», ὅπου καί τοῦτα: «Λέμβος ὑπόσαθρος, ἀλιάς πολλὰκις ἐμβαλῶθεισα, ὄναριον θαλασσινόν (...).»⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δέν εἶμαι βέβαιος πῶς θά συνέτασσα ἐτοῦτο τό «μικροφιλολογικό», ἄν τό βιβλίον δέν ἦταν ἐκδοσὴ τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου Κύπρου, ἢ ὅποια προορίζεται γιὰ τόν διδάσκοντα καθηγητὴ τοῦ Λυκείου.

2. Παραπέμπω στὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη τοῦ «Δόμου». Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς δηλώνει τόν τόμο, ὁ δεῦτερος τὴ σελίδα, ὁ τρίτος τόν στίχο ἢ τοὺς στίχους.

3. Τώρα στό βιβλίον τοῦ Ἦχος μυστικός. Ἑπτὰ κείμενα γιὰ τόν Παπαδιαμάντη, Χαλκίδα, «Πορθμός», 2004, σσ. 55-67.

4. Βλ. Παπαδιαμαντικά Τετράδια 9 (Πρωτοχρονιά 2010) 110-111.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης στο κελί του

Ἡ εφημερίδα *Βραδυνή*, τὸν Μάρτιο τοῦ 1953, ἀναθέτει στον συνεργάτη της Ἑλληνοκύπριο Παύλο Κριναῖο νὰ περιηγηθεῖ καὶ νὰ περιγράψει τὰ παλιὰ καὶ τὰ νέα σπίτια τοῦ Κολωνακίου.¹ Ὁ ἐμπειρὸς ρεπόρτερ περιδιαβαίνει τὴν περιοχὴ ἀπ' ἀκρὴ σ' ἀκρὴ καὶ ἐντοπίζει στίς δασωμένες πλαγιές τοῦ Λυκαβηττοῦ τὸ δωμάτιο ὅπου ἔμενε, τὰ πέντε τελευταῖα τοῦ χρόνου στὴν Αθήνα, ὁ κορυφαῖος πεζογράφος. Βρισκόταν σ' ἓνα παλιὸ σπίτι, στὴν ἀνηφοριὰ τῆς οδοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου, στον ἀριθμὸ 15. Ὁ δρόμος πῆρε τ' ὄνομά του ἐπειδὴ οἱ συνεδριάσεις τῶν μελῶν τοῦ κινήματος τοῦ 1909 (Πουδί) γίνονταν στὴ γειτονικὴ Δεξαμενὴ.² Ἡ οἰκία ἀνήκε στὴν οἰκογένεια Γ. Τσαγγρή, διαρρηθμίστηκε με τὸν καιρὸ καὶ ἀνακαινίστηκε, ὡστόσο διατήρησε, πρὸς τιμὴν τοῦ συγγραφέως τῆς *Φόνισσας*, τὸ παλιὸ δωμάτιό του κάτω ἀπὸ τὴ μαρμαρένια σκάλα. Ὁ ιδιοκτήτης ξεναγεί τὸν δημοσιογράφου με προθυμία ἀλλὰ καὶ συγκρατημένη υπερηφάνεια:

Καθὼς βλέπετε, εἶναι ἓνα κελὶ 2x2 μέτρα, με τὸ χωνευτὸ τοῦ ἀρμάρι στον τοῖχο καὶ τὸ παλιὸ του τζάκι. Ὅταν ἦρθε νὰ τὸ ἐνοικιάσει ὁ Παπαδιαμάντης, τὸ δάπεδο ἦταν ξύλινο, μα ἐπειδὴ σάπισε τὸ ἀντικαταστήσαμε με μαρμαράκια. Μέχρι τὸ 1944 διατηροῦσε ἡ οἰκογένειά μου σαν κειμήλιον τὸ κουτσὸ τραπέζακι που μας ἀφῆκεν ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν ἔφυγε τὸ 1910 γιὰ νὰ πεθάνει στο ἀγαπημένο του νησί, τὴν εὐλογημένην τοῦ Σκιαθοῦ. Δυστυχῶς ὁμως κατὰ τὰ Δεκεμβριανά, ὅταν κατελήφθη τὸ σπίτι μας ἀπὸ τοὺς Ἐλασίτες, τὰ ...παλληκάρια τὸ ἔκαψαν ἓνα βράδυ που ἔκανε τσουχερό κρύο καὶ ἔτσι ἐχάθηκε τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτὸ κατόλοιπον, ὅπου ὁ μπαρμπα-Αλέξανδρος ἔγραψε τὰ διηγήματά του καὶ τὴν *Φόνισσα*. Πρὸ 25ετίας μου προσέφερε τὸ περιοδικὸν *Ἑλληνικά Γράμματα*, διευθυντὴς τοῦ οὐοίου, ἀν δὲν ἀπατώμαι, ἦτο ὁ συνεργάτης καὶ ἀνταποκριτὴς τῆς *Βραδυνῆς* στὴν Ἀμερικὴ Κωστής Μπαστιάς, τὸ ποσὸν τῶν τριῶν χιλιάδων δραχμῶν καὶ ὁμως δὲν ἠθέλησα νὰ τὸ δώσω τὸ ιστορικὸν αὐτὸ κειμήλιον που θὰ εἶχε τὴν θέσιν τοῦ σ' ἓνα μελλοντικὸν μουσεῖον Ἀναμνηστικῶν τοῦ Σκιαθίτη κοσμοκαλόγερου.³

Στὴ συζήτηση παρεμβαίνει ἡ ἐνενηντάχρονη πεθερὰ τοῦ ιδιοκτήτη, Ἑλένη Οἰκονόμου, που πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἔχασε τὸ φῶς τῆς ἀπὸ καταρράχτη, ἀλλὰ διατηρεῖ τὸ μυαλό καὶ τὴ μνήμη τῆς:

Μ' ὅλη μου τὴν εὐχαρίστηση, γυιέ μου, θὰ σου πῶ τὰ κατέκαστα σαν νὰ ἦταν χθες. Ἐξάλλου τὸν καιρὸ που μας ἤλθε, τὸ 1905, ἤμουν 40 χρονῶν καὶ ἐρχόμουν νὰ βλέπω συχνὰ

την αδελφήν μου Μαρία Δανηλίδη [ιδιοκτήτρια του σπιτιού] που ήταν γνωστή με το όνομα Μαρουδιά Κουμιάτισσα, επειδή η καταγωγή μας ήταν από την Κύμη. Ο μπαρμπα-Αλέξανδρος καθόταν στον Ψυρρή, μα επειδή κουραζότανε ν' ανεβαίνει στη Δεξαμενή, ζήτησε να ενοικιάσει δωμάτιον κοντά κι ανακάλυψε το σπίτι μας. Ήρθε λοιπόν και το είδε, του άρεσε και την ίδιαν ημέρα κουβάλησε το μπαουλάκι και το χοντροφτιαγμένο από τον ίδιο τραπέζακι του, που έβαζε τα βιβλία και τα χαρτιά του.

- Πώς ήτο κυρα-Ελένη; Τί φορούσε;

- Έμοιαζε με καλόγηρο ντυμένο φτωχικά ρούχα εργάτη. Το πουκάμισό του από στρατιωτικό χακί ήταν χωρίς γιακά, φορούσε άρβυλα και το χοντρό του παλτό ήταν τριμμένο στους αγκώνες. Όλα-όλα τα ρουχαλάκια του ήταν από δυο αλλαξιές. Δυο πουκάμισα, δυο μάλλινες φανέλες, δυο σώβρακα και δυο ζευγάρια μάλλινες κάλτσες. «Κυρά-Μαρουδιά, είπε στην αδελφή μου, θα πιάσω την κάμαρη, μ' αρέσει η ησυχία εδώ πάνω και πάρε 4 δραχμές καπάρο για το νοίκι».

- Ήταν τακτικός ο άγιος στην πληρωμή του ενοικίου;

- Πολύ τακτικός. Κάθε πρώτη του μηνός εφώναζε την αδελφή μου και της έδινε το νοίκι, 5 δραχμές, χωρίς να γυρεύει απόδειξιν. Κάποτε μπήκα στο δωμάτιό του. Στο τραπέζι ήταν λιγοστά βιβλία κι ένα κανατάκι χωματένιο με κουκουναίρι. Πρωί πρωί σηκωνότανε ο καημένος ο γέρος, πήγαινε στη Δεξαμενή, έπινε τον καφέ του, εγέμιζε το κανατάκι του με δροσερό νερό κι εγύριζε πίσω για να κλεισθεί στο μικρό δωμάτιον. Η αδελφή μου είχε στα δυο παραθυράκια τούλινα κουρτινάκια, μα ο μπαρμπα-Αλέξανδρος την παρεκάλεσε να τα αλλάξει. «Αν θέλεις βάλε μου, κυρά Μαρουδιά, κουρτινάκια από αμερικάνικο πανί, χοντρό κάμποτο, γιατί δεν θέλω να με βλέπει κανένας σαν γράφω». Κι η αδελφή μου συμμορφώθηκε. Τί να κάμει;

- Σας μιλούσε, είχε μαζί σας σχέσεις;

- Καθόλου, ήταν πολύ τυπικός και λυπημένος και δεν ήθελε κουβέντες.

- Όταν καθόταν στο δωμάτιο, τον γύρευε κανείς;

- Όχι ποτέ δεν τον ζητούσαν στο δωμάτιό του γιατί τον αντάμωναν όσοι θέλανε το βραδάκι στο καφενείο της Δεξαμενής, κάτω από τα πλατάνια. Η αδελφή μου κρατούσε μια ψυχοκόρη πολύ όμορφη, την Καλογερού, που αργότερα πήρε τον κακό δρόμο. Η ψυχοκόρη μας αυτή σεργιανούσε ξεκούμπωτη κάπου κάπου στην αυλή κι ο ανθισμένος της κόρφος ξεπεταγότανε να σχίσει το φτηνό ρούχο. Τραγουδούσε το άμιορο γλυκά γλυκά κι επείραζε τους γείτονες κι ιδίως τους νέους. Ο μπαρμπα-Αλέξανδρος όταν την έβλεπε έκανε κρυφά το σταυρό του κι εκλεινόταν στο δωμάτιόν του. Επιτέλους μια μέρα δεν βάστηξε κι είχε στην αδελφή μου: «Κυρα-Μαρουδιά, πρέπει να περιορίσεις το θηλυκό αυτό γιατί μας ρίχνει στην αμαρτία! Περιορίσε το λοιπόν και κάνε μου την χάριν να μη το ξαναϊδώ».

Το ρεπορτάζ είναι ισορροπημένο και χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο ο ιδιοκτήτης μιλάει για την ιστορία του κτίσματος-κελιού. Με τις αναφορές του στη Φόνισσα και στο λογοτεχνικό περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* φαίνεται ότι διέθετε κάποια λογοσύνη. Η τυφλή τώρα πεθερά του θυμάται «σαν να ήταν χθες» χαρακτηριστικές στιγμές και παραξενιές του μεγάλου πεζογράφου, που τον γνώρισε στα σαράντα της χρόνια. Στο τρίτο μέρος ο δημοσιογράφος κάνει δικούς του, εν πολλοίς αυθαίρετους, συλλογισμούς, που δεν στηρίζονται σε πραγματολογικά στοιχεία. Συσχετίζει τον Σκιαθίτη με τους πειρασμούς του Αγίου Αντωνίου στη Θηβαΐδα και διερωτάται: «μήπως η αδύνατη ανθρώπινη σάρκα ελαχτάρησε τον γλυκύ καρπόν ή μήπως τα ανθισμένα νιάτα της Καλογερούς από την Κύμη ζύπνησαν στην παιδεμένη ψυχή του παλιές αναμνήσεις, νεανικές λαχτάρες, απραγματοποίητα νεανικά όνειρα;»

Δεν μπορεί να μην αντιπαραβάλλει κανείς τις ενθυμήσεις της τυφλής Ελένης με εκείνες της αδελφής της Μαρουδιάς, σπιτονοικοκυράς στο ενδιαίτημα του Παπαδιαμάντη.

Τις καταγράφει ο ποιητής Αναστάσιος Δρίβας στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* το 1929 και τις έχω περιλάβει σε άρθρο μου (*Η Λέξη*, τχ. 162, 2001). Θα σταθώ μόνο στον λιλιπούτειο χώρο του δωματίου με τα αδιαφανή, καθ' υπόδειξιν του ενοικιαστή, κουρτινάκια: «Από την άλλη πλευρά του το φωτίζει ένα τόσο δα παραθυράκι, που στο σπασμένο τζαμιλίκι του κρέμεται κάποιιο κουρτινάκι από δίμητο σκούρο. Μικρουλάκι όπως είναι, χαμηλό-χαμηλό, έχει όψη κελιού. Έχει πορτούλα δική του κι είναι τόσο μοναχικό, όπως ήταν κι η ψυχή του».

Όσο περνούν τα χρόνια, η μορφή του Παπαδιαμάντη μεγαλώνει, το σπίτι όμως στη Δεξαμενή, μέσα από τις μαρτυρίες, συνεχώς μικραίνει, γίνεται τελεία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το δημοσίευμα φιλοξενήθηκε στην εφημερίδα *Η Βραδυνή*, 25.3.1954, σ. 1 και 2· διατηρούσα ως απόκομμα στο αρχείο μου και προερχόταν από τα κατάλοιπα του Αλέξανδρου Σαρρή (1880-1973).

2. Στη Δεξαμενή, όπου μπαινόβγαίνει καθημερινά ο Παπαδιαμάντης, γίνονταν εκείνο τον καιρό και οι συνεδριάσεις των μελών του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Ξέρουμε πόσο παρατηρητικός ήταν, θα είχε άραγε αντιληφθεί τί ετοιμάζαν;

3. Στα αποσπάσματα εκσυγχρονίστηκε κάπως η ορθογραφία και διορθώθηκαν τα τυπογραφικά λάθη, αλλά όχι κάποιες ανακριβείς χρονολογίες.

Γιώργος Ζεβελάκης

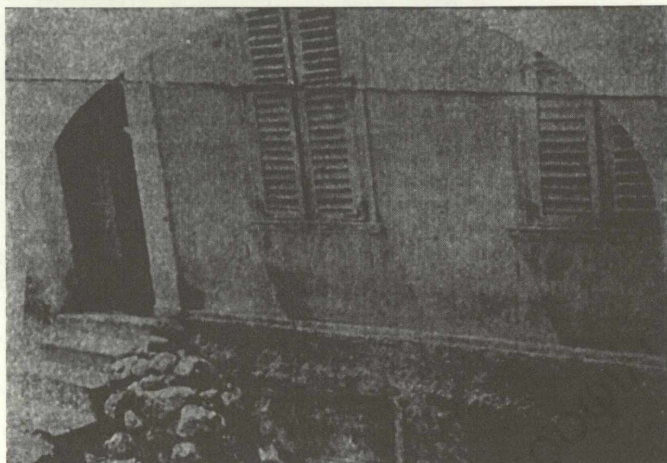
Το δωμάτιο του Παπαδιαμάντη στη Δεξαμενή

Είναι γνωστό το άρθρο του Αναστάσιου Δρίβα «Συμβολαί στη μελέτη της ζωής του Παπαδιαμάντη. Στο σπίτι της Κυρα-Μαρουδιάς που κάθησε ο Παπαδιαμάντης» (περ. *Ελληνικά Γράμματα*, 2.11.1929, σσ. 656-657)¹ για το δωμάτιο στο οποίο έμεινε ο Παπαδιαμάντης στην περιοχή πάνω από τη Δεξαμενή, στους πρόποδες του Λυκαβηττού, που το απεικόνισε σε σχέδιο ο Σπύρος Βασιλείου. Το σπίτι αυτό όμως, στο οποίο εκτυλίσσονται και τα αφηγούμενα στο διήγημα «[Η ψυχοκόρη]», δεν είναι το τελευταίο στο οποίο έμεινε ο Παπαδιαμάντης. Όποτε και να γράφτηκε το παραπάνω διήγημα που δημοσιεύτηκε από ανέκδοτο χειρόγραφο στην εφ. *Πολιτεία*, 13-14.9.1925 (ο Βαλέτας υπολογίζει τη γραφή του «γύρω στα 1910»), είναι φανερό ότι ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται σε αρκετά μακρινά χρόνια από τα τελευταία της ζωής του, αφού ο ίδιος, ακριβέστατος στις χρονικές σημάσεις, γράφει: «Παρεπίδημος ήμην τον καιρόν εκείνον εις τους λόφους της Δεξαμενής, εις του Λυκαβηττού τα κράσπεδα». Στο δωμάτιο του Παπαδιαμάντη στην περιοχή της Δεξαμενής αναφέρεται και ο Στέφανος Στεφάνου (1868-1944), ο παλιός συνάδελφός του στην *Εφημερίδα*, την *Ακρόπολη* και το *Άστυ* («*Τωρινά και περασμένα. Ο Παπαδιαμάντης. Φιλολογικά αναμνήσεις του συνεργάτου μας κ. Στεφ. Στεφάνου*», *Αθηναϊκά Νέα*, 10.2.1936), ο οποίος γράφει, χωρίς να προσδιορίζει με πολλή ακρίβεια τη χρονική περίοδο, ότι

Ο Παπαδιαμάντης καθότανε σ' ένα σπίτι στη Δεξαμενή. Στης Παισανίνας. Στο δωμάτιο του είχε μια κασέλλα· ένα σταυρό πλεχτό στον τοίχο από βέργα· μία ομπρέλλα· ένα μικρό κινητό νιπτήρα σιδερένιο· κ' ένα κρεβάτι ξύλινο. Τίποτε άλλο. Ούτε τραπέζι, ούτε χαρτί, ούτε μελάνι, ούτε μολύβι, ούτε βιβλία.

Ο φετιχισμός γύρω από τα δωμάτια που νοίκιασε κατά καιρούς ο Παπαδιαμάντης είχε ξεκινήσει πάντως αρκετά νωρίς. Τον Ιούλιο του 1911, λίγους μήνες μετά τον θάνατό του, στη εφ. *Εμπρός* (14.7.1911) δημοσιεύεται ένα ανυπόγραφο σημείωμα που συνο-

δευεται και από μία φωτογραφία με το ημιπόγειο δωμάτιο του Παπαδιαμάντη, μάλλον το τελευταίο στο οποίο έμεινε στην Αθήνα επιστρέφοντας από τη Σκιάθο, από τον Οκτώβριο/Νοέμβριο του 1904 μέχρι τον Απρίλιο του 1908.

ΠΟΥ ΕΜΕΝΕ Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Η εικών την οποίαν παραθέτομεν ανωτέρω αφίνει να φανή παραπλεύρως από σωρούς πετρών, αι οποίαι είνε ριγμέναι εις τα σκαλοπάτια της εξωθύρας, ένα μικρό παράθυρον υπογείου. Το σπήτι αυτό ευρίσκειται παρά την Δεξαμενήν και ολίγοι είνε εκείνοι που γνωρίζουν ότι μέσα εις το υπόγειόν του, φωτιζόμενος από το ασθενικόν φως που γονατισμένον έπιπτε διά να κυλισθή εμπρός του, ως να εζήτει να τον προσκυνήση, διήλθε τα περισσότερα έτη τής εν Αθήναις διαμονής του ο Παπαδιαμάντης, ο μέγας δημοσιογράφος μας.

Ημέραι δυστυχίας εκείναι, όταν αδυνατών πλέον να μεταφράζη επιφυλλίδας διά να προσπορίζεται μόλις τα προς το ζην, δυσανασχετών κατά των ανθρώπων οι οποίοι δεν ανεγνώριζον την αξίαν του, είχε παραμελήσει τον εαυτόν του μέχρι φακισισμού, τόσοσ μάλιστα ώστε το δεκάδραχμον που του έδιδον τα σποραδικά διηγήματά του να του επιτρέπη πολλών ημερών ζωής.

— Δέκα λεπτά ψωμί και πέντε λεπτά τυρί, άλλη μέρα πάλι έπαιρνε μια πεντάρα ψωμί και μία δεκάρα σαρδέλλες τηγανιταίς. Αυτό ήταν το φαγί του...

Την πληροφορίαν μάς την δίδει ένας αχώριστος φίλος του, ο ιδιόρρυθμος τύπος της Δεξαμενής που όλοι τον φωνάζουν· κύριε Πρόεδρε. Ο κύριος Πρόεδρος μας πληροφορεί επίσης ότι κάποτε εκερνούσε τον Παπαδιαμάντην κρασί και ότι κάθε Πάσχα του έκανε σπήτι του τραπέζι. Αυτά διά την ιστορίαν.

Τώρα ο συγγραφεύς του «Χιονισμένου δρόμου» [εννοεί, προφανώς, τον «Έρωτα στα χιόνια»] αναπαύεται κάτω από κανένα κυπαρίσσι της Σκιάθου, η φήμη του όμως από ημέρας εις ημέραν περισσότερο ανήσυχος, επί μάλλον αισθανομένη τα δικαιώματά της, τρέχει όπου ελληνική γωνία διά να φωνάξη ένα όνομα το οποίον έχει πλέον, μαζί με τον Σολωμόν, καθιερωθή επάνω εις την κορυφήν του νεοελληνικού Παρνασσού.

Και επειδή ο κόσμος αυτός είνε όλος αναμνήσεις, τίποτε περισσότερο δεν μας κάμνει να ζώμεν με τον άνθρωπον που αγαπώμεν ή που λατρεύομεν, όσον το σπήτι ή το δωμάτιον όπου και εκείνος έζησε. Υπ' αυτήν την έποψιν το υπόγειον της οικίας την οποίαν παριστά η ανωτέρω εικών μας ημπορεί αν λογισθή ότι έχει δικαιώματα αληθούς εθνικού προσκυνήματος.

Ο αναφερόμενος φίλος του Παπαδιαμάντη, ο αποκαλούμενος Πρόεδρος, που παρέχει τις παραπάνω πληροφορίες, ταυτίζεται, κατά πάσα πιθανότητα, με τον φιλόξενο γέροντα που αναφέρει ο Ν. Κ. (= Νίκος Καρβούνης) σε δημοσίευσμά του αμέσως μετά τον θάνατο του Σκιαθίτη: «κάποιος γέρον απόμαχος της βιοπάλης, ο οποίος διηγείται με απλοϊκήν ευλάβειαν, πως κάποιον Πάσχα ο κυρ-Αλέξανδρος εκαταδέχθη να φάγη μαζί του το αρνί εις το φτωχικό του. Πως, μίαν άλλην φορά, ο κυρ-Αλέξανδρος τον επαρακάλεσε να τον απαλλάξη με καλόν τρόπον από τους ενοχλητικούς, αν και καλοπροαιρέτους ξένους, οι οποίοι ανέβησαν έως εις τας υπωρείας του Λυκαβητού διά να τον ιδούν» («Εις τον ποιητήν», *Εστία*, 5.1.1911).

Είναι πάντως υπαρκτό πρόσωπο, αφού το μνημονεύει στην αλληλογραφία του ο Παπαδιαμάντης. Σε γράμμα του από τη Σκιάθο, στις 25.3.1909, γράφει στον Βλαχογιάννη: «Παρακαλώ, ειπέ εγκαρδίους ασπασμούς μου εις τον κυρ Στέφανον, τον Πρόεδρον. Ενθυμούμαι την φιλοξενίαν του και την μεγαλοψυχίαν και καλόκαρδον ευθυμίαν του, αυτάς τας ημέρας. Δύο Πάσχα έκαμα στο σπίτι του». Ονοματίζεται και από τον Δημήτρη Ψαθά («Η πλατεία που κινδυνεύει. Όταν η Δεξαμενή συγκέντρωνε του λογίους. Τα φιλολογικά συμπόσια», *Ελευθερον Βήμα*, 31.10.1936), που μεταφέρει αναμνήσεις του Μάρκου Αυγέρη, καθώς και από τον Κώστα Βάρναλη σε αναμνήσεις που δημοσιεύει στα τέλη της δεκαετίας του 1930 («Άλλοι καιροί. Το Πάσχα του Παπαδιαμάντη εις την Δεξαμενήν», *Πρωία*, 2.5.1937· ανυπόγραφο το άρθρο, αλλά ο Κατσίμπαλης το αποδίδει στον Βάρναλη).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. και το αταύτιστο απόκομμα από εφημερίδα στο Φώτης Δημητρακόπουλος, *Λεύκωμα Παπαδιαμάντη*, Αθήνα, Ergo, 2001, σ. 147, αρ. 222. Ο συντάκτης του κειμένου αναφέρεται στο ίδιο σπίτι που περιγράφει ο Δρίβας και γνωρίζει το διήγημα [«Η ψυχοκόρη»], που δημοσιεύτηκε σε τόμο πρώτη φορά (ύστερα από τη δημοσίευσή του στην εφ. *Πολιτεία* το 1925) το 1955, στα *Άπαντα Παπαδιαμάντη* του Βαλέτα.

Λάμπρος Βαρελάς

Λόγος περί μυθιστορήματος με αφορμή την ιστορία του Μιμίκου και της Μαίρης

Στις 24 Φεβρουαρίου 1893 αυτοκτόνησε πέφτοντας από τον Παρθενώνα η Γερμανίδα Μαίρη Βέμπερ, παιδαγωγός του πρίγκιπα Γεωργίου, γιου του διαδόχου Κωνσταντίνου και εγγονού του βασιλιά Γεωργίου Α'. Την επόμενη μέρα την ακολούθησε αυτοπυροβολούμενος ο αγαπημένος της Μιχαήλ Μιμίκος (ή Μιμήκος), γιατρός στο στρατιωτικό νοσοκομείο της Αθήνας. Ως γνωστόν, η διπλή αυτοκτονία των δύο ερωτευμένων νέων συντάραξε την κοινή γνώμη, απασχόλησε επί μακρόν τις εφημερίδες σε διάφορα συμφραζόμενα και ενέπνευσε τη συγγραφή παντοειδών κειμένων. Από τους λογίους που κινούνταν εκείνη την εποχή στον χώρο της λογοτεχνίας, φαίνεται πως οι πρώτοι που αντέδρασαν επισήμως στο συγκλονιστικό συμβάν ήταν ο πατρινός στην καταγωγή ποιητής Παναγιώτης Συνοδινός και ο κωνσταντινουπολίτης μυθιστοριογράφος και δημοσιογράφος Επαμεινώνδας Κ. Κυριακίδης, που ζούσε εκείνη την εποχή στην Αθήνα.¹ Ο πρώτος διάβασε έναν επικήδειο πάνω στον τάφο τού (δηλωμένου ως) φίλου του, Μιχαήλ.² Ο δεύτερος προχώρησε άμεσα στη συγγραφή «κοινωνικού» μυθιστορήματος βασισμένου στην ιστορία του Μιμίκου και της Μαίρης, με τον τίτλο *Δύο καρδιάι*: η αγγελία του έργου του κυκλοφόρησε μόλις μία εβδομάδα μετά το τραγικό συμβάν.³

Το τί επακολούθησε είναι σε κάποιο βαθμό γνωστό: απανωτές δημοσιεύσεις των αθηναϊκών εφημερίδων με ποικίλα σχόλια, κάποιες θετικές κρίσεις αλλά και έντονες επικρίσεις για την επιλογή του Επαμ. Κ. Κυριακίδη να εκμεταλλευτεί τον ανθρώπινο πόνο, να διαφημίσει την αυτοκτονία ως λύση στα ερωτικά αδιέξοδα και να κερδοφορήσει σε βάρος των δύο αγνών νεκρών, μάλλοντα προχειρογράφοντας, αφού η καθημε-

ρινή έκδοση του έργου του σε συνεχόμενα δεκαεξασέλιδα φυλλάδια απαιτούσε ταχύτατους ρυθμούς συγγραφής, άρα θα ισοδυναμούσε με ελλιπή συγγραφική επιμέλεια.⁴ Ωστόσο, παρά τις έντονες αντιδράσεις, το μυθιστόρημα άρχισε να κυκλοφορεί από τις 4 Μαρτίου 1893 (με τιμή 10 λεπτά ανά φυλλάδιο) και φαίνεται να είχε ιδιαίτερη επιτυχία στο ξεκίνημά του, όπως τουλάχιστον δείχνουν οι απανωτές επανεκδόσεις των πρώτων φυλλαδίων από τα Καταστήματα «Ακροπόλεως», γράφτηκε δε μέσα σε μόλις 33 μέρες.⁵ Ο Κυριακίδης φρόντισε να το υπερασπιστεί προηγουμένως με επιθετική στάση και οργισμένες απαντήσεις προς όσους τον επέκριναν. Ανάμεσα στα άλλα, τους κατηγορεί για υποκρισία, αφενός γιατί πρώτα οι ίδιοι εξακολούθουν να αρθρογραφούν για τους δύο νεκρούς ξεσκονίζοντας τη ζωή και τις πράξεις τους, και αφετέρου γιατί, πριν μάθουν για το δικό του εγχείρημα, είχαν καλοδεχτεί τη φήμη να συγγράψει ένας γάλλος μυθιστοριογράφος εμπνευσμένος από την ίδια θλιβερή ιστορία (ο περιώνυμος Paul Bourget, που βρισκόταν εκείνες τις μέρες στην Αθήνα). Περισσότερο ενδιαφέρουσες είναι ωστόσο οι ειδολογικές κρίσεις που κάνει ο Κυριακίδης για το υπό έκδοση έργο του, προκειμένου να το προστατέψει από τα βέλη της κριτικής: θα αποτελεί, κατά τα λεγόμενά του, «επιμελημένη ψυχολογική ανάλυση μυθιστορήματος», το οποίο

δεν πρόκειται να περιλάβει την ιστορίαν των δύο εραστών, αλλ' εκ πραγματικού τινος δεδομένου να πλάση χαρακτήρας και να περιγράψη συμβεβηκότα – πράγμα όπερ καθ' εκάστην πράττουσιν οι γάλλοι μυθιστοριογράφοι.⁶

Βεβαιώνει επίσης ότι δεν εξάπτει τη φαντασία των νέων σε θέματα αυτοκτονίας, γιατί γενικότερα τα έργα του, ευτυχώς ή δυστυχώς,

δεν ανήκουσιν εις την ρομαντική σχολήν, αλλ' εις την μεμετρημένην πραγματικήν και ψυχολογικήν. Οι ατυχείς δύο νέοι είναι θύματα μάλλον των κοινωνικών όρων υφ' ούς ζώμεν, ή ήρωες έρωτος, επομένως διά πάντα μυθιστοριογράφον της σχολής εις ήν ανήκω το περιεχόμενον, πραγματικών γεγονόσ, δίδει αφορμήν εις κοινωνικήν μελέτην διά της εξεικονίσεως χαρακτήρων και αισθημάτων συγκρουομένων [...]. Η διαφορά αύτη των κοινωνικών σκέψεων, της κοινωνικής ανατροφής, επέφερε τα πρώτα νεφύδρια, τα οποία συμπικνωθέντα του χρόνου προϊόντος απετέλεσαν το νέφος όπερ κατεκάλυφεν αυτούς. [...] Και εν τω μυθιστορήματί μου, εις έτερος, φίλος του Μιχαήλ, χαρακτήρος ευθύμου, αγαπήσας και αυτός παραφόρως αποδιώκεται παρά της ερωμένης του ακριβώς την ημέραν καθ' ήν αυτοκτονεί ο φίλος του· αιμάσσει, θρηνηί διότι δεν ηγαπήθη· αλλά δεν μμείται τον Μιχαήλ, διότι δεν ευρίσκειται υπό τας αυτάς περιπτώσεις. Με δάκρυα εις τους οφθαλμούς ορκίζεται να μη αγαπήση πλέον, ρίπτεται εις την δίνην του βίου, αλλ' επιφυλάσσει να θυσιάση την ζωήν του υπέρ της ελληνικής πατρίδος, ήν τόσφ φευ! ελησμονήσαμεν, ήν τόσφ φευ! λησμονούμεν.⁷

Ο Κυριακίδης επομένως δηλώνει ότι αποτάσσεται τη «ρομαντική» σχολή και συντάσσεται με την «πραγματική» και «ψυχολογική» σχολή, που εξηγούν τα φαινόμενα με βάση τα κοινωνικά αίτια και την ψυχολογία των ατόμων, αντίστοιχα. Κατ' επέκταση, υπονοεί ότι αποτάσσεται τις ανερεμάτιστες ρομαντικές εκδηλώσεις των παθών, καθώς ο ομοιοπαθής φίλος του Μιχαήλ δεν αυτοκτονεί· εντέλει όμως έχει και ελάχιστη σχέση με την περσώνα που ο συγγραφέας προανήγγειλε στους αναγνώστες. Κατά τα λεγόμενά του, ο ρομαντισμός δύναται να αποκτά έρμα όταν επενδύει έμπρακτες εκδηλώσεις του υπέρτατου έρωτα, που είναι ο έρωτας προς την πατρίδα· ωστόσο, και σ' αυτήν την περίπτωση ο συγγραφέας δεν τηρεί απολύτως όσα υποσχέθηκε: ο έρωτας του Μιμίκου και της Μαίρης χτίζεται σ' ένα καθαρά ρομαντικό πλαίσιο (η ελαφρώς πιο προσγειωμένη οπτική του Μιμίκου δεν αλλάζει το τελικό αποτέλεσμα) και κυριαρχεί στη μυθοπλασία, σε αντίθεση με τον έρωτα προς την πατρίδα που, ναί μεν υποτίθεται ότι εντάσσεται σ'

ένα πιο ρεαλιστικό σχήμα, στην ουσία όμως αποτελεί περιθωριακό στοιχείο της πλοκής. Οι διαφοροποιήσεις που διαπιστώνονται ανάμεσα στις αρχικές εξαγγελίες του Κυριακίδη και στο τελικό μυθοπλασιακό αποτέλεσμα είναι λογικό να προκύπτουν υπό την πίεση του περιορισμένου συγγραφικού χρόνου (το πιθανότερο είναι ότι, όταν κυκλοφορούσε τις αγγελίες του έργου του, ο Κυριακίδης δεν είχε κατασταλαγμένη άποψη για όλες τις λεπτομέρειες της πλοκής του). Ταυτόχρονα όμως αντικατοπτρίζουν και ένα άγχος να μη φορεθεί μια παρωχημένη ρομαντική ταμπέλα στο μυθιστόρημα και να προσγραφεί στις νεότερες τάσεις γραφής, με τις οποίες είναι εξοικειωμένο το ελληνικό κοινό από τις μεταφράσεις των ευρωπαϊκών έργων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ανοχή της δημοσιογραφικής κριτικής απέναντι σε μια πιθανολογούμενη γαλλική εκδοχή του Μιμίκου και της Μαίρης (διά χειρός Paul Bourget), που δεν δίνεται και στο ελληνικό εγχείρημα του Κυριακίδη, θίγει πραγματικά το φιλότιμο του τελευταίου· αποτελεί δε ένδειξη μιας άλλου τύπου υποκρισίας που λανθάνει στην οργισμένη απάντησή του: τα ξένα μυθιστορήματα γίνονται αποδεκτά (και επιθυμητά) γι' αυτό που είναι (ας μην ξεχνάμε τις μόδες που δημιούργησε η Νανά του Ζολά, παρά τις ηθικολογικές κριτικές που προκάλεσε),⁸ ενώ τα ελληνικά πρέπει εκ προοιμίου να μην παρεκκλίνουν από τον καταστατικό λόγο και τα ιδεώδη σύμφωνα με τα οποία θεωρητικά προσπαθεί να πορευθεί η μετεπαναστατική νεοελληνική κοινωνία.

Στην περί μυθιστορήματος επιχειρηματολογία του Κυριακίδη έρχεται να απαντήσει με αρκετή ειρωνεία ο αρθρογράφος της εφημερίδας *Εφημερίς*, που υπογράφει με το ψευδώνυμο «Κάποιος»: ίσως να πρόκειται για τον Κωστή Παλαμά, που χρησιμοποιεί κατά διαστήματα αυτό το ψευδώνυμο και συνεργάζεται με τη συγκεκριμένη εφημερίδα:⁹

Τώρα αν τα ούτω εκτιθέμενα ανήκουσιν εις την ρομαντικήν ή την «ψυχολογικήν και πραγματικήν σχολήν», εις οποιαδήποτε σχολήν και αν ανήκουν, ούτε προσθέτουν ούτε αφαιρούσι τι εκ της αξίας ή της αναξιότητος του έργου, ούτε ο ρομαντισμός δύναται να επιβαρύνη την θέσιν του μυθιστοριογράφου απέναντι της κοινωνίας, ούτε ο πραγματισμός να θεωρηθή ως ελαφροντική περίπτωσης του παραπτώματος αυτού. Πλην τούτου δεν εγνωρίζομεν ότι η μυθιστοριογραφία εν Ελλάδι προώδευσε τοσούτον ώστε και να διακρίνεται εις σχολάς ρομαντικής και εις σχολάς μη ρομαντικής, και εις σχολάς ψυχολογικής και εις σχολάς πραγματογραφικής· οπωσδήποτε χαίρομεν διά την ανακάλυψιν, και προ πάντων διά την ανακάλυψιν των μυθιστοριογράφων της μαγειρικής σχολής, οι οποίοι εκ των προτέρων καλή τη πίστει μάς διαβεβαιούσιν ότι μαγειρεύουν τα έργα των με την σάλτσαν της ψυχολογίας!¹⁰

Στην περίπτωση αυτή ξεκάθαρα πλέον το θέμα της συζήτησης μετατοπίζεται από το λιθαράκι του σκανδάλου, που αποτελούν οι *Δύο καρδιαί*, στην ουσιαστική πέτρα του σκανδάλου, που εξακολουθεί να αποτελεί, ακόμη και στα τέλη του ελληνικού 19ου αιώνα, το μυθιστόρημα γενικότερα ως ευρωπαϊκό και νεοελληνικό λογοτεχνικό φαινόμενο, όχι μόνο για την εκπαιδευτική και ψυχαγωγική του αξία αλλά και για τη δυνατότητα οριοθέτησης (και χειραγώγησης) των ιδεολογικών και ειδολογικών του στοιχείων. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και το περίφημο θέμα της αληθοφάνειας των μυθοπλασιών, που από αόριστη προτεραιότητα, κατά τα διδάγματα του Αριστοτέλη και του Οράτιου, μπορεί να μετατρέπεται σε επιτακτική ανάγκη, όταν ο μύθος χτίζεται πάνω σε μια πραγματική ιστορία, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Μιμίκου και της Μαίρης· κάπως έτσι προκρίνεται από τον Δ. Παπαδόπουλο στη *Νέα Εφημερίδα* ως αρτιότερη η σχετική μυθοπλασιακή εκδοχή που παράγει ο (γνωστότερος σε μας ως μεταφραστής) Φρ. Πρίντζης, με τον τίτλο «Το διπλούν δράμα» (περ. Φύσις), έναντι του «Οι δύο τάφοι, σύγχρονον κοινωνικόν δράμα», που συγγράφει ο γιατρός και λογοτέχνης Μαρίνος Κουτούβαλης (εφ. *Φάρος της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη) και του *Δύο*

καρδία του Επαμ. Κ. Κυριακίδη.¹¹ Ωστόσο, ο Δ. Παππαδόπουλος δεν έχει δίκιο, όχι γιατί σύμφωνα με τα σημερινά κριτήρια δεν τίθεται θέμα πιστής αναπαράστασης της πραγματικότητας στις μυθοπλασίες, αλλά γιατί με τα όσα διογκωμένα και εν πολλοίς αντιφατικά γράφτηκαν στις εφημερίδες την εποχή εκείνη γύρω από τον Μιμίκο και τη Μαίρη, κανείς από όσους εμπνεύστηκαν λογοτεχνικά από την ιστορία τους δεν θα μπορούσε να εγγυηθεί ότι η μυθοπλασία του αναπαριστούσε με ακρίβεια τα διαδραματισθέντα. Εκτός αυτού, το μυθιστόρημα του Κυριακίδη είναι ένα καλοχτισμένο έργο πεντακοσίων περίπου σελίδων (αφαιρουμένων των εικοσιδύο ολοσέλιδων συνοδευτικών εικονογραφιών), με σύνθετη ανθρωπογεωγραφία και διευρυμένη πλοκή, μέσα από την οποία (και παρά το ρομαντικό ερωτικό πλαίσιο) αναδύεται με αρκετή ζωντάνια η κοινωνική και πολιτική ζωή της τότε Αθήνας.

Τρία χρόνια μετά τα συμβάντα και όλες τις παραπάνω συγγραφικές απόπειρες,¹² όταν δηλαδή ο απόηχος της τραγικής ιστορίας έχει πια ξεθιμώσει (ή έχει μυθοποιηθεί αρκετά για να τροφοδοτήσει τις μεταγενέστερες λαϊκές εκδόσεις του Αριστείδη Κυριακού και του Ηλία Οικονομόπουλου),¹³ προκύπτει μία ακόμη μυθοπλασιακή εκδοχή του Μιμίκου και της Μαίρης, από την Κωνσταντινούπολη αυτήν τη φορά, υπό τον τίτλο: *Διπλούν δράμα. Σύγχρονον ιστορικόν διήγημα* (τύποις Αλεξάνδρου Νομισματίδου, Κωνσταντινούπολη 1896).¹⁴ Συγγραφέας της είναι κάποιος Δημήτριος Ίωσηφ, αγνώστων λοιπών στοιχείων, ίσως κάτοικος Χάλκης (από εκεί δηλώνει ότι υπογράφει το έργο του).¹⁵ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το να ξαναπιάνει κάποιος άγνωστος, και μάλιστα από την άλλη πλευρά του Αιγαίου, μια ήδη μπαγιάτικη ιστορία στοχεύει στην άγρια αναγνωστών, ώστε να προβάλλει το λογοτεχνικό του τάλαντο. Η αλήθεια είναι πάντως ότι το *Διπλούν δράμα* είναι μια μετριότατη λογοτεχνική απόπειρα, όπως δεκάδες άλλες της ίδιας εποχής, και η γραμματολογική του αξία έγκειται μόνο στο ότι εκπροσωπεί τα ελάχιστονα μεγέθη που διευκολύνουν τη διεύρυνση της εικόνας μας για τις αισθητικές αντιλήψεις του 19ου αιώνα. Στις 122 σελίδες της μυθοπλασίας ο ρομαντισμός επανέρχεται σε όλο του το μεγαλείο: η μεν Μαίρη περνάει τον ελεύθερο χρόνο της μαζεύοντας άνθη, εικόνες, αρχαιότητες (!) και διαβάζοντας Γκαίτε, του Σίλλερ και του Σαίξπηρ, ο δε Μιχαήλ (σε πλήρη αντίφαση με τα νιάτα του) έχει ως μόνα εφόδια τη μελέτη, τη μοναξιά και την ησυχία, αποφεύγει τον θόρυβο, την επίδειξη, τις συναναστροφές, τα «επίπλαστα και προσεποιημένα αισθήματα, τας ματαίαις και εκτραχηλισμένας διασκεδάσεις [...], τας ιοβόλους και επιβλαβείς εσπερίδας και συναθροίσεις» και θεωρεί τους χορούς, τις «εκτεθλυμένες παραστάσεις Club και τα τοιαύτα» ως «λυμεώνας, φθορείς και ασπάλακας της κοινωνίας». ¹⁶ Εξυπακούεται ότι σ' ένα τέτοιο πλαίσιο ο αγνός έρωτας των δύο νέων δεν μπορεί να διατηρήσει την ιδανικότητά του, εξού και η Μαίρη επιλέγει την αυτοκτονία (συμπαρασύροντας και τον προσωρινά λογικευθέντα Μιμίκο), η οποία θα εξαφαλδίσει στο ιερό αίσθημά τους την αφθαρσία της αιωνιότητας.

Στο *Διπλούν δράμα* τον λόγο περί μυθιστορήματος τον βρίσκουμε στα χείλη της Μαίρης. Ζητά από μια φίλη της να της βρει ένα βιβλίο να διαβάσει, μια «μυθιστορία ερωτική». Θέλει, λέει, να δει ερωτικές περιπέτειες, απιστίες ερωμένων, αφοσιώσεις και εγκαταλείψεις, αυτοκτονίες και θανάτους, πικρίες και θηριωδίες εραστών και τα τοιαύτα· θέλει να τα μάθει όλα· μέχρι τώρα ασχολήθηκε πολύ με την ποίηση και την αρχαιολογία, αλλά απηύδθησε πλέον να σπουδαιολογεί· θέλει να ανακουφίσει την ψυχή της που υποφέρει από την μονοτονία της λύπης και της μελαγχολίας· θέλει βιβλίο με υπόθεση που θα περιγράφει πιστά τις καρδιές των ανθρώπων που βρίσκονται σε ερωτικές καταστάσεις· βαρέθηκε πια με τα μελαγχολικά, θέλει ένα βιβλίο που να ανακουφίσει την καρδιά της, να χορτάσει την περιέργειά της και να τέρψει τη φαντασία της.¹⁷ Η φίλη της Μαίρης τής υπόσχεται πως θα ψάξει και θα της βρει ένα τέτοιο βιβλίο, αυτό όμως δεν πραγματοποιείται ποτέ κατά τη διάρκεια της πλοκής. Η Μαίρη, επομένως, δεν προλαβαίνει

να διαβάσει κάποιο κατάλληλο μυθιστόρημα που θα της δώσει τα φώτα του φοβούμει πως ούτε και ο συγγραφέας της πρόλαβε, πριν γράψει το δικό του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εργοβιογραφικά στοιχεία για τον Επαμεινώνδα Κυριακίδη βλ. στον Λάμπρο Βαρελά, «Τα κωνσταντινουπολίτικα πεζογραφήματα του Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδη (1861-1934)», Συνέδριο Συλλόγου Κωνσταντινουπολιτών: *Η Κωνσταντινούπολη στην Ιστορία και την Λογοτεχνία*, Αθήνα 13-14.5.2016 (Πρακτικά υπό έκδοση). Η συγκεκριμένη ανακοίνωση αποτελεί την πρώτη ουσιαστική προσπάθεια να ξαναθυμηθούμε σήμερα αυτήν την πολυσχιδή προσωπικότητα που έζησε στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα· ευχαριστώ και από εδώ τον Λ. Βαρελά που μου διέθεσε την εργασία του πριν την οριστική της δημοσίευση.

2. *Επιθεώρησις*, αρ. 342 (28.2.1893) 4, και αρ. 343 (1.3.1893) 3-4.

3. *Επιθεώρησις*, αρ. 345 (3.3.1893) 1· *Ακρόπολις*, αρ. 3980 (1.3.1893) [2].

4. Βλ. ενδεικτικά τις εφημερίδες: *Επιθεώρησις*, αρ. 345 (3.3.1893) 1-2, και αρ. 347 (5.3.1893), 2· *Εφημερίς*, αρ. 64 (5.3.1893) 1 και αρ. 67 (8.3.1893) 2· *Το Άστυ*, αρ. 812 (1-2.3.1893) 2.

5. Σχετικά στοιχεία δίνει η *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη (βλ. π.χ. τα φύλλα με αρ. 3984, 3985 και 3988 του 1893) και η *Επιθεώρησις* (αρ. 347, 5.3.1893, 2). Βλ. επίσης και τις πληροφορίες που δίνει ο ίδιος ο Κυριακίδης στο τέλος της αυτοτελούς έκδοσης του έργου του (*Δύο καρδιάι. Πρωτότυπον κοινωνικών μυθιστόρημα*, τύποις «Ακροπόλεως», εν Αθήναις 1893, σ. 525).

6. «Αναγκαία απάντησις», *Ακρόπολις*, αρ. 3981 (2.3.1893) [3].

7. «Οι ψευδοηθολόγοι εις όλα υπερβολικοί», *Ακρόπολις*, αρ. 3982 (3.3.1893) [3].

8. Βλ. σχετικά σταχυολογημένα σχόλια από τον Ραμπαγά στη Βίκυ Πάτσιου, «Τα μυθιστορήματα του Ζολά, οι αναγνώστες του και η κριτική στην Ελλάδα (1880-1930)», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας: Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Αθήνα, Δόμος, 1995, σσ. 589-599.

9. Η υπόθεση βασίζεται α) στο λήμμα για τον Κ. Παλαμά της *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Γ', Αθήνα, ΙΝΕ-ΕΙΕ, 2008, σ. 400, και β) σε ομιλία του Γιάννη Καιροφύλα με αφορμή τα 90 χρόνια της ΕΣΗΕΑ (βλ. τον διαδικτυακό τόπο: <https://www.esiea.gr/omilia-gianni-kairofyla-kata-tin-ekdilosi-gia-tin-paroysiasi-anamnistikoy-grammatosimoy-apo-ta-elta-gia-ta-90-xronia-tis-esiea/?print=print>)· ωστόσο, το θέμα χρήζει περαιτέρω βιβλιογραφικής διερεύνησης.

10. «Δημοσιογράφοι και μυθιστοριογράφοι», *Εφημερίς*, αρ. 64 (5.3.1893) [1].

11. Δ. Παππαδόπουλος, «Σύγχρονα διηγήματα. Οι δύο τάφοι, οι δύο καρδιάι, το διπλούν δράμα», *Νέα Εφημερίς*, αρ. 129 (9.5.1893) 7-8· τη βιβλιοκρισία εντοπίζει ο Λάμπρος Βαρελάς στην προαναφερθείσα εργασία του για τον Επαμ. Κ. Κυριακίδη. Ο Μαρίνος Κουτούβαλης διετέλεσε διευθυντής του *Φάρου της Μακεδονίας* (βλ. *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ό.π., τ. Δ', σσ. 237-238).

12. Την ίδια εποχή εμφανίζεται και μια φιλοσοφικού τύπου διατριβή του Μάρκου-Γεωργίου Α. Γιαννόπουλου πάνω στο ίδιο θέμα, με τον τίτλο *Έρωσ και αυτοκτονία*, τυπογραφείο Γεωργίου Σ. Σταυριανού, Αθήνα 1893 (στην βιβλιογραφία Ηλιού-Πολέμη καταχωρίζεται στα αυτοτελώς εκδεδωμένα του 1898 και διατυπώνεται η πιθανότητα να πρόκειται για έκδοση του 1893· το αντίτυπο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης που συμβουλευτήκα έχει χρονολογική ένδειξη 1893). Με άξονα την ιστορία των δύο νέων, ο συγγραφέας αναλύει, με περισσή ρητορεία και σε εξεζητημένη καθαρεύουσα, θέματα που σχετίζονται με τον έρωτα, τους κοινωνικούς περιορισμούς, τις ιδεοληψίες της Εκκλησίας σε σχέση με την αυτοκτονία, την ανάγκη προόδου της ελληνικής κοινωνίας κλπ.

13. Βλ. Κυριάκος Δ. Κάσσης, *Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα 1840-1940*, Αθήνα 1983, σσ. 103, 136.

14. Η έκδοση έχει ήδη καταχωριστεί στην ηλεκτρονική βιβλιογραφία Ηλιού-Πολέμη. Αντίτυπό της απόκειται στο τμήμα της βιβλιοθήκης του π. Μελέτιου Σακκουλίδη που παραχωρήθηκε στο Σισμανόγλειο Μέγαρο της Κωνσταντινούπολης και έχει ψηφιοποιηθεί από τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Βέροιας.

15. Η αφιέρωση της έκδοσης στους «φιλάτους» αδερφικούς φίλους Αλέξανδρου Σ. Συνιάσογλου και Σταύρο Δ. Μπόλο δεν διευκολύνει ιδιαίτερα την αναζήτηση πληροφοριών για τον άγνωστο Δημήτριο Ιωσήφ, καθώς τα συγκεκριμένα επίθετα είναι αρκετά κοινά στην κωνσταντινουπολίτικη ομογένεια της εποχής, εξηγείται δε από το γεγονός ότι οι δύο μνημονευόμενοι αγόρασαν 150 (!) αντίτυπα της έκδοσης· η ονομαστική αναφορά τους, πάντως, περιορίζει αρκετά το ενδεχόμενο ο συγγραφέας να υπογράψει την αφιέρωσή του με ψευδές ονοματεπώνυμο.

16. Βλ. ενδεικτικά τις σσ. 11-12 και 14-17.

17. Στο ίδιο, σ. 52.

Αναστασία Τσαπανίδου

Μποέμ - Μητσάκης: σημειώσατε X

«*Ιντερβιού*, *ιντερβιουάρω* τινά άνθρωπον *ιντερβιουαριζόμενος*, *ιντερβιουαρισθείς*: πάντα ταύτα τα ξένα κακά πράγματα και ονόματα» καταγράφει, μεταξύ άλλων, ως προσεκτικός λεξικογράφος ο Σ. Α. Κουμανούδης, αποδοκιμάζοντας στη συνέχεια τούτες τις συνήθειες που ενέσκηψαν στην εφημεριδογραφία της δεκαετίας του 1890.¹ Οι περιλάλητες συνεντεύξεις του Μποέμ στο *Άστυ* του 1893 με όλους σχεδόν τους λογίους του αθηναϊκού λογοτεχνικού στερεώματος είχαν συμβάλει τα μάλα στην εξάπλωση του φαινομένου, μολοντί δεν αναφέρονται ρητά στο κουμανούδειο λήμμα. Η συνεντευξιομανία είναι βέβαια γενικότερος συρμός της εποχής: λίγο νωρίτερα (1891) είχε δει το φως σε παρισινή εφημερίδα η έρευνα του Jules Huret «*Enquête sur l'évolution littéraire*», στην οποία συμμετείχαν συνεντευξιαζόμενοι όλοι οι αστέρες της γαλλικής λογοτεχνίας.² Ενδεχομένως ο απόηχος αυτής της δημοσιογραφικής επιτυχίας να είχε φτάσει στην ελληνική πρωτεύουσα που, ούτως ή άλλως, την εποχή εκείνη παρακολουθούσε καλά τη γαλλική επικαιρότητα.

Ως γνωστόν, πίσω από το ψευδώνυμο Μποέμ κρύπτεται ο μικρότερος αδελφός του συγγραφέα Κωσταντίνου Χατζόπουλου, Δημήτρης (Μήτσος) Χατζόπουλος (1872-1936), που διακρίθηκε επίσης στο ηθογραφικό διήγημα και το χρονογράφημα, αργότερα μάλιστα υπήρξε εκδότης και του βραχύβιου περιοδικού *Διώνυσος* (1901-1902). Πνεύμα ανήσυχο, παρά τις καλές σπουδές του στην Αθήνα και τη Γερμανία, αφοσιώθηκε περισσότερο στη δημοσιογραφία και δεν άφησε πίσω του όσα υπόσχονταν οι ικανότητές του. Αλλά όλα αυτά είναι ακόμη άγραφα τη στιγμή που ο εικοσάχρονος «νεανίας» (όπως τον αποκαλεί ο Μητσάκης) διαβαίνει το κατώφλι της οικίας τού ήδη διάσημου αθηναιογράφου συγγραφέα – ο Μητσάκης έχει επαινεθεί στον πρώτο διαγωνισμό της *Εστίας* (1883) για το διήγημα «*Το βάπτισμα*», έχει συνδέσει το όνομά του με τη νουβέλα *Είς Αθηναίος χρυσοθήρας* (1890), με σωρεία μικρών αφηγηματικών σκηνών της καθημερινότητας («*Θεάματα του Ψυρρή*», «*Υπό την συκίνη*», «*Φλογέρα*», «*Παράφρων*», «*Ομιλίες του δρόμου*» κ.ά.), που τον έχουν καθιερώσει ως *φυσιολόγο του δρόμου* και *κατεξοχήν αστυγράφο*, και η κριτική, παρεμβατική του πένα στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο δεν αφήνει τίποτε ασχολίαστο. Παρά την παροιμιώδη του μυωπία (που επισημαίνεται και στην παρούσα συνέντευξη), παρατηρεί τα πάντα, διαβάζει και το παραμικρό ειδησάριο, φλανάρει αδιάκοπα στην πόλη αιχμαλωτίζοντας με ανθρωπολογικό, φιλοπερίεργο βλέμμα του κάθε κίνηση, κάθε αλλαγή, κάθε καινοτομία.

Ο Μποέμ κατορθώνει να μεταδώσει στον αναγνώστη την εκκεντρικότητα του Μητσάκη περιγράφοντας λεπτομερώς την κάμαρά του, το χαρτοβασίλειο που τον περιβάλλει, και παραθέτοντας με φωνογραφική ακρίβεια τις στακάτες ερωταπαντήσεις. Μικρή λεπτομέρεια: τα «πυκνά τεμάχια μολύβδων και ορυκτών του Λαυρίου» εν είδει *presse-papier* πάνω στο τραπέζι – απτή απόδειξη της μεταλλιομανίας που κατακυρίευσε κάποια στιγμή τους Αθηναίους, μηδέ του Μητσάκη εξαιρουμένου.

Ένα σπαρταριστό πορτρέτο από έναν νεαρό αλλά διεισδυτικό δημοσιογράφο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών*, Αθήνα [1900], εκδ. Ερμής, 1980, σ. 489.

2. Από την *Echo de Paris* παρήλασαν επί πεντάμηνο τα γνωστότερα ονόματα των γαλλικών γραμμάτων: οι συγγραφείς παρουσιάζονται συνήθως στην οικία τους, σε «αυθόρμητη» συνδιάλεξη που επιχειρεί να μεταφέρει τον αναγνώστη στο ενδότερο περιβάλλον των δημιουργών. Πρβλ. αναδημοσίευση του σχετικού τόμου: Jules Huret, *Enquête sur l'évolution littéraire* [1892], Paris, les éditions Thot, 1982.

Αίζυ Τσιριμώκου

Επί της οδού Πλουτάρχου – Παράδοξος υπηρέτης – Ο κ. Μητσάκης και το δωμάτιόν του – Πώς γράφει ο συγγραφέας – Μία ανάγνωση της «Εφημερίδος» – Αι κρίσεις του περί των γραφέντων και περί των εφημερίδων – Η αθηναϊκή σκόνη – Πώς ζη και πώς εργάζεται ο κ. Μητσάκης.

Ασθμαίνων ανήλθον τας πέραν της πλατείας του Κολωνακίου ευρείας και ανωφερείς οδούς και εσταμάτησα εις τας ρίζας του Λυκαβηττού. Ο υψηλός βράχος απότομος υψούτο προς τον ουρανόν, πνιγόμενος εις την κορυφήν υπό των από ημέρας εις ημέραν ανεγειρομένων επ' αυτού μανδρών και κτιρίων, πνιγόμενος εις τας υπωρείας του υπό πληθώρας οικιών. Η οδός Πλουτάρχου εξετείνετο έρημος, παραδεδομένη εις την εξουσίαν πλανοδίου λαχανοπώλου, τύπτοντος αδιακόπως τον κατάφορτον όνον του και εκβάλλοντος αγρίας φωνάς, με κίνδυνον να διαραγούν τα τζάμια των οικιών. Ρίπτω έν βλέμμα εις τας πινακίδας των αριθμών των οικιών, ανοίγω μίαν θύραν, εισέρχομαι, ανεβαίνω ολίγας βαθμίδας και ευρίσκομαι προ ευρείας αιθούσης, εις το βάθος της οποίας, παρά το παράθυρον, επί αναπαιτικής έδρας εξηπλούτο μακαρίως αναγιγνώσκων τον Μπερτόδουλον περίεργος τύπος υπηρέτου, αναμνησκοντος πολύ με τας γραμμάς του προσώπου και το ανάστημά του τον κλεινόν ακόλουθον του ιππότου της ελεεινής μορφής. Προχωρώ, κάμνω κρότον, βήχω αρκετά εντόως· ακινησία πλήρης, απορρόφησης εντελής κατέχει τον άνθρωπον. Αναγκάζομαι ν' ανοίξω τα χείλη μου.

– Δεν μου λέτε, παρακαλώ, εδώ μένει ο κ. Μητσάκης;

Ο κλεινός ήρως εξαπλούται ανετώτερον επί της πολυθρόνας του, και χωρίς ν' ανεγείρη τους οφθαλμούς, σαλιώνει τον δείκτην της χειρός του, γυρίζει ένα φύλλον του βιβλίου του και είτα με τους οφθαλμούς πάντοτε επ' αυτού, ανεγείρει νωχελώς τον βραχίονα, και μου δεικνύει την απέναντί του θύραν δωματίου. Κτυπώ και εμβαίνω. Ετέρα κατάπληξις. Το δωμάτιον ευρύ, μεδωλόν εις έπιπλα, με μικρόν μόνον τάπητα κάτωθεν μακροτάτης τραπέζης καταφόρτου από στοιβάδας βιβλίων δεμένων και αδέτων, ελληνικών και ξένων, από εφημερίδας κιτρινωπύτας και σκορπισμέναις ειχί και ως έτυχεν, από καλαμάρια και πέννας, και μολύβια, και κοπτήρας, και πυκνά τεμάχια μολύβδων και ορυκτών του Λαυρίου, από εκατοντάδας φυλλαδίων τού προ μηνός εκδοθέντος γλωσσικού φυλλαδίου του συγγραφέως. Είς νιπτήν εις το βάθος, μία κλίνη αποτέρω κεκαλυμμένη με μίαν κουβέρταν αιματηρώς ερυθράν, φρικωδώς μεθυστικήν, ζεύγος αλτήρων επί ενός φυλαδίου «Εστίας» εις το πάτωμα, ζεύγος κορυνών παρεκεί, μία τράπεζα ακόμη εις την γωνίαν με υψηλήν, υψηλοτάτην, μέχρις οροφής καθήκουσαν στοιβαν βιβλίων, μία εικών εκεί επί της τραπέζης παριστώσα τον εξερευνητήν της Αφρικής Μητσάκην με στολήν στρατηγού Αβυσσινίου, συνοδευόμενον υπό αυτόχθονος ημιγύμνου, μελαψού στρατιώτου με στρογγύλην ασπίδα και με υψηλότατον δόρυ, του γνωστού Ντεβεσάη, του άλλοτε τακτικού περιπατητού των αθηναϊκών οδών. Εξ αμφοτέρων τούτων μόνον η εικών των απέμεινε σήμερα· ο θάνατος προ πολλού τους εθέρισεν. Ιδού όλος ο διάκοσμος του δωματίου. Ο κ. Μητσάκης άνευ επενδύτου με γυμνούς τους αθλητικούς βραχίονας, κοντός, με δασείαν κόμην, με πυκνότατον σφηνοειδές γένειον, με την ρίνα του εγγίζουσαν την άκραν της φευγούσης επί του λευκού χάρτου πέννας του, με τους οφθαλμούς ένα δάκτυλον απέχοντας του χάρτου, ατάραχος, ήσυχος, μη προσέξας καθόλου εις την παρουσίαν μου γράφει, γράφει. Επί τέλους αποφασίζει να ομιλήση, και η έντονος και τόσον ιδιορρυθμώς, αλλά και τόσον θελκτικώς διακεκομμένη φωνή του εκρηγγυται.

– Καθήσατε, λοιπόν, σ' αυτό το κιβώτιον!

Και τα γράμματα, και αι λέξεις, και αι γραμμαί πληροοσι τον χάρτην, και η πέννα του τρίζει, τρίζει. Μη έχων τί να κάμω, ρίπτω τα βλέμματά μου εκτός των υάλων του παραθύρου. Ο Ύμηττός αναμέσον των στεγών των οικιών διαγράφεται εν μικροσκοπικώ τεμαχίω. Κύπτω την κεφαλήν προς την τράπεζαν, και προσπαθώ να διακρίνω τα γραφόμενα. Η αναιδεία μου φαίνεται εννοείται, και ο γράφων προσπαθεί να κρύψη δι' ολοκλήρου της κεφαλής του τον χάρτην, χωρίς να διακόψη την εργασίαν του. Κύπτω περισσότερον, ο χάρτης καλύπτεται περισσότερον. Αδημονώ, πλησιάζω, σχεδόν εγγίζω την κεφαλήν του γράφοντος, διακρίνω

τέλος μόνον τον τίτλον του, «Αθηναϊκαί σελίδες: Ζωγραφιά νυκτερινή», και τα χείλη μου τον φιθυρίζουσι χαμηλοφώνως. Αίφνης ο γράφων ανατινάζεται, δίδει μίαν γρονθιάν ισχυράν επί της τραπέζης, θέτει ένα μέγανον τόμον επί των χειρογράφων του, και αρχίζει να βηματίζει με μεγάλα βήματα κατά μήκος του δωματίου, απαγγέλλων στίχους του Σολωμού με προφανή έξαψιν:

Έλεγα πως την είχα ιδεί πολύν καιρόν οπίσω,
και σε ναό ζωγραφιστή με θαυμασμό περίσσο,
κάνε την είχε ερωτικά ποιήσει ο λογισμός μου,
και τ' όνειρο, όταν μ' έθρεφε το γάλα της μητρός μου·
είτανε μνήμη παλαιή, γλυκειά κι αστοχισμένη,
που ομπρός μου τώρα μ' όλη της τη δύναμη προβαίνει...

Σταματά τέλος, και μ' ερωτά με τον διαπεραστικόν τόνον της φωνής του, ημικλείων τους γαλανούς οφθαλμούς του, και προσβλέπων με ατενώς.

- Τί έχομεν, λοιπόν, νεανία!

Και η συνδιάλεξις του αρχίζει γοργή, ελκυστική, έντονος, πλήρης εκφραστικής κομφόητος, σπινθηροβολούσα από ευφύιαν και πνεύμα, και όλα τα αντικείμενα, εις όλας τας λέξεις, και εις όλας τας φράσεις, και εις όλα τα πράγματα προσδίδουσα κάτι το βαθέως κωμικόν, κάτι το ιδιαιτέρως γελοίον. Αίφνης η θύρα ανοίγεται, και ο κλεινός αναγνώστης του Μπερτοδούλου κομίζει την «Εφημερίδα», και οπισθοχωρεί υπεροπτικώς. Αρχεται τότε η επιθεώρησις αυτής. Συναντά το βέμμα του δεν ενθυμούμαι τώρα τί λογής άρθρον. Και το νευρικό του σύστημα εξεγείρεται, και αι κινήσεις του αι νευρικαί εκδηλούνται πάλιν, και η φωνή του με την διακεκομμένην και έντονον χροιάν της αντηχεί.

- Τ' είναι αυτά! τ' είναι αυτά! Δεν συμφωνούμεν καθόλου. Ορίστε! Τέσσαρες στήλα ολόκληρο· μα δεν έχομεν διάθεσιν ημείς, μα δεν έχομεν, κύριοι, τ' είναι αυτά, τί είναι αυτά!

Και η επιθεώρησις της εφημερίδος προβαίνει. Το δάνειον, ο Τρικούπης, ο Ράλλης, ο Δηλιγιάννης, ο Παναμάς, το χρηματιστήριον, τα εγκλήματα και τα συμβάντα, και αι ειδήσεις, και αι εξετάσεις, τα συνοικέσια και οι σύλλογοι, όλα επιθεωρούνται και σχολιάζονται, και ανατέμνονται, σημαντικά και ασήμαντα, ενδιαφέροντα και αδιάφορα, όλα προσλαμβάνοντα έν επίθετον, μίαν αποστροφήν, μίαν φράσιν, ένα μπράβο, έν θαυμαστικόν, έν ερωτηματικόν, μίαν συναρπάζουσαν, μίαν ιδιάζουσαν χροιάν.

- Νά και μία υπηρέτρια, η οποία έπεσε στο πηγάδι για ... έρωτα!

- Ιδού και οι Λάκωνες και οι Μεσσήνιοι αλληλοραβδιζόμενοι εις το Πανεπιστήμιον, κι έπειτα λέγουν πως δεν είμεθα απόγονοι των αρχαίων εκείνων Ελλήνων, πως ανεμίχθησαν διάφοροι φυλαί και εμεσολάβησαν διάφοροι επιμιξίαι! Μωρία! μωρία! Είμεθα Έλληνες, κύριοι, ιδού ο φυλετισμός Λακώνων και Μεσσηνίων, ιδού αι ράβδοι, οι κουμπούραι και αι εξοντώσεις! Είμεθα Έλληνες!

- Ιδού και αυτός ο οποίος έσκασε, ξέρετε γιατί; γιατί έφαγε σαράντα μελιτζάνες! κακακακά! Και ήτο και στρατιώτης, κύριοι, και πειναλέος Έλλην στρατιώτης! Κακακακά!... Μυστήρια! μυστήρια!

- Ιδού και αγγελία νέων έργων, νέων μυθιστορημάτων, νέων ποιημάτων. Μπράβο! Επλημμύρησεν η Ελλάς δόξης, επλημμύρησεν από μοναδικούς ποιητάς, από έξοχους ιστορικούς, από περιφανείς δραματογράφους, από τρομακτικούς δηγηματογράφους, από πνευματώδεις δημοσιογράφους, από πολυμαθείς καθηγητάς Πανεπιστημίου, όλα λαμπρά! όλα εξάισια, όλα έξοχα! Τί ευτυχής τόπος, τί ευτυχής!

Και η επιθεώρησις της εφημερίδος τελειώνει. Παρέρχεται μία στιγμή, και τον ερωτώ κατά σειράν τί ιδέαν τρέφει περί των γραφόντων και των φιλολογούντων.

- Πώς σας φαίνεται ο Ψυχάρης;

- Έξοχος! θαυμάσιος, διασκεδαστικότητος!

- Και η γλώσσα του, και τα γραφόμενά του;

- Θαυμάσια, διασκεδαστικότητα, μεθυστικότητα!
- Και αυτός;
- Μέγας και αυτός ο ανήρ! κριτικότητας, νουνεχέστατος!
- Και ο άλλος;
- Και αυτός έξοχος, έξοχος!
- Και ο Καλοσγούρος;
- Μοναδικός, έξοχος!
- Και ο Στεφάνου;
- Και ο Στεφάνου έξοχος και αυτός. Μέγας συμβολιστής! μέγας ποιητής!
- Και ο Κρυστάλλης;
- Γιαίτε, Σχίλλερ, Σαίκσπηρ, Σέλλεϋ, μέγας τσοπάνος, παμμέγιστος ποιητής!
- Και ο Μελισσιώτης;
- Και ο Μελισσιώτης; κακακακά! Μεγαλοφούα ανεξάντλητος Δραματικότητας ποιητής, χαριέστατος ειδυλλιογράφος, τεχνίτης κουρεύς, αστειώτατον υποκειμένον.

Και συνοδεύει όλας τας αναφωνήσεις του με ζωηράς χειρονομίας, με ακράτητον γέλωτα, με μεγάλας διασκελίσεις, καμμών τους οφθαλμούς και ανατινασόμενος νευρικώς.

- Και σεις τί γράφετε;
- Μυστήρια αυτά, δεν λέγονται!
- Και αι Αθηναϊκαί σας Σελίδες;
- Δεν ηξεύρω, είπα δεν ηξεύρω!
- Εις ποίαν εφημερίδα γράφετε τώρα;
- Εγώ εις εφημερίδα! Θεός φυλάξοι! Εις εφημερίδα, κακακακά! Ουδεμίαν σχέσιν έχω με εφημερίδα. Εγώ βγάνω φυλλάδια, τελείωσε!
- Πώς, δεν εκτιμάτε τας εφημερίδας; πώς, δεν σας αρέσουν;
- Λαμπραί, θεία θαυμάσια αι εφημερίδες, ελληνικότητα, διασκεδαστικότητα.

Είχον ακούσει αρκετά, και ητοιμαζόμεν να απέλθω.

- Φεύγεις λοιπόν, νεανία;
- Δεν έρχεσθε να βγούμε;
- Εγώ δεν εξέρχομαι. Πού θέλετε να πάω, βρε αδελφέ! Να πνιγώ απ' αυτήν την σκόνην, να σκάσω απ' αυτήν την αχρειότητα του καιρού. Εδώ θα κλεισθώ, εδώ θα μείνω, δέκα; είκοσι, τριάντα ημέρας, έως ότου παύση αυτή η αθλιότης. Θαυμάζω με αυτούς τους Αθηναίους, πώς δεν επαναστατούν, πώς δεν χαλούν τον κόσμον. Τί όντα είναι αυτά! Κάτω όλοι, κάτω και δήμαρχοι, και βουλευταί, και υπουργοί, και εργολάβοι, και παντός είδους αρμόδιοι, κάτω που δεν μπορούν να ρίξουν ολίγο νερό εις τους δρόμους. Όχι, δεν εξέρχομαι, δεν θα εξέλθω, πηγαίνετε!

Και απήλθον. Κατά την διάβασίν μου εκ της αιθούσης, ο ιδιόρρυθμος υπηρέτης εξηκολούθει ν' αναγιγνώσκη εμβριθέστατα, βαθύτατα ακόμη. Ουδέ τα μάτια του εσήκωσεν ο ερίφης. Ευρέθην εις τον δρόμον, δεν είχαν κάμη ένα βήμα και πελώριον νέφος κονιορτού με απετύφλωσε, με κατέπνιξε. Και εστοχάσθη τότε τί κραυγάς, και τί διαμαρτυρίας θα ήκουον αν παρέσυρον μαζί μου τον ιδιότροπον, τον ιδιόρρυθμον, τον εκκεντρικόν συγγραφέα, του οποίου μόλις εγκατέλειψα το δωμάτιον. Και όμως παρ' όλας τας κραυγάς του και τας διαμαρτυρίας του, τον περισσότερον χρόνον μετά μεσημβρίαν ο συγγραφεύς εις τας οδούς της πόλεως ευρίσκειται. Δύνασθε να τον απαντήσητε πανταχού, από την οδόν Σταδίου μέχρι της απωτάτης οικίας της Βάθειας, μέχρι του αποκρυφωτάτου σοκακίου της Πλάκας. Παντού πηγαίνει, παντού εισδύει, τα πάντα ανερευνά, τα πάντα ανατέμνει, τα πάντα παρατηρεί, με την μίαν χείρα πάντοτε εις το θυλάκιον, και με την άλλην πάλλουσαν μικράν ράβδον, με την ιδιόρρυθμον μαύρην ρεμπούπλικαν, ιδιορρυθμώς φερομένην επί της κεφαλής του. Εκ των μακρών του αυτών περιπλανήσεων, εκ των ακριβεστάτων αυτών παρατηρήσεών του, απορρέουν κατόπιν τα τόσοον ιδιορρυθμώς εκδιδόμενα και αυτά διηγήματά του, τα πασίγνωστα υπό τον τίτλον Αθηναϊκαί Σελίδες, τα τόσοον ζωντανά, τα τόσοον πλαστικά, τα τόσοον αριστοτεχνικά καλλιτεχνήματα, με την βαθυτάτην παρατηρητικότητά των, και την κατα-

κηλούσαν πρωτοτυπίαν των. Ο συγγραφέας των Αθηναϊκών Σελίδων δεν ανήκει εις ουδεμίαν σχολήν – διότι και παρ' ημών εδημιουργήθησαν τοιαύται εσχάτως – ουδέν ιδίωμα γλώσσης αναγνωρίζει, και χωρίς να του διαφεύγει και η ελαχίστη φιλολογική κίνησις, προσδίδει εις όλους τους συγγραφείς και εις όλα τα γραφόμενα την προσήκουσαν θέσιν των με αμεροληψίαν φθάνουσαν ενίοτε μέχρι σκληρότητος. Ιδικόν του ύφος έχει δημιουργήσει, ούτε την καθαρύουσιν ούτε την δημώδη αποκηρύττων, ιδιορρυθμώς ζη, ιδιορρυθμώς υπάρχει. Ο φοβερότερος εχθρός του είναι η σκόνη, η αμελικτος αθηναϊκή σκόνη. Αγαπά πολύ την σκοποβολήν και εξασκείται σχεδόν καθ' εκάστην εις το Εθνικόν Σκοπευτήριον. Καθ' εκάστην πρωίαν υποβάλλει τον εαυτόν του εις ψυχρολουσίαν, λατρεύει την γυμναστικήν, και είναι τρελός διά τας εκδρομάς. Εις την Ευρώπην δεν υπήγεν, αλλά περιήλθεν ολόκληρον την Ελλάδα. Δεν εσπούδασε τίποτε και ούτε εφοίτηεν εις το Πανεπιστήμιον ποτέ. Ως δημοσιογράφος διεκρίθη μεταξύ των γνωστοτέρων, εργασθείς διαδοχικώς εις πολλά αθηναϊκά φύλλα. Άλλοτε επεχείρησε την έκδοσιν σατιρικού περιοδικού, και επί πολύν χρόνον εξέδιδε το «Αττικόν Μουσειόν», εκείνο το σαχλόφυλλον, ως το αποκαλεί σήμερον. Ο ιδιορρυθμος χαρακτήρ του δεν τον συμβιβάζει ποτέ με κανένα. Από τον καιρόν καθ' όν έπαυσε δημοσιογραφών, ήρχισε την έκδοσιν ιδιαιτέρων φυλλαδίων τα οποία αναγιγνώσκονται πολύ, αλλ' αγοράζονται φευ! ολίγον. Εργάζεται και δημοιουργεί πάντοτε από μακράν, παράμερα, συχνάς παρέχων εκπλήξεις εις τον φιλολογικόν κύκλον, αφηνιδίως δημοσιεύων τα έργα του. Τελευταία έργα του έχει αναγγείλει η Εστία κατά το τρέχον έτος, την Καθαίρεισιν, Παρά την Δεξαμενήν και τους Νεκρούς.

Μία προσωπικότης τέλος πάντων.

Αστυ, 24-25.3.1893

Άγνωστο κείμενο του Β. Τατάκη για τον Δ. Θ. Λιπέρτη

Δ. Λιπέρτης

Το καλοκαίρι του 1926, νομίζω, είχα το ευτύχημα να γνωρίσω και προσωπικά τον «ήρμενον και γλυκόν» τραγουδιστή της Κύπρου, τον Λιπέρτη. Ένα χαρούμενο πρωινό, σε μια όμορφη παραλιακή βεράντα της Κερύνειας, κουβεντιάσαμε αρκετή ώρη. Την κουβέντα μας εστεφάνωσεν απαγγελία στίχων του, από τον ίδιο τον ποιητή, συνοδευομένη από τον απαλό φλοίσβο της κυπριακής θάλασσας. Μου μένει ζωντανή στην ανάμνηση η σκηνή αυτή. Είχαμε | μιλήσει για τους πόνους και τους καημούς της Κύπρου, για τις ομορφιές και τις χαρές της. Το ποίημα που μου απάγγειλεν ήταν πατριωτικό. Μαζί με το κύμα και κάποια δάκρυα το συνόδεψαν. Μπροστά μου έβλεπα έναν άνθρωπο γεμάτο, ψυχικά γεμάτο, εύρωστο, γερό. Ο πόνος του, η αγάπη του δεν ήταν παθητικός ρομαντισμός. Ζούσε πραγματικά ο ποιητής, σαν άνθρωπος υγιής, κυρίως σαν άνθρωπος, τον πόνο και την αγάπη του για την Κύπρο. | Και νομίζω πως πióτερο απ' όλα αυτή η αγάπη του για την Κύπρο κυριαρχεί και εξηγεί και τον άνθρωπο και το έργο του.

Η αγάπη του Λιπέρτη για την Κύπρο είναι ανυπόκριτη, γεμάτη ανιδιοτέλεια. Είναι η αγάπη προς την πατρίδα στην πιο πλατιά σημασία της και στην πιο εξαίλωμένη μορφή της. Αγκαλιάζει ολόκληρη την Κύπρο με τις φτερούγες της, το τοπίο και τον άνθρωπο, τους ήχους και τους φθόγγους, τη λαϊκή ψυχή σ' όλο τον πλούτο της ζωής της. Κι όλα αυτά η αγάπη του του τα κάνει τραγούδια. |

Έτσι, άμα δει κανείς το έργο του Λιπέρτη θα συμφωνήσει μαζί μου πως όλα τα Τζυπριώτικα τραούδια του – αυτά μόνο έχω υπόψη μου – ένα και μόνο ποίημα κάνουν, έναν ύμνο που η αγάπη του ποιητή προσφέρει στην αγαπημένη του Κύπρο. Είπαν κάποτε πως τα τραγούδια του θα σταθούν πλούσιο υλικό για τον μελετητή της κυπριακής διαλέκτου. Έμμεση άρνηση της ποιητικής τους αξίας. Άδικη κρίση, πολύ άδικη. Ο Λιπέρτης είναι από τα πιο

μυροβόλα | λουλούδια του κυπριακού αγρού. Είναι ποιητής - συνθέτης. Η μουσική του στίχου του ανακαλεί στη μνήμη μας τόσο πολύ το κυπριακό τοπίο και την κυπριακή ζωή. Ούτε στιγμιότυπα της αγροτικής ζωής είναι τα τραούδια του, όπως άλλοι είπαν. Είναι δημιουργήματα. Ο ποιητής ζει μέσα στην ψυχή του με το δικό του τρόπο την κυπριακή ζωή, τη ζει σαν ποιητής, και γι' αυτό εκείνο που μας δίνει μάς ενδιαφέρει. Όχι ως πιστή αναπαράσταση σκηνών της ζωής, αλλά ως έργο τέχνης. Τα τραούδια | του μικρά οράματα είναι, γιατί ο Λιπέρτης είναι κυρίως ένας οραματιστής, ένας *contempleteur*.

Κι όταν διαβάζεις τους στίχους του, σαν να τον νιώθεις πάντα δίπλα σου να θεούται το όραμα που τραγουδάει. Βαθύτατα κλασσικός ειδυλλιακός. Όχι σαν τον Θεόκριτο, που στις αulές των βασιλέων τραγουδούσε μια φανταστική Αρκαδία για να ξεκουράσει κουρασμένους ακροατές και να δημιουργήσει νέες παραισθήσεις. Ο Λιπέρτης έζησεν αυτά που τραγουδάει. Ανατράφηκε μαζί τους, τα αγάπησε, και η πολλή του | αγάπη ξεχειλισε σε τραγούδια. Ούτε στον Κρυστάλλη θα βρισκα τόσο το ταίρι του, αν και πολλές συγγένειες τους πλησιάζουν.

Κοντότερα νομίζω πως είναι προς το Mistral. Η ποιητική τους διάθεση μοιάζει. Αλλού βέβαια ο Mistral είναι ο μεγάλος ειδυλλιακός οραματιστής, ενώ ο Λιπέρτης το όραμά του μας το δίνει σε πολλά μικρά μικρά ποιήματα. Ωστόσο οι Κυπριακές Γράμματα κείμενα για τους Β. Μιχαηλίδη, Ν. Νικολαΐδη και Δ. Λιπέρτη, για να περιληφθούν σε αντίστοιχα αφιερωματικά τεύχη. Αρχές Σεπτεμβρίου του 1935 ο Τατάκης έστειλε ταυτόχρονα στον Προυσή τρία σημειώματα για τους παραπάνω· αυτό επιβεβαιώνεται σε επιστολή του πρώτου (από τη Θεσσαλονίκη, 7.9.35) προς τον δεύτερο. Τα κείμενά του για τους Β. Μιχαηλίδη και Ν. Νικολαΐδη δημοσιεύτηκαν με αρκετή καθυστέρηση στον πέμπτο τόμο των *Κυπριακών Γραμμάτων* (1940)· όμως το σημείωμα για τον Λιπέρτη που παρουσιάζουμε εδώ έμεινε αδημοσίευτο, φυλαγμένο στο αρχείο Προυσή (Βιβλιοθήκη Ιδρύματος Αρχιεπ. Μακαρίου Γ', Λευκωσία). Για τη σχέση του Τατάκη με την Κύπρο βλ. Κ. Κοκκινόφτας, *Μικροφιλολογικά* 28 (2010) 53-58.

Δεν γνωρίζουμε τον λόγο για τον οποίο το κείμενο για τον Δ. Λιπέρτη, γραμμένο σε εννιά σελίδες μικρού σχήματος, έμεινε αδημοσίευτο. Υπολογίζουμε, όμως, ότι η μη δημοσίευσή του δεν είναι άσχετη με την όχι και τόσο καλή σχέση του Λιπέρτη με τα *Κυπριακά Γράμματα* (και ειδικά με τον Α. Ιντιάνο). Ο Λιπέρτης δεν δημοσίευσε ποτέ ποιήματά του στα *Κυπριακά Γράμματα*. Αντίθετα, διοχέτευε μεγάλο αριθμό ποιημάτων του στο περιοδικό *Πάφος* του Λοΐζου Φιλίππου. Εξαρχής ο Κ. Προυσής, με αδημοσίευτη επιστολή του (από τη Λευκωσία, 10.8.1934) προς τον Λιπέρτη, ζήτησε από τον τελευταίο να του στείλει «κανένα από τα όμορφα τραούδια» του για το πρώτο τεύχος των *Κυπριακών Γραμμάτων*, που θα κυκλοφορούσε τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς. Ο Λιπέρτης υποσχέθηκε με αδημοσίευτη επιστολή του (από τη Βάσα Κοιλανίου, 22.8.1934) στον Προυσή ότι θα φρόντιζε να στείλει ποιήματά του μελλοντικά, «όταν φανή ευνοϊκή η Μούσα και με επισκεφθή» και μάλιστα ζήτησε να γραφτεί συνδρομητής του περιοδικού.

Όπως δείχνουν τα πράγματα, ο Λιπέρτης δυσαρεστήθηκε έντονα από τη δημοσίευση της ανεπτυγμένης και ουσιαστικής μελέτης του Α. Ιντιάνου «Η κριτική κι ο Λιπέρτης» (*Κυ-*

πριακά Γράμματα, τ. Α', 1934-35, σσ. 238-243, 263, 287-291, 317-323), όπως δυσαρεστήθηκε παλαιότερα και από τη δημοσίευση της αρνητικής, αλλά γενικά βάσιμης, βιβλιοκριτικής του ίδιου για τον πρώτο τόμο των *Τζυπρωτικών τραουδικιών* του (Αβγή, τχ. 2, Μάιος 1924, σσ. 39-42). Η δυσαρέσκεια αυτή αποτυπώνεται και στη δημοσιευμένη αλληλογραφία των Λιπέρτη και Αλιθέρση. Σε επιστολή του (από Λευκωσία, 15.2.1935) ο Λιπέρτης γράφει ανάμεσα σ' άλλα: «Η κριτική του Ινδιάνου στα *Κυπρ(ιακά) Γράμματα* δεν είναι μόνον στενόκαρδη και σχολαστική, καθώς γράφεις, αλλά προπάντων κακόβουλη. Εδώ έκαμε την ελεεινότεραν εντύπωσιν εις όλους, γιατί γνωρίζουν τα ελατήρια. [...] Συνεργασίαν μου υπεσχέθη να δώσω και θα δίδω εις τα εκδοθησόμενα λογοτεχνικά τεύχη [της *Πάφου*], διά τα οποία σου έγραψεν και ο φίλος κ. Περνάρης» (Παύλος Παρασκευάς, *Δημήτρης Λιπέρτης, η ζωή και το έργο του*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1988, σ. 272). Η οργή του Λιπέρτη απέναντι στον Ιντιάνο φαίνεται και σε μεταγενέστερες επιστολές του προς τον Αλιθέρση: «αυστηραί παρατηρήσεις έπρεπεν εκ μέρους σας προ παντός να γίνουν προηγουμένως προς τον κ. Ινδιάνον, συντάκτην της μεροληπτικής, κακοπίστου και αξιοθρηνήτου μελέτης του, της δημοσιευθείσης εις τα *Κυπρ(ιακά) Γράμματα*, ήτις βρίθει ανακριβειών, αυθαιρεσιών και αμαθείας» (1.2.1937: σ. 284). «Ο Ιντιάνος είναι διαλυτικόν στοιχείον εις την πνευματικήν κίνησιν του τόπου και επιφέρει την διάσπασιν όπου αναμιχθεί. Έχει την αφελή απαίτησιν να κηδεμονεύη την πνευματικήν κίνησιν του τόπου, επιζητών μόνον και μόνον το ίδιον του συμφέρον και τον κορεσμόν του πάθους του εναντίον διαφωνούντων» (20.2.1937: σ. 285). Βέβαια, ο ποιητής αδικεί τον κριτικό. Παρά το γεγονός ότι ο Αλιθέρσης επιχείρησε επίμονα να κατευνάσει την οργή του Λιπέρτη και να αποκαταστήσει τη σχέση του ποιητή με το κυπριακό περιοδικό, και με την ετοιμασία ενός τιμητικού τεύχους, φαίνεται ότι ο ποιητής δεν συγχώρησε τον κριτικό του και δεν συνεργάστηκε ποτέ με τα *Κυπριακά Γράμματα*. Έτσι, δεν ήταν πια δυνατό να στηθεί ένα αφιέρωματικό τεύχος για τον Λιπέρτη, στο οποίο θα εντασσόταν και το κείμενο του Β. Τατάκη, αφού είχε κυκλοφορήσει στο μεταξύ το περιοδικό *Πάφος*, που φρόντισε να τιμήσει τον ποιητή με ανάλογο αφιέρωμα (Β', τχ. 3, Νοέμβρ. 1935), με αφορμή τα εβδομηντάχρονά του. Ας σημειωθεί εδώ ότι κατά την περίοδο αυτή έγιναν τιμητικές εκδηλώσεις για τον Λιπέρτη σε όλες τις πόλεις της Κύπρου αλλά και στο Κάιρο, στην Αλεξάνδρεια και στην Αθήνα. Ομιλητής στον φιλολογικό σύλλογο «Παρνασσός» ήταν ο Ι. Συκουτρής (3.5.1936)· το κείμενο της ομιλίας του λανθάνει.

Αργότερα, στα *Απομνημονεύματά* του, ο Β. Τατάκης αναφέρεται φευγαλέα στον Λιπέρτη. Μιλώντας για την ποίηση που γράφεται στην «πλαστική» κυπριακή διάλεκτο, σημειώνει: «Παλιά η παράδοση αυτή, από τα χρόνια της φραγκοκρατίας· ανανεώθηκε όμως στο τέλος του περασμένου αιώνα από τον Βασίλη Μιχαηλίδη, με τα εκλεκτά εθνικά επικά ποιήματά του. Και η παράδοση συνεχίστηκε άξια από το μελωδικό λυρικό ποιητή, τον Λιπέρτη» (Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1993, σ. 334).

Στο αρχείο Προυσή σώζονται και δύο αυτόγραφα, φυσιολατρικά ποιήματα του Β. Τατάκη, γραμμένα και τα δύο στην Κύπρο. Το δεύτερο από αυτά, που είναι άτιτλο, περιλήφθηκε στα *Απομνημονεύματά* του, μαζί με άλλα έξι νεανικά ποιήματα των χρόνων 1923-1926, με τη διευκρίνιση ότι την περίοδο αυτή «την χαρακτηρίζει ιδιαίτερη επίδοση και σε στίχους. Δεν ομολόγησα ποτέ σε κανένα ότι έπλεκα στίχους. Βλέπω πολύ ψηλά την ποίηση και δεν ήθελα να προβάλλω τα σχεδιάσματά μου αυτά ως ποιήματα. Δεν έπαυαν παρά ταύτα να μου είναι πολύ αγαπητά» κτλ. (ό.π., σ. 339). Μεταφέρουμε εδώ το πρώτο από αυτά, που φαίνεται ότι έμεινε αδημοσίευτο:

Έρωτας φύσεως

Ο ήλιος τώρα γέρνει προς τη δύση του,
– χινοπωριάτικη γλυκειά είναι μέρα –,
μακραίνουν των δεντρών οι ίσκιοι ήρεμα
κι απλώνει τη φτερούγα της η Εσπέρα.

Σε λίγο θενά στείλει τα χρυσάφια του
ο ήλιος, για στερνά φιλά, πυρά,
κι οι πράσινες κορφές θα τα ρουφήξουν
με ανείπωτη λαχτάρα και χαρά.

Και τα πουλιά μ' ανάργια τιτιβίσματα
ύμνους επιθαλάμους θα ψάλουν·
κι ο αέρας - ανατρίχιασμα - του Έρωτα
θα σύρει το σκοπό σ' όλα τα πλάγια.

Η Εσπέρα, ντροπαλή παιδούλα ανήξερη,
θενά ντραπεί να βλέπει τέτοια χάλια,
θα κοκκινίσει αμέσως, μα γαλήνια
θ' απλώσει τις φτερούγες της κι αγάλια.

Σταυροβούνι, 1926, φθινόπωρο

Λευτέρης Παπαλεοντίου

«Αναστάσιμο»: Ιστορία και μεταφυσική σε ένα αθησαύριστο ποίημα του Παπατσώνη (1949)

Την άνοιξη του 1949 ο Τάκης Παπατσώνης δημοσιεύει ένα ιδιαίτερο ποίημα στα *Ελεύθερα Γράμματα* του Δημήτρη Φωτιάδη, ένα λογοτεχνικό έντυπο που αν και είχε συσπειρώσει την εμπροσθοφυλακή της αριστερής διανόησης, δεν απέκλεισε την διόδο επικοινωνίας-συνεργασίας με εκπροσώπους της «φιλελεύθερης» παράταξης. Ο ποιητής δεν θα θελήσει να το συμπεριλάβει στην *Εκλογή Β'* (1962· το 1934 και το 1944 είχε κυκλοφορήσει την *Εκλογή Α'* και την *Ursa Minor*, αντίστοιχα). Παρά τον έντονο μυστικιστικό του χαρακτήρα προσομοιάζει ιδεολογικά με τη χειρονομία του Άγγελου Σικελιανού, όταν με το «Πνευματικό Εμβατήριο»¹ από τις σελίδες του ίδιου περιοδικού απήλυθε έκκληση στους ομοεθνείς του για κατευνασμό των οξυμένων πνευμάτων στον απόηχο των αιματηρών Δεκεμβριανών, που εγκαινίασαν τις εμφυλιακές συγκρούσεις στην Ελλάδα. Βέβαια, από το 1945 είχαν μεσολαβήσει δεκάδες πολεμικά επεισόδια στους ορεινούς όγκους της ηπειρωτικής χώρας και το ιδεολογικό χάσμα μεταξύ αριστερών και δεξιών είχε μεγαλώσει αμετάκλητα. Ο Παπατσώνης δεν θα μπορούσε πλέον να υιοθετήσει τη λυρική και υψηλοφωνή του ομοτέχνου του, τον στηλιτευτικό του λόγο και συνάμα την προσήνη προτροπή του για πνευματική ανάταση. Το χάος που είχε διανοιχθεί έπειτα από τέσσερα περίπου χρόνια εμφύλιου σπαραγμού περιόριζε αναπόφευκτα τον στοχασμό του στον χώρο ενός σκεπτικιστικού απολογισμού με ηθικές προεκτάσεις.

Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως δεν ήταν η πρώτη φορά που ο θρησκευόμενος ποιητής θα ελάττωνε την απόσταση που χώριζε τα χριστιανικά σημαινόμενα της ποιητής του από το δράμα του λαού του ή της ανθρωπότητας γενικότερα. Στην ενότητα «Του γένους και των μαρτύρων» της *Εκλογής Β'* βρίσκονται τα ποιήματα εκείνα όπου συμπυκνώνεται το αίσθημα της ιστορικής του αυτοσυνειδησίας. Ενδεικτικά αναφέρω το «Μήνιν αείδω» του 1941, μία στεντόρεια καταγγελία της προσπάθειας εισβολής των δυνάμεων του Άξονα στην Ελλάδα· το «V Day», που φιλοξενήθηκε στο προπύργιο της υπαρξιστικής ποίησης, τον *Κοχλία*, με τον ποιητή να προβαίνει μελαγχολικά στον απο-

λογισμό των δεινών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και να επικρίνει ως υπαίτια την τροχιά απο-ιεροποίησης στην οποία είχε εισέλθει ο κόσμος· και τέλος, το περιβόητο «Θρήνος ενός Έλληνα για το μαρτύριο και την καταδίκη του Ιωσήφ Μινδζέντ»,² μία σύγχρονη ελεγεία αφιερωμένη στον Ούγγρο Καρδινάλιο και τη δραματική του περιπέτεια εξαιτίας του πολιτικού παροξυσμού που βίωνε η υφήλιος μέσα στον φόβο και την αγωνία του ψυχροπολεμικού κλίματος. Δεδομένου ότι ένα μήνα μετά το ποίημα αυτό ακολουθεί η δημοσίευση του «Αναστάσιμου», ο αναβρασμός που προκαλεί η περιρρέουσα ατμόσφαιρα στη συνείδηση του Παπατσώνη είναι χαρακτηριστικός της μετατόπισης του ποιητικού του ενδιαφέροντος από την παρατήρηση των περιφερειακών συμπτωμάτων του παγκόσμιου διχασμού στις θλιβερές συνέπειές του στην πατρώα γη:

ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΟ

*In Heaven the only Art of Living is
Forgetting and Forgiving
But if you on Earth forgive
you shall not find where to live.*
William Blake

Ἦρθε ἡ ὥρα γιὰ ἀνάπαψη κ' ἔμεινε ἄπραγη.
Μᾶς λένε πῶς ξακολουθεῖ ἀλύπητα ἡ πορεία.
Ἦ, τι μας ὑπολείφθηκε, μᾶς λέν, θᾶναι, πορεία.
Μπρὸς κίνδυνος, πίσω μας κίνδυνος. Τό νά σταθοῦμε
σημαίνει θάνατος. Τό νά βαδίζουμε σημαίνει πάλι θάνατος· 5
μόνο ἡ κούραση τόν καλύπτει. Κ' ἕνα φάντασμα
πού σέρνεται αὐτόματα στά βράχια, δέ φοβάται πιά.
Ξεραίνονται ἕνα, ἕνα τὰ κλωνάρια τῶν περασμένων
καί, γιὰ τὰ παρόντα, καμμιάν αἴσθηση δέν ἔχει θέση.
Τό βᾶρος τῆς ψυχῆς ἕνα γίνηκε μέ τοῦ χορμοῦ, 10
γιατί ἐδῶ ξεδιαλύεται πῶς ὥρα δέν εἶναι γιὰ διακρίσεις,
κι' ὅσο γιὰ τὰ μέλλοντα, σβύνονται ἀπότομα στό σκοτάδι.
Μεγάλη δύναμη καταστροφῆς αὐτή ἡ ἀπόγνωση,
ἡ δίχως ἔλεος φύση τῆς μοίρας σάν πέφτει ὠμά.
Κ' ἐντούτοις ἕνας ζωντανός θά μᾶς ἔβλεπε νά αἰωρούμαστε 15
σέ θάμνη τοῦ φωτός καί σ' ἕνα ὠραῖο τοπίο:
σάν ὅπως ἕνα μεσημέρι χειμωνιάτικο
στήν καταχιονισμένη πλαγιά ἑνός βουνοῦ,
πράμα τῆς φαντασίας, ἕνα ζευγάρι ἀγκαλιασμένο
(ἦταν ἐρωτευμένοι; ἦτανε χορευτές; ἦταν τὰ δύο;) 20
καί καθῶς τό παράστεχε ἕνα ὑπερφυσικό αἰλουροειδές
πού ζωγραφίζονταν ζωηρά στό ἀνάλαφρο σύννεφο,
ἐμεῖς τό συγχέαμε μέ τήν ἰδέα τοῦ ὄνειρου
καί, μολονότι ξύπνιοι, τόσο ζαλισθήκαμε,
(ἦταν ἡ ἀσπράδα τοῦ στρωμένου πάγου; 25
ἦταν ὁ ἥλιος πού δέν ἀντέχαμε; ἦταν ἡ ὥρα;)
πού μέσα μας γυρεῦαμε νά τοῦ ἀποδώσομε
δύναμη μαντική καί ταραχθήκαμε καί φάχναμε
νά βροῦμε πῶς θά μᾶς μιλήσει 30
σάν ἀγάπη, σά χαρά, σά θηρίο...
Κ' ἐκεῖνο ἔφτασε μία πνοή πού φύσηξε
νά τό παραμορφώσει, νά τό σκορπίσει, ὡς πού διαλύθηκε
κ' ἔγινε ἰδέα τῆς στρατάς μας ἀρκετά πικρή.³

Σε μία εκ του σύνεγγυς ανάγνωση, οι πρώτοι δεκατέσσερις στίχοι εγκαθιδρύουν ένα δυστοπικό παρόν. Η αίσθηση του θανάτου έχει κυριεύσει τα πάντα. Η δυνατότητα διαφυγής καθίσταται ακατόρθωτη, αφού όλες οι διέξοδοι φαίνεται να είναι κλειστές. Το μόνο που απομένει στον ποιητή είναι το ταξίδι μέσω της φαντασίας, το οποίο και πραγματικοποιείται στους επόμενους 15 στίχους. Αμφιταλαντευόμενος μεταξύ ονείρου και πραγματικότητας θα επιχειρήσει να αποδράσει από τον περιβάλλοντα ζόφο. Μέσα από την παγίδευση στις δύο διαστάσεις του εδώ-και-τώρα και του επέκεινα ο ποιητής οδηγείται στον οραματισμό μιας πολυπόθητης έκστασης, που θα τον φέρει πιο κοντά στη λυτρωτική επενέργεια μιας ανώτερης δύναμης. Ωστόσο, η προσπάθειά του πέφτει στο κενό. Στους τρεις τελευταίους στίχους το θάμπος του οράματος διαλύεται. Το «υπερφυσικό αιλουροειδές» που θα «μιλούσε» τη χαρά συντρίβεται. Το σκηνοθετικό βλέμμα επιστρέφει στο παρόν και μαζί του επανέρχεται το αίσθημα της δυσφορίας.

Ο «πικρός» επίλογος βρίσκεται σε απόλυτη αντίθεση με τον τίτλο που προοιωνίζεται κάποια Ανάσταση, προφανώς συμβολική, αφού – από τις λίγες φορές που ο ποιητής επιτρέπει να συμβεί κάτι τέτοιο – η έμπνευσή του δεν αντλείται από την Αγία Γραφή: δεν επεξεργάζεται κάποιο επεισόδιο της θρησκευτικής γραμματείας, ούτε ενσωματώνει στο ποίημά του αυτούσιες ή παραλλαγμένες βιβλικές φράσεις. Αυτή τη φορά επιλέγει να συνομιλήσει διακειμενικά, όπως υποδεικνύει το υποτιτλισμένο παράθεμα, με ένα έργο του μεγάλου θεοσοφιστή της παγκόσμιας θρησκευτικής ποίησης, του William Blake, το *Jerusalem, The Emanation of The Giant Albion* (σε ανάλογο διάλογο με το ίδιο έργο είχε προβεί και στην περίπτωση του «Μινδζέντου»). Αναπόφευκτα, όταν κανείς επιχειρεί να συγκρίνει ένα ποίημα τριάντα τριών στίχων με τα πληθωρικά νοήματα ενός έργου μερικών εκατοντάδων στίχων δεν μπορεί να αποφύγει την ασφυκτικά περιεκτική διατύπωση κάποιων βασικών συμπερασμάτων, όπως θα επιχειρήσω να κάνω στη συνέχεια.

Στο επικών διαστάσεων αγγλικό ποίημα, του οποίου η συγγραφή κράτησε δεκαέξι χρόνια και το οποίο συγκαταλέγεται στην επονομαζόμενη κατηγορία των «προφητικών», αποκρυσταλλώνεται ο διακαής πόθος του δημιουργού για την κατάκτηση της θείκης ενότητας. Από τις παρυφές του Γνωστικισμού μέχρι τον πυρήνα του Χριστιανισμού, από τη διαμάχη του Θεού και του Αντίχριστου, μέχρι τη διαφιλονικία των φύλων (αρσενικό - θηλυκό), αναζητάται επιτακτικά η επιστροφή στην προαιώνια ευδαμονία της εδεμικής κατάστασης. Ο πρωταγωνιστής Albion (που ενσαρκώνει το ανθρωπινό είδος), ύστερα από την έκπτωση που υφίσταται, καθότι απαρνείται την πνευματική κατίσχυση του Χριστού ως το μοναδικό μέσο σωτηρίας, προσπαθεί να κερδίσει την επάνοδό του στη μακαριότητα. Το έργο, με άλλα λόγια, εξιστορεί την πορεία προς την εγκαθίδρυση μιας αδιάσπαστης οντολογικής κοσμογονίας, όπου η κατάκτηση της αδιαίρετης μορφής ύλης και πνεύματος επιτυγχάνεται μόνο με την ταπείνωση και την απάρνηση των ανθρωπίνων ελαττωμάτων (εγλισμός, έχθρα, κλπ.), ενώ, παράλληλα, σφυρηλατείται η προσωπική μυθολογία του Blake.

Ο Παπατσώνης διαλέγει, όχι τυχαία, να θέσει ως μότο ένα σύμπλεγμα στίχων (αφαιρώντας τον τρίτο στίχο του πρωτοτύπου «Especially to the Female» που βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τα συμφραζόμενα της *Ιερουσαλήμ*), όπου γίνεται λόγος για τη συγχώρηση.⁴ Οι τέσσερις αυτοί στίχοι, παρά τη σιβυλλική τους εκφορά, σκοπό δεν έχουν να υποσκάψουν την πράξη της άφεσης, αλλά κάθε άλλο. Το σημασιολογικό τους φορτίο δεν πρέπει να εκληφθεί μεταφορικά, αλλά κυριολεκτικά.⁵ Η μετατροπή του υποκειμένου που συγχωρεί σε έναν παρία της κοινωνίας ανακαλεί πρώτα απ' όλα (πέρα από τους προφήτες και όσους μάχονται για την υπεράσπιση του χριστιανισμού) τον Χριστό, ο οποίος ακόμη και επάνω στον Σταυρό απαλλάσσει όσους «οὐ γάρ οἶδας τί ποιούσιν»

για να αποδείξει ότι, παρά το ανοικνόμητο πέρασμά του από την επίγεια ζωή, καθώς το μήνυμά του δημιούργησε πολλές αντιδράσεις, οι οποίες τον οδήγησαν αρχικά στον εξοβελισμό του στο περιθώριο και έπειτα στον θάνατο, οδηγήθηκε πρώτος μέσα τη συγχώρεση στη Βασιλεία των Ουρανών. Ο Blake, λοιπόν, με τους στίχους αυτούς φτιάχνει έναν αποκριφιστικό ύμνο για την αξία της συγχώρεσης. Άλλωστε, από την αρχή του έργου του έχει δηλώσει την πίστη του σε αυτήν.⁶ Επιπρόσθετα, το πεντάστιχο στο χειρόγραφο δεν τοποθετείται στη ροή της ποιητικής αφήγησης, αλλά ενσωματώνεται στον χώρο της εικονογραφικής αναπαράστασης που το συνοδεύει.⁷ Μάλιστα, μέσα από το παιχνίδι της καθρεπτικής γραφής, δηλαδή της παράθεσης του κειμένου με αντίθετη κατεύθυνση (από τα δεξιά προς τα αριστερά), ενώ ταυτόχρονα κάθε γράμμα εμφανίζεται αντεστραμμένο, ο δημιουργός καλεί τον αναγνώστη να τοποθετήσει το κείμενο μπροστά σε ένα κάτοπτρο για να αποκωδικοποιήσει το μήνυμά του. Δεδομένου ότι τέτοιου είδους γραφή συνήθως υποδεικνύει την ύπαρξη μιας «κρυφής αλήθειας»,⁸ γίνεται εμφανής η πρόθεση του ποιητή με τη χρήση αυτού του τεχνάσματος να μνήσει τον αναγνώστη σε μια διαφορετική, άκρως προσωπική, εκδοχή του θρησκευτικού κοσμοειδώλου. Για την εμβάθυνση σε αυτό το ομολογουμένως ερμητικό σύμπαν, οι αιγιματικοί αυτοί στίχοι λειτουργούν ως ένα στάδιο προπαρασκευαστικής εκγύμνασης στα λαβυρινθώδη νοήματα του έργου.

Η παράθεσή τους στον υπότιτλο του παπατσωνικού ποιήματος φωτίζουν, αφενός, το κεντρικό του νόημα, αφετέρου, την εγγενή προδιάθεση του δημιουργού προς τον μυστικισμό. Η αμοιβαία παραγραφή των αδικημάτων που έχουν τελήσει τα αντίπαλα ιδεολογικά στρατόπεδα εκατέρωθεν μοιάζει να είναι ο νοηματικός άξονας πάνω στον οποίο εκδιπλώνεται η καλλιτεχνική ανησυχία του ποιητή. Στο μεταίχμιο του «θανάτου» όπου στέκεται ο ίδιος, περιστοιχιζόμενος «μπρος» και «πίσω» από τον κίνδυνο, το μόνο που μπορεί να προκρίνει ως κάθαρση του ελληνικού δράματος είναι η αμοιβαία εξιλέωση. Ο ηθικός διδακτισμός εισάγεται μέσα από τη διακεμενικότητα, υπαγορεύοντας τη στάση που οφείλουν να ενστερνιστούν οι άνθρωποι, εν μέσω ενός Εμφυλίου που το αποτέλεσμά του μπορεί ακόμη να μην έχει κριθεί, αλλά έχει επιφέρει θάνατο και κατάρπωση. Το παράδειγμα του Blake να επαναπροσδιορίσει μέσα από την Ιερουσαλήμ τον ηθικό κώδικα του σύγχρονου πολιτισμού στη βάση της ηθικής δεοντολογίας που υπαγορεύει η συγχώρεση (και η λησμονιά της διαπραχθείσας αδικίας),⁹ φιλτράρεται στη συνείδηση του Παπατσώνη, ο οποίος δηλώνει «πως ώρα δεν είναι για διακρίσεις». Αναμφίβολα, αυτή η σημαίνουσα, παρά τη συντομία της, φράση δεν επαρκεί για να τοποθετηθεί ο ποιητής σε έναν ομόκεντρο ιδεολογικό προσανατολισμό με εκείνον της διωκόμενης Αριστεράς. Ωστόσο, νομίζω ότι θα μπορούσε να θεωρηθεί μια κίνηση συμπάθειας απέναντι στους ταλαιπωρημένους υποστηρικτές της, οι οποίοι, εκτός από τον κίνδυνο της εξορίας που αντιμετωπίζουν, βρίσκονται στρατηγικά σε δυσχερή θέση ύστερα από τη σύγκρουση Τίτο - Στάλιν με τις γνωστές για τον Δημοκρατικό Στρατό συνέπειες.

Η συνάφεια του ποιήματος με το έργο του Blake δεν περιορίζεται μόνο στον υπότιτλο. Το «αγκαλιασμένο ζευγάρι» που από πάνω του αιωρείται ένα «υπερφυσικό αιλουροειδές» είναι η Gwendolen (που είχε εκφέρει και τους στίχους περί συγχώρεσης νωρίτερα), η οποία, μεταμορφώνοντας τον σύντροφό της Hyle σε ένα ελικοειδές σκουλήκι, εν τέλει θα δημιουργήσει (χάρη στα δάχρυρα και τον πόνο της μετάνοιάς της για την προηγούμενη κακή συμπεριφορά της) τη γη Χαναάν («Canaan»).¹⁰ Στο συγκεκριμένο της Παλαιάς Διαθήκης το όνομα αυτό συνδέθηκε με το έδαφος που αποτέλεσε τη γη της επαγγελίας για τους εκλεκτούς του Θεού, στους οποίους ο ίδιος την είχε υποσχεθεί για να οικοδομήσουν κάτω από τη σκέπη του μια επίγεια ουτοπία. Ο καθηγητής Mark Ferrara προτείνει πως

η κατασκευή της ουτοπίας στην Ιερουσαλήμ, δηλαδή η συγκρότηση μιας «κοινωνίας – επίγειας ή απόκοσμης – που ξεπηδά από μια ριζική απογοήτευση από τις ατέλειες του κόσμου και διακηρύσσει τη βελτίωση της», όπως την ορίζει ο ίδιος,¹¹ δεν συστήνεται στα χνάρια της ιουδαιοχριστιανικής παράδοσης του αποκαλυπτικού πόθου και των εσχατολογικών στεναγμών. Αντίθετα, ο Blake εδράζει το θεϊστικό του όραμα στη βάση μιας φιλοσοφικής θεώρησης που αδιαφορεί για το μέλλον και, διαθλώντας το άμεσο παρόν, το εδώ και τώρα, κατοχυρώνει τις προϋποθέσεις για την επάνοδο σε μια κατάσταση άχρονης ολβιότητας.

Για τον Παπατσώνη σίγουρα δεν ήταν καθόλου δύσκολο να ακολουθήσει το πρόταγμα του (προ)ρομαντικού ομοτέχνου του, δεδομένου ότι λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1944, η συλλογή του *Ursa Minor* κυκλοφορούσε με τον μυστικιστικό λυρισμό της το όραμα μιας ελευθερωμένης Ελλάδας. Ωστόσο, αν οι προφητικές του εκείνες εκλάμψεις επιβεβαιώθηκαν εν τέλει, πέντε χρόνια αργότερα ο ποιητής παρουσιάζεται καταρρακωμένος· κάθε αισιόδοξη σκέψη έχει σβήσει από τον νου του. Αν η παρουσία του «σκουληκιού» αρκούσε για να διοχετευτεί η πίστη του σε μια άνωθεν επέμβαση που θα αποσυφόριζε το δύστηνο παρόν, η παραμόρφωση και η διάλυσή του που ακολουθεί υπογραμμίζει με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο το τραγικό αδιέξοδο. Από τη σύντομη ονειροπόληση προσγειώνεται απότομα στη σύγχρονή του πραγματικότητα, αφήνοντας εκκρεμή την έλευση της κοινωνικής αρμονίας. Στην απαισιόδοξη κατακλείδα η πορεία προς τον «παράδεισο» ματαιώνεται και ο ίδιος αρπάζεται από τη μέγγενη της ανθρώπινης αθλιότητας. Είναι ίσως η πρώτη φορά που ο μικρόκοσμος της παπατσωνικής ποίησης αδυνατεί να συμπορευθεί με την ελπιδοφόρα ενατένιση του μέλλοντος, αλλά, εγκλωβισμένος στο ατελεύτητο παρόν, αποφαινεται πως η τέχνη σε καιρό ηθικής παρακμής δεν μπορεί να τροφοδοτήσει κανένα ανορθωτικό όραμα και η λογοτεχνία είναι καταδικασμένη να απολέσει τον ανακουφιστικό της ρόλο. Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι ο ίδιος αδυνατεί να υπερβεί τα εμπόδια της ιστορικής συγκυρίας, δεν σημαίνει ότι παραδίνεται στο αίσθημα της «ήττας», πόσο μάλλον ότι ενδιαφέρεται να πολιτικοποιήσει τον νοηματικό πυρήνα των στίχων του. Άλλωστε, και με το παράδειγμα της *Ursa Minor*, αλλά και με την απάντηση που είχε παραχωρήσει το 1945 στην έρευνα της Νέας Εστίας, είχε ξεκαθαρίσει ρητά πως η τέχνη δεν μπορεί επ' ουδενί να υπηρετεί την ιδεολογία, μεταθέτοντας την ευθύνη στον κριτικό να ιχνηλατήσει τα σημεία εκείνα όπου η «τέχνη καθρεφτίζει την κοινωνία απ' όπου βγαίνει και την εποχή αυτής της κοινωνίας».¹² Το «Αναστάσιμο» δεν αποτελεί εξαίρεση στον τρόπο με τον οποίο ο Παπατσώνης διασταυρώνεται ποιητικά με την ιστορία. Μέσα από τη μεταφυσική διάσταση του οράματός του, που παρεμβάλλεται στη μέση του ποιήματος, και χάρη στον πυκνό, σκοτεινό λυρισμό της γραφής, το συγχρονικό στοιχείο μεταστοιχειώνεται σε μια διαχρονική ποιητική κατάθεση αξιώσεων.

Ο Harold Bloom υποστηρίζει στη ριζοσπαστική ανατομία του της επονομαζόμενης θρησκευτικής ποίησης ότι κάθε μεγάλος ποιητής «πρέπει να καταστρέψει τις ιερές αλήθειες» του παρελθόντος, να τις μετατρέψει σε «μυθεύματα» και να ξαναγράψει τη θρησκευτική ιστορία από την αρχή.¹³ Τηρουμένων των αναλογιών, φυσικά, το παλιμπηστο του παπατσωνικού λόγου όχι μόνο δεν επιχειρεί να υπονομεύσει τα σημανόμενα της ποίησης με την οποία επιλέγει να συνομιλήσει, αλλά ούτε καν βρίσκεται σε ανταγωνιστική σχέση μαζί της. Το εμβληματικό έργο της παγκόσμιας λογοτεχνικής θρησκευτικής παράδοσης ενεργοποιεί τον σκοπό συγγραφής του «Αναστάσιμου», κατευθύνει την εξέλιξη της πλοκής του και ακόμη, όταν ο Παπατσώνης αναγκάζεται από τα ιστορικά τεκταινόμενα να αναστείλει την αίσια έκβαση του δράματος, όπως επιτάσσει το πρότυπό του, έχει φροντίσει να προσημανθεί περιορισμένα η σωτηρία από τον τίτλο, καθώς

και από τη χρονολογία δημοσίευσης την περίοδο εορτασμού του Πάσχα. Μέσα από αυτή την αλληγορική σύνδεση ο ποιητής επιχειρούσε να αναγκάσει, κατά κάποιον τρόπο, τους Έλληνες να αναλογιστούν τις συνέπειες του διχασμού, κυρίως της ηθικής φθοράς του, να προχωρήσουν στην αμοιβαία συγχώρεση των αδικοπραξιών και να βαλίσουν μαζί την πορεία προς την κοινωνική ανάσταση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αγγελος Σικελιανός, «Πνευματική Εμβατήριο», *Ελεύθερα Γράμματα*, αρ. 3, 19.5.1945 [= του ίδιου, *Λυρικός βίος*, τ. Γ', Αθήνα, Οι Φίλοι του Βιβλίου, 1946, σ. 335 κ.ε.].

2. Βλ. Τ. Κ. Παπατζώνης, «Μήνιν αείδω», *Νέα Εστία*, τ. 29, τχ. 344 (15.4.1941)· «V Day», *Κοχλίας*, τχ. 7-8 (Ιούν.-Ιουλ. 1946)· «Θρήνος ενός Έλληνα για το μαρτύριο και την καταδίκη του Ιωσήφ Μινδζέντου», *Νέα Εστία*, τ. 45, τχ. 520 (1.3.1949) [=Τ. Κ. Παπατσώνης, *Εκλογή Α' Ursa Minor. Εκλογή Β'*, Αθήνα, Ίκαρος, 1988, σ. 307-08, 311-13 και 314-18, αντίστοιχα].

3. Τ. Κ. Παπατζώνης, «Αναστάσιμο», *Ελεύθερα Γράμματα*, περ. Γ', τχ. 3-4 (Μάρτ.-Απρ. 1949) 101.

4. Βλ. William Blake, *Jerusalem, The Emanation of the Giant Albion*, στο *The Complete Poetry & Prose of William Blake*, David V. Erdman (ed.), Harold Bloom (com.), Doubleday, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland, 1988 (newly revised edition), σ. 238 [plate 81].

5. Βλ. S. Foster Damon, *A Blake Dictionary. The Ideas and Symbols of William Blake*, with a new foreword and annotated bibliography by Morris Eaves, Dartmouth College Press, Hanover, New Hampshire 2013 (updated ed.), σ. 169. Για την ιστορία του πράγματος τους στίχους αυτούς εκφέρει μία από τις κόρες του Albion, η Gwendolen, κατά τη διάρκεια μιας μηχανορραφίας με την αδελφή της Cambel. Επειδή η ίδια παρακάτω εξομολογείται ότι έχει διατυπώσει ένα ψέμα, πολλοί κριτικοί θεώρησαν ότι οι στίχοι αυτοί είναι ανεπιβεβαιωμένοι, κάτι που ο μελετητής εδώ αποκρούει.

6. «Το πνεύμα του Ιησού είναι μια διαρκής συγχώρεση της Αμαρτίας (...)», Blake, ό.π., σ. 145 [plate 3]. Βλ. επίσης, Bunsho Jugaku, *A bibliographical study of William Blake's note-book*, Haskell House Publishers Ltd, New York 21971, 65 (και υποσημ. 4).

7. Βλ. το χειρόγραφο [plate 81] από τα αντίτυπα που ο ίδιος ο ποιητής τύπωσε (για λόγους ευκολίας παραπέμπω στο μοναδικό έγχρωμο), ψηφιοποιημένο στην επίσημη ιστοσελίδα του αρχείου του Blake, <http://www.blakearchive.org/blake/copy/jerusalem.e?descId=jerusalem.e.illbk.81>, τελευταία προσπέλαση 12.12.2016.

8. Βλ. W. H. Stevenson (ed.), *Blake, The Complete Poems*, Great Britain, Pearson Longman, 32007, σ. 850.

9. Βλ. σχετικώς Christopher Steck, «Re-embedding Moral Agency. Linking Theology and Ethics in Blake», *Journal of Religious Ethics*, vol. 41/2 (June 2013) 343-345.

10. Βλ. τη σελίδα του χειρογράφου με το ζωγραφικό σχέδιο [plate 82], <http://www.blakearchive.org/blake/copy/jerusalem.e?descId=jerusalem.e.illbk.82>, τελευταία προσπέλαση 12.12.2016.

11. Mark S. Ferrara, «Blake's Jerusalem as Perennial Utopia», *Utopian Studies*, vol. 22.1 (2011) 20.

12. Τ. Κ. Παπατζώνης, «Η Τέχνη και η Εποχή», *Νέα Εστία*, τ. 38, τχ. 434 (15.7.1945) 567. Άρα, η άποψη αυτή αξίζει να συσχετισθεί με το αίτημα της «πνευματικής ανεξαρτησίας», που διακηρύσσει κυρίως ο Πέτρος Χάρης μέσω της *Νέα Εστίας*, κατά τη διάρκεια του β' Εμφυλίου. Τα επόμενα χρόνια οι αναφορές στο δόγμα «η τέχνη για την τέχνη» πυκνώνουν όλο και περισσότερο, υποδεικνύοντας ότι η αισθητική αρτιότητα του έργου τέχνης αποτελεί προτεραιότητα για τον ποιητή.

13. Βλ. Harold Bloom, *Ruin the Sacred Truths. Poetry and Belief from the Bible to the Present*, Cambridge - Massachusetts - London, Harvard University Press, 1989, σ. 125.

Βασίλης Μακροδήμας

Από τις επιστολές της Rae Dalven προς τον Γ. Σεφέρη

Από άγνοια και όχι από πρόθεση και κυρίως από έλλειψη μιας αποτελεσματικής και χρηστικής βιβλιογραφίας των νεοελληνικών σπουδών παρέλειψα να αναφέρω στο

κείμενό μου «Μια αθησαύριστη ανώνυμη βιβλιοκριτική για τα ποιήματα του Σεφέρη»¹ το άρθρο του Γιώργου Δ. Παναγιώτου «Η Rae Dalven στην αλληλογραφία Κατσίμπαλη-Σεφέρη»² και το βιβλίο του Μποτίλια στο πέλαγος: κείμενα για την ποίηση του Γιώργου Σεφέρη, (Αθήνα, Κίχλη, 2015, σ. 271 και σημ. 7), που αναφέρεται στην ανώνυμη βιβλιοκρισία με τον τίτλο «Greeks bearing gifts» του περιοδικού *Time* της Νέας Υόρκης, 26.5.1961, σσ. 72-77, και του ζητώ συγγνώμη.

Αυτές οι δύο αναφορές του κ. Παναγιώτου με παρακίνησαν να διαβάσω ξανά με προσοχή τις επιστολές του Γιώργου Κατσίμπαλη και του Γιώργου Σεφέρη³ με τα απαξιωτικά σχόλια για τη Rae Dalven (Ρέη/Ρέα Ντάλβεν) και να αναζητήσω τις επιστολές της τελευταίας προς τον Σεφέρη, ώστε να φωτιστούν καλύτερα οι σχέσεις τους. Οι επιστολές της Ντάλβεν έχουν σωθεί στο Αρχείο Σεφέρη που φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

Η πρώτη αναφορά στο όνομα της Ρέας Ντάλβεν εντοπίζεται στην επιστολή αρ. 156, του Κατσίμπαλη προς τον Σεφέρη, γραμμένη από την Αθήνα την Καθαρή Δευτέρα στις 15.3.1948. Ο Σεφέρης είχε αναχωρήσει από την Αθήνα στις 4.2.1948, για να αναλάβει τα καθήκοντά του ως Σύμβουλος της Πρεσβείας στην Άγκυρα,⁴ και ο Κατσίμπαλης του γράφει: «Νομίζω πως τα πράγματα αρχίζουν να γίνονται επικίνδυνα και θα 'πρεπε να μπει κάποιος φραγμός [εννοεί τα πρόσωπα που θα μπορούν να μεταφράζουν ποιήματά του]. Έπειτα από εκείνη την Ελληνοεβραιοαμερικάνικη που αναγγέλλει στις εφημερίδες πως ετοιμάζει και πρόκειται σύντομα να εκδώσει νεοελληνική ανθολογία μεταφρασμένη αγγλικά (κι είδα ν' αναφέρεται το όνομά σου)». Πραγματικά η Ντάλβεν είχε έρθει στην Ελλάδα το 1947 με μια προκαταβολή 240 δολαρίων που είχε πάρει από τον εκδοτικό της οίκο Boni & Gaer για να μαζέψει υλικό για τη σχεδιαζόμενη ανθολογία⁵ και, όπως φαίνεται από την πρώτη επιστολή που στέλνει στον Γ. Σεφέρη, τον συνάντησε στο σπίτι του τον Μάιο του 1947 και μίλησε μαζί του.⁶

Η Ντάλβεν στέλνει στον Σεφέρη το πρώτο γράμμα της από τη Νέα Υόρκη στις 19.6.1948. Είναι γεμάτο αισιοδοξία: τον ευχαριστεί για τη γαλλική μετάφραση του *Levegue* [sic] που της έδωσε. Θα πρόκειται για το βιβλίο του Robert Levesque, *Séferis: Choix de poèmes traduits et accompagnés du text grec avec une préface*, Αθήνα, Ίκαρος, 1945 [Εκδόσεις του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, 2], το οποίο ο Σεφέρης ίσως της έδωσε ως υπόδειγμα για την ανθολογία που ετοιμάζε. Του αναγγέλλει επίσης ότι οι διάσημοι ποιητές Mark Van Doren (1894-1972) και William Rose Benet Benét (1886-1950) είχαν ήδη γράψει εξαιρετικές εισαγωγές (splendid introductions). Πράγματι η Ντάλβεν είχε γνωριστεί με τον Van Doren από την εποχή που κυκλοφόρησε την *Ανθολογία παγκόσμιας ποίησης* (*An Anthology of World Poetry*), όπου δεν είχε συμπεριλάβει νεοέλληνες ποιητές, και εκείνος την ενθάρρυνε να μεταφράσει νεοελληνικά ποιήματα. Ο Benét, δημοφιλής ποιητής και αυτός στην Αμερική, ήταν επίσης ιδρυτής και εκδότης του περιοδικού *Saturday Review of Literature* και έστειλε στη Ντάλβεν βιβλία με νεοελληνικό περιεχόμενο να τα βιβλιοκρίνει για το περιοδικό του, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Στο ίδιο γράμμα η Ντάλβεν ζητά από τον Σεφέρη την άδεια να δημοσιεύσει τα ποιήματα που είχε ήδη μεταφράσει, τα «The Cistern» («Η στέρνα»), «The Old man at the river bank» («Ένας γέροντας στην ακροποταμιά»), «Stratis the mariner» («Ο κ. Στρατής Θαλασσινός»), «Myth of our history» (*Μυθιστόρημα*). Εκφράζει την εκτίμηση ότι το βιβλίο αυτό θα αποτελέσει ορόσημο στα αμερικανικά γράμματα (“a landmark in American letters”). Επίσης πληροφορεί τον Σεφέρη ότι είχε λάβει από τον Benét το βιβλίο *The King of Asine and other poems* για να το κρίνει στο περιοδικό *Saturday Review of Literature* και ότι το βιβλίο τής άρεσε πολύ και τον συγχαίρει. Κλείνει το γράμμα της στέλνοντας χαιρετισμούς στην κυρία Σεφέρη και τον πληροφορεί ότι το επόμενο καλοκαίρι ο εκδό-

της της σκοπεύει να τη στείλει στην Αθήνα, ώστε να συγκεντρώσει υλικό για την έκδοση μιας Ανθολογίας της ελληνικής πεζογραφίας.

Η δεύτερη επιστολή της Ντάλβεν στέλνεται και πάλι από τη Νέα Υόρκη, στις 15.7.1948. Στην κορυφή της επιστολής υπάρχει ένα μικρό απόκομμα από εφημερίδα που αναγγέλλει για το φθινόπωρο την έκδοση της ανθολογίας *Modern Greek Poetry*, με Πρόλογο του Van Doren και Εισαγωγή του Benét. Η επιστολή αυτή είχε γραφτεί ως άμεση απάντηση της Ντάλβεν σε γράμμα του Σεφέρη. Δυστυχώς οι επιστολές του Σεφέρη προς την Ντάλβεν δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη, αλλά μπορούμε να εικάσουμε περίπου το περιεχόμενο της συγκεκριμένης επιστολής. Ο Σεφέρης τής δίνει την άδεια να δημοσιεύσει μόνο τη μετάφραση της «Στέρνας» και μάλιστα την ενημερώνει ότι θέλει να δει την αγγλική μετάφραση προτού τυπωθεί. Η Ντάλβεν, κάπως απογοητευμένη, του στέλνει να δει τη μετάφρασή της και του ζητά να της την επιστρέψει το συντομότερο δυνατό, γιατί ο τυπογράφος περιμένει. Του γράφει με αισιοδοξία για τα μελλοντικά της σχέδια, δηλαδή να μεταφράσει και ελληνική πεζογραφία, και εκφράζει την ελπίδα πως θα επιστρέψει και θα ζήσει στην Ελλάδα, γιατί νιώθει αποκομμένη από την ελληνική κουλτούρα. Ο Σεφέρης τής γράφει για κάποιο βιβλίο με μεταφράσεις του, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο σε ποιο βιβλίο του αναφέρεται· μάλλον στο βιβλίο *King of Asine*,⁷ που είχε κυκλοφορήσει στην Αγγλία και υπήρχαν σχέψεις να κυκλοφορήσει και στην Αμερική. Ο Kimon Friar (ψευδώνυμο του Κίμωνα Καλογερόπουλου, 1911-1993), τον οποίο η Ντάλβεν αναφέρει στην επιστολή της, ήταν επίσης γνωστός μεταφραστής νεοελληνικής ποίησης: Το 1958 μετέφρασε την *Οδύσσεια* του Καζαντζάκη και μόνο το 1973 κυκλοφόρησε το βιβλίο του *Modern Greek Poetry*· άρα το 1948 δεν είχε αρχίσει το μεταφραστικό του έργο. Μόλις το 1951 δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Poetry* του Σικάγου σε δική του μετάφραση τα ποιήματα του Σεφέρη “A word for the summer” («Ένας λόγος για το καλοκαίρι») και “The last station” («Ο τελευταίος σταθμός»).⁸ Καθώς ο Friar μετέφραζε σχεδόν τους ίδιους ποιητές που μετέφραζε κι η Ντάλβεν, υπήρχε ένας ανταγωνισμός μεταξύ τους. Έτσι ο Friar ασκούσε αρνητική κριτική στις μεταφραστικές επιλογές της Ντάλβεν. Η δεύτερη επιστολή της Ντάλβεν κλείνει επίσης με χαιρετίσματα στην κυρία Σεφέρη και με την παράκληση να της επιστραφεί το συντομότερο η μετάφραση.

Στην τρίτη επιστολή της (από τη Νέα Υόρκη, 26.8.1948) προς τον Σεφέρη, η Ντάλβεν τού παραπονιέται γιατί είχε καθυστερήσει σχεδόν δύο μήνες να της στείλει τις διορθώσεις του στις μεταφράσεις της. Του εξηγεί ότι, αν προκίψουν διορθώσεις όταν το κείμενο θα έχει ήδη τυπωθεί, θα γίνουν επιπλέον χρεώσεις από τον τυπογράφο. Κλείνει το γράμμα της στέλνοντας τους καθιερωμένους χαιρετισμούς στην κυρία Σεφέρη. Μαζί με την επιστολή αυτή στέλνει δακτυλόγραφη την εισαγωγή του Benét. Στην πάνω αριστερή μεριά της επιστολής διακρίνεται μια σημείωση με μολύβι από το χέρι του Σεφέρη: «απάντησα 31.8.48». Δεν μας είναι γνωστό γιατί ο Σεφέρης καθυστέρησε τόσο να απαντήσει. Προφανώς δεν έδωσε καμιά προτεραιότητα σε αυτή τη μετάφραση.

Στην τέταρτη επιστολή της Ντάλβεν (από τη Νέα Υόρκη, 3.9.1948) φαίνεται ότι η απάντηση του Σεφέρη με τις διορθώσεις δεν είχε φτάσει ακόμη. Η μεταφράστρια τον παρακαλεί να της στείλει το συντομότερο. Του επαναλαμβάνει ότι του έχει στείλει τη μετάφραση της «Στέρνας» με τις διορθώσεις του και του τονίζει ότι έχει αναθεωρήσει σε πολλά σημεία τη μετάφρασή της. Εκτιμά ότι η «Στέρνα» είναι ένα εξαιρετικά δύσκολο ποίημα και περιμένει με αγωνία τα σχόλιά του για τη μετάφρασή της. Του γράφει ότι αναγκάστηκε να παραφράσει μερικά κομμάτια για να γίνει το νόημα καθαρότερο και ότι, αν το μετέφραζε κατά λέξη, το νόημά του θα ήταν ακατανόητο/σκοτεινό: “I have taken some liberties in my revision, in order to have the meaning come through. It persists in remaining obscure when translated literally”. Δυστυχώς δεν έχουμε τις διορθώσεις

του Σεφέρη ούτε τα διάφορα στάδια από τη μετάφραση της Ντάλβεν για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξή της. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Σεφέρης επιτρέπει στην Ντάλβεν να μεταφράσει ένα δύσκολο ποίημά του, και νοηματικά και στιχουργικά. Μήπως για να την αποθαρρύνει, επειδή ξέρει ότι και άλλοι είχαν ήδη αναλάβει μεταφράσεις των ίδιων ποιημάτων του; Πάντως και οι πιο πεπειραμένοι μεταφραστές του Σεφέρη, όπως οι Rex Warner, Edmund Keeley και Philip Sherrard, άργησαν να συμπεριλάβουν τη «Στέρνα» στις μεταφράσεις τους. Επίσης βλέπουμε στην αλληλογραφία μεταξύ Σεφέρη και Sherrard, που δημοσιεύτηκε πρόσφατα, ότι ο πρώτος δεν ήθελε να μεταφράζονται τα ίδια ποιήματα. Ο Sherrard με δυσκολία τον έπεισε να δώσει την άδειά του σε μεταφράσεις που είχε ήδη κάνει ή ετοιμάζονταν να κάνει ο Warner⁹

Στην ίδια επιστολή της η Ντάλβεν τού τονίζει πάλι ότι το βιβλίο πάει στον τυπογράφο και ότι τα τελευταία τέσσερα χρόνια (σε προηγούμενο γράμμα τού έγραφε για έξι χρόνια δουλειάς) είχε δουλέψει πολύ σκληρά και κάτω από αντίξοες οικονομικές συνθήκες ώστε να πραγματοποιηθεί αυτή η έκδοση. Επίσης επισυνάπτει και τη βιβλιοκρισία της στο περιοδικό *Saturday Review*, προφανώς για το *King of Asine*, και διευκρινίζει ότι περιορίστηκε δυστυχώς σε 300 λέξεις, γιατί μόνο τόσες της επέτρεπε ο εκδότης του περιοδικού. Εξηγεί ότι σε μερικά σημεία ήταν αυστηρή με τους μεταφραστές (βλ. σημ. 7), επειδή και η ίδια ήταν αυστηρή με τον εαυτό της και τη δουλειά της και ότι δεν ησύχαζε αν δεν ξεκαθάριζε δύσκολα σημεία σε ένα ποίημα. Πράγματι στο περιοδικό είχε δημοσιεύσει κριτική με τον τίτλο «Hellenic Verse»,¹⁰ όπου μιλά με ενθουσιασμό για τον Σεφέρη, την ποίησή του, το δοκιμακό και μεταφραστικό του έργο, αλλά βρίσκει ανακρίβειες στη μετάφραση, που θολώνουν τις δυνατές εικόνες του Σεφέρη. Μάλιστα επικαλείται παραδείγματα από το ποίημα «Ένας γέροντας στην ακροποταμιά» («The Old Man on the River Bank»), όπου παρατηρεί ότι ο πρωτότυπος στίχος λέει ένα μακρύ ποτάμι, «a long river», και όχι «wide river», πλατύ ποτάμι, όπως μεταφράζεται. Σχολιάζει επίσης ότι η μετάφραση του στίχου *Μα τί γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας* = “What do they seek our souls as they travel!” από το *Μυθιστόρημα Η΄* («The Myth of Our History») ακολουθεί την ελληνική σύνταξη. Κλείνει το άρθρο γράφοντας ότι αυτές είναι μικρές λεπτομέρειες σε ένα βιβλίο με εξαιρετικές μεταφράσεις. Ίσως αυτές οι πικρόχολες μεταφραστικές παρατηρήσεις να έγιναν, γιατί ο Σεφέρης δεν της έδωσε την άδεια να μεταφράσει αυτά τα ποιήματα. Από την αλληλογραφία Κατσίμπαλη-Σεφέρη βλέπουμε ότι ανταλλάσσονται πληροφορίες για τις βιβλιοκριτικές του *The king of Asine*,¹¹ αλλά δεν γίνεται ειδική μνεία γι’ αυτήν την βιβλιοκριτική. Η τέταρτη επιστολή κλείνει πάλι με την παράκληση να της σταλούν οι διορθώσεις το συντομότερο δυνατό.

Η πέμπτη και τελευταία επιστολή αποστέλλεται και πάλι από τη Νέα Υόρκη, στις 8.6.1950. Η ανθολογία είχε κυκλοφορήσει και προκάλεσε εξαιρετικές κριτικές, ακόμη και από τον W. H. Auden στην εφημερίδα *New York Times* (*Book Review section*), αλλά ο εκδοτικός οίκος χρεοκόπησε, ενώ τα βιβλία κατασχέθηκαν για να πληρωθούν οι πιστωτές. Στο τελευταίο γράμμα απηχείται έντονα η απογοήτευση αυτή. Η Ντάλβεν δικαιολογείται στον Σεφέρη ότι άργησε να του ταχυδρομήσει την ανθολογία *Modern Greek Poetry*, γιατί έπρεπε να πληρώσει η ίδια για να αγοράσει το βιβλίο και ότι ήταν μια οικονομική αποτυχία, παρά τις καλές κριτικές που είχε προκαλέσει. Τον παρακαλεί επίσης να βοηθήσει ώστε να γραφούν κριτικές για την ανθολογία της και να τις στείλει στις εφημερίδες *National Herald* και *Atlantis*. Το βιβλίο που του έστειλε έχει σωθεί στη βιβλιοθήκη του Σεφέρη.¹² Ας παρατηρήσουμε ότι ελληνοαμερικανικές εφημερίδες με μεγάλη κυκλοφορία, όπως *National Herald* (Εθνικός Κήρυξ) και *Atlantis* (Ατλαντίς), δεν είχαν δημοσιεύσει κριτική για μια τέτοια έκδοση ελληνικών ποιημάτων.

Το όνομα της Ντάλβεν εμφανίζεται πάλι σε ένα γράμμα του Κατσίμπαλη στον Σεφέρη, γραμμένο τη Δευτέρα 6.11.1950, που αναφέρεται στην ανθολογία· ο επιστολογράφος την αποκαλεί «δυσπερίγραπτη Dalven», ενώ και ο Σεφέρης σχολιάζει την ανθολογία της στις 10.11.1950: «Δεν παραξενεύομαι διόλου για την εκτίμηση του βιβλίου της Dalven, που ωστόσο είναι ο τύπος της ανθολογίας που ικανοποιεί την πιάτσα της Αθήνας – εννοώ το περισσότερο, γιατί τίποτε δεν την ικανοποιεί απολύτως». Ο Κατσίμπαλης επανέρχεται στις 2.12.1950 με τα παρακάτω: «Αυτά παθαίνει η νεοελληνική ποίηση όταν την μαγαρίζουν ελληνοεβραϊοαμερικάνες κουκουίνες» και ο Σεφέρης επικροτεί στις 9.12.1950: «Connerie (= μαλακία) το βιβλίο της D[alven]».¹³

Για να επανέλθουμε στο ανώνυμο άρθρο του περιοδικού *Time*, ο Κατσίμπαλης γράφει στον Σεφέρη στις 22.5.1961: «Τελείωσα πριν λίγο το ξεφύλλισμα του νέου τόμου με τα ποιήματα του Καβάφη [εννοεί *The complete poems of Cavafy*, translated by Rae Dalven, with an introduction by W. H. Auden, New York, Harcourt, Brace & World Inc., 1960] από την ανεκδιήγητη εβραίο-Γιαννιώτισσα Rae Dalven και με Εισαγωγή του W. H. Auden. Απογοητευτική μάλλον η Εισαγωγή αυτή». Και ο Κατσίμπαλης εξακολουθεί την κριτική του για την Εισαγωγή. Ο Σεφέρης στέλνει στις 4.6.1961 από το Λονδίνο, όπου υπηρετεί πλέον ως πρεσβευτής, στον Κατσίμπαλη το απόκομμα του περιοδικού στο οποίο σχολιάζεται η έκδοση George Seferis, *Poems*, translated by Rex Warner, Boston, Atlantic-Little Brown, 1961, και ο Κατσίμπαλης του απαντά αμέσως από την Αθήνα στις 9.6.1961: «Το άρθρο του Τάμ το είχα κιόλας δει γιατί κυκλοφορεί στην Αθήνα» και του γράφει ότι και ο ελληνικός τύπος αναφέρεται σε αυτό. Επίσης απορεί «ποιος μπαγάσας να το 'γραψε;» και γράφει με χιουμοριστική διάθεση: «Και σε παντρολογάει με τον Καβάφη, ξέρει ποιους φίλους δέχεται στην πρεσβεία κι έκαμε τη Μαρώ “αγαλματώδη”, έτοιμη να την βάλεις ανάμεσα στον άλλο κόσμο των αγαλμάτων που τόσο αρέσουν στον Σεφέρη». Ο Σεφέρης απαντά στις 19.6.1961 στον Κατσίμπαλη για να του εξηγήσει πως το *Time* τόλμησε να βιβλιοκρίνει μαζί με τη μετάφραση των δικών του ποιημάτων από τον Warner και αυτή των ποιημάτων του Καβάφη από την «ανεκδιήγητη» (εννοεί την Ντάλβεν) και προσθέτει: «Το *Time* έχει δικό του σύστημα· θέλω να πω τα κοπανάει όλα, εύκολα ή δύσκολα, και κάνει δικό του αλεύρι, πάντα σχεδόν το ίδιο».¹⁴ Αυτή η βιβλιοκρισία, ενώ ήταν γνωστή και στους δύο, δεν συμπεριλήφθηκε στη Βιβλιογραφία Σεφέρη του Κατσίμπαλη, γιατί αυτή θα βρισκόταν κιόλας στο τυπογραφείο.

Στις ημερολογιακές του σημειώσεις *Μέρες του 1945-1951* (επιμ. Ε. Χ. Κάσδαγλη, Αθήνα, Ίκαρος, 1973) ο Σεφέρης δεν αναφέρεται καθόλου στην αλληλογραφία του με τη Ντάλβεν ούτε σχολιάζει τις μεταφράσεις της. Από την άλλη, σε δημοσίευμα στον αλεξανδρινό *Ταχυδρόμο* (24.5.1959) γίνεται λόγος για τις δυσκολίες που είχε η Ντάλβεν ώστε να πάρει την έγκριση του Αλέκου Σεγκόπουλου για να δημοσιεύσει ποιήματα του Καβάφη.¹⁵ Για τη συνεργασία του Auden και της Ντάλβεν σχετικά με τη μετάφραση καβαφικών ποιημάτων έχω δημοσιεύσει ειδικό άρθρο.¹⁶ Συμφωνώ απόλυτα με τον κ. Παναγιώτου ότι η προσφορά της Ντάλβεν για τη διάδοση της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν έχει εκτιμηθεί ούτε αξιολογηθεί πλήρως. Ούτε το όνομά της δεν το γράφουμε σωστά· πολλοί την αποκαλούν Ραέ, άλλοι παραξενεύονται για το πώς γράφει το όνομά της και δεν γνωρίζουν ότι είναι υποκοριστικό του Ραχήλ· νομίζουν ότι προέρχεται από τη θεά Ρέα. Μόνο όσοι τη συνάντησαν και μίλησαν μαζί της προφέρουν το όνομά της σωστά (Ρέα ή Ρέη με την αμερικανική προφορά).¹⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Μικροφιλολογικά* 40 (Φθινόπωρο 2016) 49.

2. *Μικροφιλολογικά* 29 (Ανοιξη 2011) 57-58.

3. Γ. Κ. Κατσιμπαλης & Γιώργος Σεφέρης, «Αγαπητέ μου Γιώργο» αλληλογραφία (1924-1970), τ. Β' (1946-1970), Επιμέλεια επιστολών-Σχόλια Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Αθήνα, Ίκαρος, 2009, σ. 35.
4. Μαρία Στασινοπούλου, Χρονολόγιο, εργοβιογραφία, Γιώργου Σεφέρη [1900-1971], χρηστική έκδοση με 33 ποιήματα του Γιώργου Σεφέρη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2000, σ. 135.
5. «Rae Dalven», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 8, τχ. 2 (Οκτ. 1990) 307-315.
6. Ως τα σήμερα έχουν σωθεί 5 επιστολές της Ντάλβεν προς τον Σεφέρη, όλες γραμμένες στα αγγλικά, χειρόγραφες με μελάνι, γραμμένες σε λεπτό χαρτί. Σήμερα φυλάσσονται στο Αρχείο Σεφέρη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, Φάκελος 43, Ξενογλωσση αλληλογραφία, υποφάκελος 6 (D).
7. George Seferis, *The King of Asine and other poems*, Translated from the Greek by Bernard Spencer, Nanos Valaoritis, Lawrence Durrell, with an introduction by Rex Warner, London, John Lehmann, 1949.
8. Περ. *Poetry* (Ιουν. 1951) 158-162.
9. *This Dialectic of Blood and Light, George Seferis - Philip Sherrard, an exchange: 1947-1971*, edited by Denise Sherrard, Limni, Evia, Greece, Denise Harvey (Publisher), 2015. Δες π.χ. σσ. 280-281, 286-287.
10. «Hellenic Verse», *Saturday Review of Literature*, 4.9.1948, σ. 16.
11. Δες, ό.π., σημ. 3, σσ. 212 και 215.
12. Ν. Χ. Γιανναδάκης, *Κατάλογος Βιβλιοθήκης Γ & Μ. Σεφέρη, Ηράκλειο Κρήτης, Δήμος Ηρακλείου-Βικελαία Βιβλιοθήκη*, 1989, σ. 267.
13. Ό.π., σημ. 3, σσ. 212, 215, 219, 221 και 450.
14. Ό.π., σημ. 3, σσ. 449, 450, 451 και 454.
15. Δες Δευτέρης Παπαλεοντίου, *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ.Π. Καβάφη (1907-2001)*, *Μικροφιλολογικά Τετράδια* 22, Λευκωσία 2016, λήμμα 475.
16. «Μεταφράζοντας Καβάφη σε Δύση και Ανατολή» στο *Ζητήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας, μετρικά, υφολογικά, μεταφραστικά. Μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη*. Πρακτικά ΙΔ' Διεθνούς επιστημονικής Συνάντησης Τομέα ΜΝΕΣ - ΑΠΘ, 27-30 Μαρτίου 2014, Θεσσαλονίκη 2016, ηλεκτρονική έκδοση http://www.lit.auth.gr/sites/default/files/mnme_x_a_kokole_praktika.pdf, σσ. 423-436. Και «Λίγα ακόμη για τον Ωντεν», *Athens Review of Books* 52 (1.12.2014) 49.
17. «Για τη Ρέα Ντάλβεν», *Νέα Εστία*, τόμ. 177, τχ. 1866 (Σεπτ. 2015) 971-972.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Ένας έρανος για τον πεζογράφο Γιώργο Δενδρινό (1904-1938)

Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από την άθλια κατάσταση της οικονομίας, τις πολιτικές εκτροπές και το τεράστιο προσφυγικό πρόβλημα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στα προβλήματα αυτά προσθέτουμε τελευταία και τη μεγάλη αύξηση των κρουσμάτων φυματίωσης, μιας κοινωνικής αρρώστιας που θερίζει κυριολεκτικά νέους, μαθητές και φοιτητές κυρίως, αλλά και εργάτες, υπαλλήλους, ανέργους. Μεγάλο τίμημα, ανάμεσα σ' αυτούς, πληρώνουν και οι λογοτέχνες και γενικότερα οι πνευματικοί άνθρωποι της εποχής.

Η ελλιπής έως ανύπαρκτη περίθαλψη για το στρώμα αυτό του πληθυσμού αλλά και η παντελής αδιαφορία για κρατική ενίσχυση των λογοτεχνών, οι οποίοι αδυνατούν να επιβιώσουν από το πνευματικό τους έργο, σε συνδυασμό με τις ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας σε τυπογραφεία εφημερίδων και περιοδικών πολλών από αυτούς, τους οδηγούν συχνά στη φυματίωση.¹ Από εκεί και πέρα η τύχη των περισσότερων είναι σχεδόν προδιαγεγραμμένη: η καταφυγή σε άθλιους θαλάμους σανατορίων, όποτε και αν καταφέρουν να εισαχθούν σ' αυτά, η διαβίωσή τους σε αυτοσχέδιες παράγκες στα βουνά της Αττικής, Πάρνηθα και Πεντέλη, και, συχνά, τελικά ο θάνατος. Περίφημο γίνεται από αυτή την άποψη το νοσοκομείο «Σωτηρία», που φιλοξενεί πολλούς λογοτέχνες στο διάστημα αυτό. Όμως, η θνητότητα και σ' αυτό ξεπερνά κατά πολύ το 50% των νοσηλευομένων.²

Λογοτέχνες που αρρώστησαν με φυματίωση και ταλαιπωρήθηκαν χρόνια από αυτήν ή και απεβίωσαν είναι οι Κώστας Κρυστάλλης (1868-1894), Ιωσήφ Ραφτόπουλος (1890/3/4-1923), Παναγής Μπατιστάτος (1900-1924), Μαρία Πολυδούρη (1902-1930), Νίκος Σαράβας (1904-1930), Μίνως Ζώτος (1905-1932), Πίνδαρος Μπρεδήμας (1909-1978), Ανθούλα Σταθοπούλου-Βαφοπούλου (1908-1935), Γιάννης Ρίτσος (1909-1990), Γιώργος Κοτζιούλας (1909-1956), Κώστας Καλαντζής (1908-1980), Γιώργος Δενδρινός (1904-1938), Κώστας Τριχογλίδης, Φώτος Πασχαλινός (1913-1943), Γιάννης Αηδονόπουλος (1916-1944) και Γιώργος Καρατζάς (1911-1948).

Οι πιο γνωστές περιπτώσεις, βέβαια, είναι αυτές του ποιητή Ιωσήφ Ραφτόπουλου και, κυρίως, της Μαρίας Πολυδούρη.³ Έπειτα από μια επίσκεψή του στην ασθενή λίγους μήνες πριν από το θάνατό της, ο Κώστας Ουράνης δημοσίευσε δύο άρθρα στο *Ελληνικόν Βήμα*,⁴ όπου, με αγαθή ασφαλώς πρόθεση, ζητούσε να γίνει έρανος υπέρ της ποιήτριας, χωρίς, όμως, να πάρει τη συγκατάθεση της ίδιας. Είναι γνωστό πως τα άρθρα αυτά προκάλεσαν τεράστιο πρόβλημα στην ίδια την ποιήτρια, θίγοντας την αξιοπρέπεια και την περηφάνια της με την υποκριτική «συμπαράσταση» διαφόρων «φιλανθρώπων» και μεγάλης μερίδας του Τύπου, που έσπευσε να εκμεταλλευτεί το μαρτύριο της ετοιμοθάνατης ασθενούς. Οι πραγματικοί φίλοι και συμπαραστάτες της Πολυδούρη, νέοι κυρίως ποιητές, όπως οι Μανώλης Κανελλής, Παύλος Κριναίος, Γιώργος Κοτζιούλας, Κώστας Παπαδάκης, Μίνως Ζώτος, και συγγραφείς ή διανοούμενες του προοδευτικού χώρου, όπως η Γαλάτεια Καζαντζάκη και η Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, δεν δίστασαν να στηλιτεύσουν με άρθρα και κείμενά τους την απάνθρωπη αυτή στάση.⁵ Η ίδια η ποιήτρια με δηλώσεις της αρνήθηκε οποιαδήποτε τέτοιου είδους βοήθεια.

Μια περίπου παρόμοια περίπτωση συναντούμε λίγα χρόνια αργότερα, με την οποία και θα ασχοληθούμε, γιατί είναι πολύ λιγότερο γνωστή. Αφορά τον πολύ αξιόλογο αλλά σχεδόν ξεχασμένο σήμερα πεζογράφο και ποιητή Γιώργο Δενδρινό.

Ο Γιώργος Δενδρινός γεννήθηκε το 1904 στο Νιοχώρι της Κεφαλληνίας. Φοίτησε στο σχολείο του χωριού του μέχρι την 4η δημοτικού, κι επομένως υπήρξε αυτοδίδακτος. Πολύ νέος ήρθε στην Αθήνα, όπου έκανε διάφορες δουλειές, μέχρι να καταλήξει γυρολόγος. Το 1928 βραβεύτηκε διηγημά του σε διαγωνισμό του περιοδικού *Φαντάζι*, ενώ από το 1930 άρχισε να δημοσιεύει διηγηματά του στα *Ελληνικά Γράμματα* του Κωστή Μπαστιά. Το 1930 αρρώστησε από φυματίωση, αλλά μόλις το Φεβρουάριο του 1932 κατόρθωσε να εισαχθεί στη «Σωτηρία», όπου έμεινε μέχρι τον Δεκέμβριο του 1935, οπότε και επέστρεψε στο χωριό του. Η επιδείνωση της υγείας του τον οδήγησε ξανά στη «Σωτηρία» το 1936, όπου και πέθανε στις 26 Αυγούστου του 1938, περνώντας τις τελευταίες ημέρες του στο ίδιο καμαράκι «μελλοθανάτων» όπου είχε μείνει και η Πολυδούρη. Όσο ζούσε, κατόρθωσε να τυπώσει μια συλλογή εννιά διηγημάτων και μια νουβέλα, ενώ άφησε ανέκδοτα μια ποιητική συλλογή, λίγα διηγήματα, μία δεύτερη νουβέλα και ένα θεατρικό έργο.⁶

Το φθινόπωρο του 1937, όταν η υγεία του Δενδρινού αλλά και η ανέχειά του έχουν φτάσει πια σε πολύ άσχημο σημείο, έπειτα, προφανώς, από παρεμβάσεις γνωστών ή φίλων του συγγραφέα, και σε συνδυασμό με μια συνέντευξη του Ρώμου Φιλύρα, που βρισκόταν στο Δρομοκαϊτείο, το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* κάνει έκκληση για βοήθεια των δύο λογοτεχνών. Έτσι, σε δύο συνεχόμενα πρωτοσέλιδα σχόλια (μάλλον του διευθυντή του Δημ. Φωτιάδη) στη στήλη «Ο,τι βλέπουμε», διαβάζουμε:

ΡΩΜΟΣ ΦΙΛΥΡΑΣ. Σε άλλη στήλη του σημερινού φύλλου μας, δημοσιεύουμε «αυτοβιογραφικό πορτραίτο» του ποιητή Ρώμου Φιλύρα, που από ένα σκληρό κι ανεξερεύνητο χτύπημα της μοίρας βρίσκεται στο Δρομοκαϊτείο. Όπως μας πληροφόρησε ο συντάκτης μας που τον επεσκέφθηκε, η θέση του είναι αληθινά τραγική: είναι σχεδόν ρακένδυτος. Μέσα

στις σκοτεινές αυτές ώρες που περνά, θα του στέκονταν μια παρηγοριά αν είχε τη δυνατότητα ν' αγοράζει κάπου-κάπου κανένα βιβλίο ή κι ένα πακέτο σοκολάτες.

Τ' αρμόδια σωματεία μας, νομίζουμε πως έχουν καθήκον κι υποχρέωση να δημιουργήσουν μια κίνηση γύρω από την τόσο ανθρώπινη αυτή υπόθεση, που θα εξασφάλιζε, στον πονεμένο ποιητή, ένα μικρό μα ταχτικό ποσό κάθε μήνα. Εκτός αν νομίζουμε πως δεν υπάρχει κανείς λόγος να ενδιαφερθούμε γι' αυτόν όσο βρίσκεται ανάμεσά μας, και πως καλλίτερα θα είναι να περιμένουμε να ενεργήσουμε «εν καιρώ», για να στηθεί σε μια από τις πλατείες μας η προτομή του...

Γ. ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ. Όμως ο Ρώμος Φιλύρας δεν είναι μια μοναδική περίπτωση. Δημοσιεύουμε σήμερα ένα ανέκδοτο διήγημα του εκλεκτού διηγηματογράφου κ. Γιώργου Δενδρινού. Ο κ. Δενδρινός, που με το πρόσφατο βιβλίο του «Ο Μαμμουθ» στερήωσε τη λαμπρή θέση που κατέχει μέσα στη Νεοελληνική πεζογραφία, βρίσκεται, όπως είναι γνωστό, στο τελευταίο στάδιο της φυματίωσης. Κι όμως δεν παύει ούτε στιγμή να δουλεύει, μ' όλο που είναι εξασθενημένος πια ολότελα, για να συμπληρώσει το έργο του. Και δεν είναι μόνον αυτό: Ο κ. Δενδρινός περιμένει να συντηρηθεί στην κατάσταση που βρίσκεται και να ζήσει και την οικογένειά του, από την πνευματική του εργασία. Όπως μας βεβαιώσανε πολλοί φίλοι του, μόλις σωθούνε τα ελάχιστα ψιχία που εισπράττει τώρα από το τελευταίο του βιβλίο, κινυνεύει ν' αντιμετωπίσει το φάσμα της πείνας, γιατί, βέβαια, δε μπορεί να κατέβει ως τα δημοσιογραφικά γραφεία και ν' αγωνιστεί για το ψωμί του.

Είναι τόσο απίστευτη μα και τόσο αληθινή αυτή η ιστορία, που αισθανόμαστε την καρδιά μας να σφίγγεται με φρίκη, καθώς χαράζουμε αυτές τις γραμμές. Μα γιατί τάχα τα γράφουμε αυτά; Ξέρουμε πως κανένα από τα τόσα ειδικά σωματεία του τόπου μας, όπως και κανένας, δυστυχώς, ιδιώτης από κείνους που θα μπορούσαν να προσφέρουνε μια θετική ενίσχυση, δεν θα ενδιαφερθούνε. Ο Δενδρινός, άλλωστε, δεν ζητάει βοήθεια από κανένα, μα πεθαίνει βουβός και περήφανος στην τραγική του σιωπή. Εμείς όμως αισθανόμαστε την ανάγκη να γράφουμε αυτά τα λόγια για να μείνουνε χαραγμένα, πληροφορώντας τουλάχιστον τους μεταγενέστερους με τί ματωμένο κοντύλι γράφτηκε κάθε σελίδα της Νεοελληνικής μας λογοτεχνίας...⁷

Στο επόμενο τεύχος (45, 9.10.1937) του περιοδικού, στην ίδια πρωτοσέλιδη στήλη, δημοσιεύεται μια επιστολή φυματικών της «Σωτηρίας», που στέλνουν 250 δραχμές προς ενίσχυση του Δενδρινού:

ΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑ. Στο περασμένο φύλλο μας γράψαμε για τον λογοτέχνη Γιώργο Δενδρινό και τονίζαμε την τραγική κατάσταση της υγείας του, κάνοντας έκκληση στα ανθρωπιστικά αισθήματα των φίλων της φτωχής λογοτεχνίας μας, για την οικονομική ενίσχυσή του. Η παραπάνω έκκλησή μας δεν έμεινε δίχως ανταπόκριση. Έρχεται όμως από κει, που πιο λίγο την περιμέναμε: από τους φυματικούς της «Σωτηρίας». Μας έστειλαν 250 δραχμές, με το παρακάτω γράμμα που δημοσιεύουμε:

Αγαπητά «Νεοελ. Γράμματα»

Δεν αμφιβάλαμε πως σεις θα είστε οι πρώτοι εκείνοι, που θα υψώνατε φωνή διαμαρτυρίας για την τραγική κατάσταση των λογογράφων μας.

Το Γιώργο Δενδρινό, μας δόθηκε η ευκαιρία, να τον γνωρίσουμε, νοσηλευόμενοι μαζί του στη «Σωτηρία». Είναι ο συγγραφέας που με τα τελευταία έργα του, παίρνει τιμητική θέση στη Νεοελληνική Λογοτεχνία μας: είναι ο δημιουργός φυματικός, που δεν έπαψε να μας δίνει το έργο του απ' το νεκροκρέββατο του σανατορίου και με την ύστατη δύναμη του πνευμονικού πυρετού του.

Εμείς εγνωρίσαμε την άθλια οικονομική κατάστασή του και σαν άνθρωποι, που ενδιαφερόμαστε για την πρόοδο της Λογοτεχνίας του τόπου μας, αισθανόμαστε την υποχρέωση μαζί και την ανάγκη, να κάνουμε έκκληση κι εμείς από τις στήλες του περιοδικού σας, σ' όλους τους ευσυνειδητούς διανοούμενους και να υπενθυμίσουμε το καθήκον που 'χουμε, απέ-

ναντι του Ανθρωπισμού, να ενισχύσουν το συγγραφέα Γιώργο Δενδρινό, για τη συμπλήρωση κι έκδοση όλου του άξιου λογοτεχνικού έργου του.

Με την ευχή μας, όπως η σημερινή μικρή προσφορά μας γίνει απαρχή διενέργειας ενός πλατειού εράνου, εκφράζουμε και τις ευχαριστίες μας για τη φιλοξενία τούτη στη στήλη σας.

Μερικοί φυματικοί φίλοι του

Υ.Γ. Θέτομε στη διάθεσή σας το ποσόν των 250 (διακοσίων πενήνκοντα) δραχμών, για την ενίσχυση του Γιώργου Δενδρινού.

Η επιστολή συνοδεύεται στο τέλος από το παρακάτω σχόλιο:

Το γράμμα αυτό το καλύπτει η ωραία ανωνυμία. Η ανωνυμία των πονεμένων ανθρώπων, που νοιώθουν βαθύτερα απ' όλους εμάς, μερικά καθήκοντα και μερικές υποχρεώσεις. Αν το ποσό που μάζεψαν από το τραγικό υστέρημά τους δεν είναι αρκετό ν' ανακουφίσει τον Γιώργο Δενδρινό, ας σταθεί τουλάχιστο μια παρότρυνση κι ένα μάθημα. Θα είναι η δικαίωση της ωραίας και συγκινητικής αυτής χειρονομίας.

EPANOS. Έπειτα από το παραπάνω μάθημα ανθρωπισμού που μας δίνουν οι φυματικοί της «Σωτηρίας», αισθανόμαστε την υποχρέωση να επαναλάβουμε την έκκλησή μας τόσο για τον Γιώργο Δενδρινό, όσο και για τον Ρώμο Φιλύρα, την άλλη πονεμένη αυτή ύπαρξη της λογοτεχνίας μας, και ν' ανοίξουμε, από το ερχόμενο φύλλο μας, έρανο και για τους δυο από τις στήλες μας.

Πιστεύουμε πως στον έρανο αυτόν, που έχει μια βαθύτερη σημασία, θ' ανταποκριθούν όχι μονάχα οι φίλοι μας, μα και κάθε άλλος που αισθάνεται την ανάγκη όχι μονάχα να λέγεται, μα και να είναι πολιτισμένος άνθρωπος.

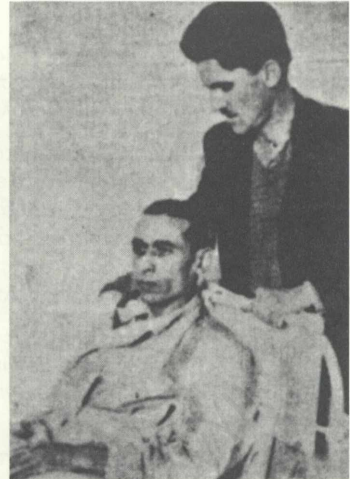
Έτσι, ξεκινά ένας έρανος υπέρ και των δύο λογοτεχνών αδιακρίτως, ο οποίος θα συνεχιστεί στα επόμενα τεύχη 46-51 του περιοδικού, από τις 16.10 μέχρι τις 20.11.1937. Σε κάθε φύλλο, και συνήθως στην πρώτη σελίδα, με την επικεφαλίδα Ο EPANOS ΜΑΣ, δημοσιεύονται αναλυτικά στοιχεία για τις επώνυμες συνήθως εισφορές και το συνολικό ποσό που έχει συλλεγεί ως τότε.⁸ Στη διάρκεια του εράνου, το περιοδικό ευχαριστεί τους εισφέροντες με το παρακάτω πρωτοσέλιδο σχόλιο στο τεύχος 48 (30.10.1937):

Ο EPANOS ΜΑΣ. Συνεχίζοντας σήμερα τη δημοσίευση των εισφορών του εράνου που ανοίξαμε για τον Ρώμο Φιλύρα και τον Γιώργο Δενδρινό, αισθανόμαστε την υποχρέωση να εκφράσουμε τη συγκίνησή μας για την απήχηση που είχε η έκκλησή μας. Απ' όλα τα μέρη της Ελλάδας μάς στέλνουν τις μικρές ή μεγάλες εισφορές των, συνοδευοντάς τις με συγκινητικές επιστολές. Μη μπορώντας να εκφράσουμε χωριστά στον καθένα τις ευχαριστίες μας, τις απευθύνουμε από τούτη τη στήλη σ' όλους αυτούς που τόσο πρόθυμα έρχονται ενισχυτές μιας ανθρώπινης και πολιτισμένης υπόθεσης.

Ενώ στο τελευταίο τεύχος (51, 20.11.1937) γράφει:

Κλείνουμε τον έρανο που άνοιξε το περιοδικό μας για τον ποιητή Ρώμο Φιλύρα και τον πεζογράφο Γιώργο Δενδρινό.[...]

Παράλληλα μαθαίνουμε πως η «Εταιρία Λογοτεχνών», παίρνοντας αφορμή από τον έρανό μας, ψήφισεν ένα κοντύλι από 3.000 δραχμές, για την ενίσχυση του Ρώμου Φιλύρα, και οργανώνει σύγχρονα, για να τιμήσει το έργο του, μια μεγάλη γιορτή, που οι εισπράξεις της θα δοθούν στον άτυχο ποιητή.

Ο Γ. Δενδρινός με τον Κ. Καλαντζή

Βαθεία συγκινημένοι απ' όλες αυτές τις εκδηλώσεις και την πρόθυμη συμβολή του αναγνωστικού μας κοινού στην επιτυχία του εράνου μας, αισθανόμαστε την υποχρέωση σήμερα να ευχαριστήσουμε θερμά όλους.

Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο αυτά τα χρήματα βοήθησαν τους δύο βασανισμένους λογοτέχνες ή και αν ακόμη έφτασαν στα χέρια τους. Δεν γνωρίζουμε ακόμη κατά πόσο, ειδικά ο Γ. Δενδρινός, αισθάνθηκε άνετα με αυτόν τον έρανο. Είναι, όμως, αναμφισβήτητο πως, τουλάχιστον από κάποιους άλλους, υπήρξαν αντιδράσεις. Έτσι, στη στήλη της «Αλληλογραφίας» του περιοδικού (τχ. 50, 13.11.1937, σ. 15) διαβάζουμε σε απάντηση προς σχετική επιστολή γνωστού λογοτέχνη:

Στάθην Ζαρκιάν: Λάβαμε το γράμμα σας, μα νομίζουμε πως δεν έχετε καθόλου δίκιο σ' ό,τι μας γράφετε. Αφού μέχρι τώρα δεν είχε γίνει τίποτα από κείνους που ήταν σε θέση να κάνουν κάτι θετικό, έπρεπε να εγκαταλείψουμε στην τύχη τους δυο ανθρώπους που υποφέρουν;

Ο Γ. Δενδρινός πέθανε στη Σωτηρία την επόμενη χρονιά, στις 26.8.1938. Όμως, ίσως αποστομωτική και ίσως ελάχιστα άδικη, έστω και κάτω από το κράτος της συγκινησης, είναι μια κατοπινή πληροφορία του στενού φίλου και επίσης φυματικού ποιητή και συγγραφέα Κώστα Καλαντζή, που έγραψε:

Πέρασε το καλοκαίρι [1937] κι ήρθε το χινόπωρο με τις υγρασίες και τα κρύα του. Προσφερθήκανε τότε μερικοί μπλαζέδες να τον βοηθήσουν. Μα τα βοηθήματά τους περιορίστηκαν μονάχα σε λόγια... Έτσι ο Δενδρινός αφέθηκε ξανά στα νύχια της σκληρής του μοίρας. [...] Ναι, κύριε! Ο Δενδρινός, μαζί με τ' άλλα, δοκίμασε κείνο το τραγικό χινόπωρο του '37 και την πείνα. Αλλά και σε κανέναν, δεν έλεγε τίποτα.⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γεράσιμος Ρηγάτος, «Η φυματίωση στον Ελληνικό λαϊκό και έντεχνο λόγο», *Η φυματίωση στη λογοτεχνία*, Αθήνα, Πνεύμων, 1997· του ίδιου «Η λογοτεχνία της φυματίωσης», *Επτά Ημέρες Καθημερινής* 24.11.2002, 24-26.

2. Κατά την περίοδο 1931-1935 απεβίωσε το 62%, τουλάχιστον, των νοσηλευθέντων, εφόσον λείπουν στοιχεία για ένα ποσοστό 12,04% των ασθενών (45), ενώ στο διάστημα 1936-1940 απεβίωσε το 44,4% αλλά και πάλι αγνοείται η τύχη ενός ποσοστού 12,3% των ασθενών. Βλ. δημογραφική μελέτη των ασθενών της «Σωτηρίας» κατά τα έτη 1931-1935, 1936-1940 και 1943-1945 στις εργασίες των Μαρίνας Κουρή, Αλέξανδρου Αηδονίδη και Σοφίας Χουδαλάκη, αντίστοιχα, στα *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, τχ. 10 (Οκτ. 2014) 29-54, 55-74 και 75-89, αντίστοιχα. Τα συγκεκριμένα στατιστικά στοιχεία στις σσ. 45 και 66.

3. Η Χριστίνα Ντουσιά στο Επίμετρό της «Μαρία Πολυδούρη ή τα ρόδα του αίματος» περιγράφει αναλυτικά τους τελευταίους μήνες της ζωής της ποιήτριας στη «Σωτηρία» και τα σχετικά γεγονότα. Βλ. την υποενότητα «Ο ματωμένος λυρισμός»: μια ποιήτρια πεθαίνει στη «Σωτηρία», *Μαρία Πολυδούρη: Τα ποιήματα*, επιμ. Χριστίνα Ντουσιά, Αθήνα, Εστία, 2014, σσ. 300-312.

4. «Η ποιήτρια του έρωτα και του θανάτου. Πολυδούρη Μαρία: Οι τρίλλιες που σβύνουν» και «Πολυδούρη Μαρία: Ηχώ στο χάος», *Ελεύθερον Βήμα* 26.1.1930 και 27.1.1930, αντίστοιχα.

5. Το κείμενο αντίδρασης του Παύλου Κριναίου με τον τίτλο «Γύρω από ένα βιβλίο. Κ. Ουράνης και Σία», πρόσφατα θησαυρισμένο, βλ. στο Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Ο Παύλος Κριναίος για τη Μαρία Πολυδούρη: δυο ποιήματα, δυο άρθρα και μια επιστολή», *Μικροφιλολογικά* 38 (Φθινόπωρο 2015) 36-43: 39-40. Βλ. επίσης και σημ. 6 στο ίδιο άρθρο, ό.π., σ. 43.

6. Έργα του: *Ο άνθρωπος που τα δέχονταν όλα*, 1932· επανέκδοση: Επιμέλεια Φίλιππος Βλάχος, Αθήνα, Κείμενα, 1981. *Ο Μαμμούθ*, Γκοβόστης, 1937, με πρόλογο Γ. Κοτζιούλα. *Ιχώρ (ένα ρομάντσο)* - *Ο Μαμμούθ*, Εισαγωγή- επιμέλεια Βαγγέλης Σακάτος, Δελφίνι 1993· δεύτερη έκδοση: Σύλλογος Φίλων Αρχείου και Μουσείου Γιώργου Δενδρινού και Νιοχωριτών Συγγραφέων «Ο Φλωριάς», Αθήνα 2004. *Ενώ χτυπάν οι 12*, Ποιήματα, Βιογραφικά και κριτικά σημειώματα Κ. Καλαντζή και Γ. Κοτζιούλα, Εκδόσεις «Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» 1939. *Ειρήνη υμίν*, Επιλογή-επιμέλεια Ε. Χ. Γονατάς, Αθήνα, Στιγμή, 1988.

7. Ανών., «Ό,τι βλέπομε. Ρώμος Φιλόρας. Γ. Δενδρινός», *Νεοελληνικά Γράμματα*, περ. β', τχ. 44

(2.10.1937) 1. Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύεται συνέντευξη του Φιλύρα (Θ. Προδρόμου, «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενεάς. Ρώμος Φιλύρας. Ένας ποιητής κλεισμένος στο "Δρομοκαίτειο"», σσ. 12 και 15), δυο ανέκδοτα ποιήματά του («Αγροτικό ρημοκλήσι», «Φθινόπωρο», σ. 5) και το διήγημα του Γ. Δενδρινού «Βιβλίου αυτοβιογραφία» (σσ. 13-14). Στο τχ. 50 (13.11.1937, σ. 5), όσο διαρκεί ο έρανος, θα δημοσιευθεί ένα ακόμη ανέκδοτο λιγόστιχο ποίημα του Φιλύρα, τα «Πρελούντια».

8. Οι εισφορές ανέρχονται στις 1.605 δρχ. στο τχ. 46, στις 2.675 στο 47, στις 3.710 στο 48, στις 4.580 στο 49, στις 5.055 στο 50 και τελικά στις 5.852 στο 51. Ανάμεσα στα ονόματα των εισφερόντων συναντούμε γνωστούς πνευματικούς ανθρώπους (Σωτήρης Σκίπης, Γιάννης Χατζίνης, Σοφία Παπαδάκη, Έλλη Δασκαλάκη [Αλεξίου], Δημ. Φωτιάδης, Γ. Μυλωνογιάννης, Ηλίας Ζιώγας, Γιάν. Αηδονόπουλος, Μιχ. Πολίτης, Κ. Θρακιώτης, Ε. Κουρήτης, Γιώργος Θεοτοκάς, Πότης Ψαλτήρας, Αντ. Γιαννίδης, Γιάγκος Πιερίδης, Γερ. Λουκάτος) και καλλιτέχνες (Σ. Καραντινός, Πέλος Κατσέλης, Ελ. Χαλκούση), τις εκδόσεις Γκοβόστη, καθώς και ομαδικές εισφορές (Μερικοί διανοούμενοι Αλμυρού Θεσσαλίας, έρανος εφημερίδας *Πρόσδος*, περιοδικό *Το Νησί Χίου*, Έρανος Συλλόγου «Οι Φίλοι των Γραμμάτων» Βόλου, Μια παρέα, Φιλικός Κύκλος Δραπετσώνας, Περιοδεύων Θιάσος Ρούσου). Συγκινητικές, οπωσδήποτε, είναι οι εισφορές φοιτητών αλλά και μαθητών (Μια ομάδα φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής, Κάποιοι φίλοι μαθητές Κυπαρισσίας, Μαθητές Γυμνασίου Σπάρτης, 10 ονόματα).

9. Κ. Καλαντζής, «Η ζωή του [Γ. Δενδρινού]», Γ. Δενδρινού, *Ενώ χτυπάν οι 12*, Εκδόσεις Νεοελληνική Λογοτεχνία, 1940, σ. 7· η υπογρ. δική μας. Ο Καλαντζής μαζί με τον Γ. Κοτζιούλα, φιματικοί για κάποια περίοδο και οι δύο, υπήρξαν οι πιο στενοί φίλοι και συμπαραστάτες του Δενδρινού και φρόντισαν για τη μεταθανάτια έκδοση ανέκδοτων έργων του. Φωτογραφίες του Καλαντζή με τον Δενδρινό στη «Σωτηρία», λίγο πριν από το θάνατο του δεύτερου, βλ. στα δύο συνεχόμενα άρθρα του Κώστα Καραχάλιου, «Πάλι μαζί τους! Κοντά στα κρεβάτια των άρρωστων λογοτεχνών που σιγοπεθαίνουν στα σανατόρια!.. Ο ποιητής Γιώργος Δενδρινός που σιγοπεθαίνει», *Ακρόπολις* 12.6.1938, σ. 5, και «Από μια επίσκεψη στη «Σωτηρία», *Ακρόπολις* 13.6.1938, σ. 3.

Στέλιος Φώκος

Επαφές του Γιώργου Κοτζιούλα με κύπριους λογοτέχνες

Ο Γιώργος Κοτζιούλας (Πλατανούσα Ιωαννίνων 1909 - Αθήνα 1956) υπήρξε μια πολύπλευρη και ιδιαίτερη μορφή των γραμμάτων. Πολύπλευρη, γιατί ασχολήθηκε με όλα τα είδη της νεοελληνικής γραμματείας· ιδιόμορφη γιατί, σε αντίθεση με τη λεγόμενη «Γενιά του '30», ακολούθησε την παράδοση, λόγιος και λαϊκός συνάμα, ανεξάρτητος από επιταγές, μοναχικός αριστερός. Μέσα στην πορεία του αυτή συνάντησε πολλούς κύπριους λογοτέχνες. Οι επαφές του με αυτούς ξεκίνησαν από νωρίς και συνεχίστηκαν μέχρι τον θάνατό του. Άλλους τους ήξερε προσωπικά κι άλλους απ' τα γραπτά τους.

Η πρώτη του επαφή με κύπριο ποιητή ήταν σε ηλικία δεκαέξι χρονών και αφορούσε τον Παύλο Κριναίο. Τότε (1925) έρχονταν στο γυμνάσιο, στην Άρτα, τα περιοδικά της Αθήνας που φιλοξενούσαν νέους λογοτέχνες: «Ζηλεύαμε προπάντων αυτούς που εμφανίζονταν σε περιοδικά της Αθήνας, στις μέσα σελίδες, με τον επίζηλο απανώτιτλο: "Οι νέοι ποιηταί". [...] Μέσα κει σελάγιζαν, πλειάδα ζηλευτή, ατέρεις πρώτου μεγέθους, λίγο μεγαλύτεροί μας, φοιτητές πια, ο Κούλης Αλέπης, ο Παύλος Κριναίος [1902-1986], ο Στάθης Ζαρκιάς [...].»

Σε λίγο ο νεαρός Ηπειρώτης έρχεται στην Αθήνα για σπουδές και δουλειά. Θα εργαστεί στο περιοδικό *Μπουκέτο* και θα συνεργαστεί με άλλα περιοδικά, θα γνωριστεί με όλους τους τότε γνωστούς λογοτέχνες. Κάποιοι απ' την πανσπερμία των νέων λογοτεχνών θ' αναζητήσουν τη λογοτεχνική παρουσία και αναγνώριση με δημοσιεύσεις σε βραχύβια νεανικά περιοδικά: «*Νεοελληνική Τέχνη*, *Καινούργια Ζωή*, *Κίτρινος Γάτος*, *Πυρσός*, κι άλλα, κι άλλα, πού είστε πια! [...] Και όμως συνεργάζονταν εκεί μέσα οι καλύτεροι νέοι της εποχής, αυτοί που έδιναν τότε τις περισσότερες ελπίδες. Έγραφαν ο

Ανθίας [1903-1968], ο Λάσκος, ο Ζώτος, ο Κριναίος, ο Ζαρκιάς, η Πολυδούρη, ο Σαράβας, ο Μοτσενίγος, ο Αλέπης, ο Δρουσιώτης... [1908-1986].

Τώρα πια ο Κοτζιούλας από θαυμαστής γίνεται και συνοδοιπόρος του Κριναίου, ενώ στην εκτιμημένη «παρέα» του μπαίνουν κι ο Γ. Ανθίας με τον Π. Δρουσιώτη. Τον Κριναίο και τον Ανθία θα τους συναντά στο «Μπάγκειον» μαζί με άλλους: «Και μπορείς να προσκολληθείς ελεύθερα ή στους απάνω (καφενείο) ή στους κάτω (ζαχαροπλαστείο). Ξέρε όμως πως σ' ετούτους δω, μ' επικεφαλής το Μάριο Βαϊάνο, επικρατεί το κοσμοπολίτικο στοιχείο των Κυπρίων και Αλεξανδρινών, δηλ. του απόδημου ελληνισμού (που έχει – μεταξύ μας – και ... φιλά), ενώ οι θαμώνες του καφενείου προέρχονται αδιάκριτα από παντού».

Η γνωριμία του με κύπριους λογοτέχνες γίνεται πιο επίσημη το 1929, όταν ο Κοτζιούλας κρατά στήλη κριτικής στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα*, το οποίο εξέδιδε ο Κ. Μπασιτιάς. Η πρώτη του κριτική σε κύπριο συγγραφέα γράφεται για τη μετάφραση των *Απάντων* του Ρ. Μπρουκ¹ από τον Γλαύκο Αλιθέρη (1897-1965). Ο Κοτζιούλας είναι αρνητικός και για τον πρόλογο και για τη μετάφραση: «Τότε μόνο μπορεί να παραδεχτούμε πως μια έμμετρη μετάφραση μας ικανοποιεί, όταν δίνεται και στη γλώσσα μας σαν έργο πρωτότυπο και δε μας φέρνει στην ανάγκη να ανατρέξουμε στο ξένο κείμενο για να εξηγήσουμε ορισμένα σημεία του [...]. Ο μεταφραστής ανέλαβε μ' ελαφρή καρδιά μια εργασία μπροστά στην οποία θα δίσταζαν και οι δοκιμότεροι εκ των αγγλομαθών λογοτεχνών μας και θα ζύγιζαν καλά τις δυνάμεις των πριν αποφασίσουν να κάμουν αρχή. [...] Εκείνο όμως που δε μπορούμε να ανεχθούμε είναι η περιφρόνηση του μέτρου και του ρυθμού, που παρατηρείται σ' όλα σχεδόν τα μεταφραζόμενα ποιήματα».

Μια ακόμη βιβλιοκρισία του Κοτζιούλα ήταν και για το έργο του Μελή Νικολαΐδη (1898-1979) *Δuo άσπρα γυμνά χέρια κι άλλα διηγήματα*, Αθήνα 1929.² Ο Κοτζιούλας υποδέχεται το δεύτερο βιβλίο του Μ. Νικολαΐδη με θετικό βλέμμα: «Εκείνο όμως που ξεχωρίζει με μιας το γράψιμό του είναι μια φράση ομαλή και καλομεταχειρισμένη που βγαίνει από σκέψη καθαρή και ισορροπημένη». Παρόλο που αναγνωρίζει στη γλώσσα του μια τάση δημοσιογραφική και κοινή, ωστόσο την προτιμά σε σχέση με τις γλωσσικές ακροβασίες στις οποίες καταλήγουν ορισμένοι άλλοι, στην προσπάθειά τους να πρωτοτυπήσουν. Τον επαινεί για «επιμελημένη κατεργασία, που δείχνει τον προσεχτικό και γνωστικό τεχνίτη [...]». Οι ήρωες ηθογραφούνται ζωηρά κι οι σκηνές δένονται αβίαστα». Ωστόσο αναφέρεται και στο τρωτό του σημείο: τους διαλόγους, που είναι «αδύνατοι και άτολμοι».

Η «επαφή» όμως του Κοτζιούλα με το Μ. Νικολαΐδη δεν σταματά εδώ, εφόσον στο περιοδικό *Πνευματική Ζωή* του τελευταίου φιλοξενούνται κείμενα του πρώτου: Κατά την περίοδο 1937-1938 ο Κοτζιούλας δημοσιεύει ένα μελέτημά του για τον Γ. Δενδρινό και δύο ποιήματά του, ενώ στα χρόνια 1952-1954 υπογράφει ένα κείμενο για τον Κ. Καρθαίο, ένα διήγημα και μια μετάφραση.

Η σχέση των δύο ανδρών θα ολοκληρωθεί λίγες μέρες μετά τον θάνατο του Κοτζιούλα με ένα συγκλονιστικό επιμνημόσυνο άρθρο του Νικολαΐδη στην εφ. *Ελευθερία* της Λευκωσίας: «Κι αν κλαίω αυτή τη στιγμή, ακριβέ και αξέχαστε φίλε, δεν κλαίω για σένα, που και στον θάνατό σου ακόμα στάθηκες σεμνός και αξιοπρεπής, όπως πάντα, κι υψώθηκες πάνω από τον τάφο σου σαν σύμβολο αληθινού λογοτέχνη και ανθρώπου, αλλά κλαίω για όλους εμάς, που, έστω και άθελά μας, δεν φροντίσαμε να σε κρατήσουμε περισσότερο, όσο μπορούσαμε περισσότερο, κοντά μας, να σε κρατήσουμε στη ζωή και στην τέχνη, που τόσο τις υπηρέτησες και τόσο θα μπορούσες ακόμη να τις υπηρετήσεις», κλείνει το κείμενό του ο Νικολαΐδης.³

Στις 23.11.1929, πάλι στα *Ελληνικά Γράμματα*, ο Κοτζιούλας δημοσιεύει βιβλιοκριτική

για τη συλλογή ποιημάτων του Τεύκρου Ανθία *Τα σφυρίγματα του αλήτη*.⁴ Στο κείμενο του αυτό κρίνει απαραίτητο να προτάξει λίγα για τον τρόπο ζωής του Ανθία, επειδή ακριβώς θεωρεί τα ποιήματά του ως λογική συνέχεια - συνέπεια εκείνου: «Οι ψυχικές λοιπόν εναλλαγές που συνεπάγεται ένας τέτοιος δρόμος δε μπορούσαν παρά να δώσουν στο βιβλίο του ένα ξεχωριστό περιεχόμενο. Τα *Σφυρίγματα του Αλήτη* εκτός απ' την ιστορική τους να πούμε αφετηρία, που μόνη της δε θα 'χε κανένα λόγο να μας απασχολήσει, μας ενδιαφέρουν πιο πολύ απ' την άποψη τη φιλολογική κι από γενικότερη σημασία. Σπρωγμένος λοιπόν από την ανάγκη της εκφραστικής καινοτομίας, που την απαιτούσε το πάλωμα των συνηθισμένων τύπων, προσπάθησε να ξεφύγει όσο μπορούσε απ' το κοινό και να επιδιώξει την εφαρμογή μιας, όσο και να 'ναι, νέας τεχνικής». Ο Κοτζιούλας από τα ποιήματα αυτά ξεχωρίζει μόνον εκείνα που χαρακτηρίζονται από σαρκαστική διάθεση, ενώ στα πιο λυρικά ποιήματα της συλλογής επισημαίνει μια έλλειψη πνοής και μια καλοδιαλεγμένη ωραιολογία.

Το 1931 ο Κοτζιούλας κρατά τη στήλη της κριτικής στο περιοδικό *Οικογένεια* με το ψευδώνυμο Σημ, Χαμ και Ιάφεθ (το οποίο χρησιμοποιείται και από άλλους). Μία από τις βιβλιοκρισίες του αφορά το νεανικό ρωμάντσο *Ναδία* του Λίνου Ορέστη (ψευδώνυμο του Χριστόδουλου Παπαχρυσόστομου, 1905-1987).⁵ Παρόλο που βρίσκει μάλλον ενδιαφέρουσα την υπόθεση, του καταλογίζει ατέλειες στο γράψιμο: «στο καινούργιο διήγημα – από παλαιότερα και στο ποίημα – εκείνο που του δίνει την αξία δεν είναι το θέμα καθ' εαυτό, αλλά ο τρόπος κατά τον οποίο εκφράζεται, και μάλιστα όχι οποιουδήποτε είδους τρόπος, μα ο πιο καλός και κατάλληλος από λογοτεχνική άποψη. [...] Ο κ. Ορέστης χρησιμοποιεί ένα ύφος δανεικό, κατά συνθήκην και εκ των προτέρων. Διαβάζοντάς τον έχεις την εντύπωση ότι διαβάζεις δημοσιογραφική περιγραφή».

Το 1934 ο Κοτζιούλας συνεργάζεται στη *Νέα Επιθεώρηση* με τον Αμίλιο Χουρμούζιο (1904-1973). Το γεγονός αυτό δεν είναι γνωστό. Στη *Νέα Επιθεώρηση* ο Κοτζιούλας στέλνει τουλάχιστον τέσσερις συνεργασίες του με το ψευδώνυμο Γ. Τριάντος. Από αυτές δημοσιεύονται μόνο δύο ποιήματά του (παραθέτουμε το ένα), άγνωστα ως τώρα: «Έμπνευση απ' τον Πειραιά» και «Ανθρωπος με μέλλον».⁶ Τα άλλα δύο κείμενα δεν δημοσιεύτηκαν για άγνωστους λόγους.

ΕΜΠΝΕΥΣΗ ΑΠ' ΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ

Εδώ όσο είμαι ξαπλωμένος στο βαπόρι
με τον καλό καιρό, την όμορφη λιακάδα,
μπορώ να κάνω στίχους πάλι για μια κόρη
όπως τη θέλω ή και για μέρη που δεν τα 'δα.

Μα εγώ θα γράψω γι' άλλο, αρέσει δεν αρέσει:
για δυο μικρά και μια γυναίκα φουκαριάρα
που τους εβρήκα, θέμα απείραχτο, στη μέση
του δρόμου να δειπνούν, σιμά σε κάτι κάρα.

Δώθε απ' τα μεγάλα που ξεφώνιζαν καράβια,
μες στους χαμάληδες που διάβαιναν δρομαία,
αυτά πεσμένα με τα μούτρα σαν κουτάβια
έτρωγαν πεπονόφλουδες στην προκυμαία.

Μια υπαίθρια φαμίλια με τόσο ντόπιο χρώμα!
Η όψη η στεγνή κεινής φαινόταν καπνισμένη,
και τα παιδιά της είχαν τέτοια λέρα, τέτοια βρώμα,
που κάλλιο εκεί στα ρούχα και στα πόδια τους ας μένει.

Αφού για να τα πάρει στον παράδεισό του
δεν βρίσκουν καταδεχτικό Θεό στα ουράνια,
φύλαξ' τα εσύ, θροφή του δρόμου, ωστόσο
φτάσουν οι Κόκκινοι, να γλύτωνα κι η ορφάνια!

Οι απορίες με τα ποιήματα αυτά είναι πολλές. Βέβαια η *Νέα Επιθεώρηση* κι ο Αιμ. Χουρμούζιος τότε βρίσκονταν σε μαχητική, σχεδόν επαναστατική σοσιαλιστική πορεία, κι επομένως ο Κοτζιούλας συγγένευε ιδεολογικά. Γιατί άραγε να χρησιμοποιήσει αυτό το άγνωστο ψευδώνυμο; Ο Κοτζιούλας από φύση και στάση λογοτεχνική θέλει να δημοσιεύει επώνυμα σε περιοδικά «μακράν πάσης πολιτικής αποχρώσεως». Επομένως έχουμε μια λογικοφανή εξήγηση για τη χρήση του ψευδωνύμου. Θα έφτανε ως εκεί η ερμηνεία μας, αν δεν υπήρχε και κάτι ακόμα: Σε χειρόγραφο του που αποκτήθηκε πρόσφατα απ' την κ. Σωτηρία Μελετίου, φιλόλογο, υπάρχει ποίημα του Κοτζιούλα με τίτλο «Μια έμπνευση απ' τον Πειραιά». Πρόκειται στην ουσία για το ίδιο ποίημα, με αφαίρεση της τρίτης στροφής και μετατροπή του τελευταίου στίχου σε: «γλυτώσουν οι ίδιοι οι άνθρωποι την ορφάνια», χωρίς «Κόκκινους». Ακόμη στο ένα απ' τα δύο αδημοσίευτα συμβαίνει το ίδιο: το κείμενο που έχει ο Χουρμούζιος⁷ είναι καταγγελτικό, ενώ αυτό που διαμορφώνεται τελικά, με παρόμοιο, πάλι, τίτλο είναι πιο ήπιο. Μάλιστα ο Χουρμούζιος έχει στο δικό του διαγράψει το Κοτζιούλας από το χειρόγραφο κι έχει κρατήσει (ή γράψει) το Γ. Τριάντος.

Δύο μήνες αργότερα (Ιούνιος 1934) ο Κοτζιούλας δημοσιεύει βιβλιοκρισίες στο περιοδικό *Ρυθμός* του Πειραιά. Ανάμεσα σ' αυτές βρίσκουμε και μια κριτική για *Τα φκιάρα της καρδιάς μου* του Παύλου Λιασίδα (1901-1985): «Ένας λαϊκός ποιητής έχει κι αυτός το ενδιαφέρον του. Όταν μάλιστα κρατάει από αληθινή ποιητική φλέβα, είναι και διδαχτικότερος από τους άλλους, τους λόγιους, τους καθεαυτού τεχνίτες, γιατί βρίσκεται πάντα σιμότερα στο λαό. Μέσα στους στίχους ενός τέτοιου ποιητή μπορεί να δει κανείς πιο καθαρά την αρχή, την αφορμή, την αφετηρία των σκοτεινών εκείνων εσωτερικών κινήσεων που διαμορφώνουν τον εξελιγμένο καλλιτέχνη».⁸ Όμως ο Κοτζιούλας ασπάζεται και τη γνώμη του φίλου του Κώστα Προυσή, που φροντίζει την έκδοση του βιβλίου, σχετικά με το αδύναμο ποιητικό χάρισμα του δημιουργού, αλλά και τις στιχουργικές και άλλες αδυναμίες των ποιημάτων.

Με τον Κώστα Προυσή (1911-1993) ο Κοτζιούλας γνωρίζεται καλά. Ήταν συμφοιτητές, αλλά πέρα απ' αυτό φαίνεται ότι του έχει ιδιαίτερη εκτίμηση: «ευσυνείδητο και στοχαστικό» τον αποκαλεί, «φίλο», «αγαπητό συνάδελφο», «λαγαρό μυαλό». Κι όμως, το 1946 που ο Κοτζιούλας κρατάει τη στήλη της κριτικής στα *Ελεύθερα Γράμματα*, δεν ικανοποιείται από το φυλλάδιο-ομιλία που του στέλνει ο φίλος του.⁹ Η διάφευση του «ενδιαφέροντός» του από το πόνημα αυτό βρίσκεται στο γεγονός ότι «συσσωρεύει πολύ ξένο υλικό» αναφομοίωτο και μάλιστα χωρίς να το ελέγξει, χωρίς να παίρνει θέση. Όμως η εκτίμηση στο πρόσωπο παραμένει, γι' αυτό και βρίσκει ελαφροντικά: «Βέβαια για έναν εκπαιδευτικό λειτουργό, που του αναθέτουν να μιλήσει την ημέρα των Τριών Ιεραρχών, αυτά που είπε ο Προυσής είναι και χρήσιμα και ίσως τολμηρά. Μακάρι να 'χαμε κι άλλους δασκάλους με τέτοιες ανησυχίες και ενδιαφέροντα»· ή «Η αιτία δε μπορεί να βρίσκεται άλλοι παρά στην πνευματική αποκέντρωση και στο καθεστώς της αγγλοκρατίας – καλή μας ώρα ολωνών!». Ο Κ. Προυσής δημοσιεύει στα *Κυπριακά Γράμματα* δύο ποιήματα του Κοτζιούλα.

Ακριβώς έναν μήνα μετά, πάλι στα *Ελεύθερα Γράμματα*, γράφει κριτική¹⁰ σε δύο συλλογές ποιημάτων του Γιώργου Κωνσταντή (1923-1999) και του Δημ. Χαμπουλίδη (1911-2000). Για να δούμε τί γράφει ο Κοτζιούλας: «Από την αλύτρωτη Κύπρο μάς ήρθαν κοντά σε άλλα και δυο ποιητικές συλλογές. Οι ξεμακρυσμένοι αυτοί συμπατριώτες μας, που δεν έπαψαν ν' αγωνίζονται τόσα χρόνια για την ένωση, έχουν καιρό στο

μεταξύ να καλλιεργούν και το στίχο. Ας δούμε λοιπόν την πρόοδο της τέχνης κάτω από την ξένη κατοχή. [...] Οι Σεμνοί στίχοι ενός ασπούδαχτου [του Κωνσταντή], που μας προσφέρονται με τόση μετριοφροσύνη, είναι αλήθεια πως δε μας απογοητεύουν. Απεναντίας, προκαλούν εξαρχής τη συμπάθειά μας. Πιο πολλή συγκίνηση έχουν εκείνοι που περιγράφουν τη ζωή του ποιητή στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης καθώς και όσοι εκφράζουν το μίσος του κατά του απάνθρωπου φασισμού, την ελπίδα του για ένα καλύτερο αύριο [...]. Εκεί φαίνεται κι ο στίχος του πιο απαλλαγμένος από τεχνικές αδυναμίες». «Στα Τραγούδια της μοναξιάς του Χαμπουλιδή έχουμε περισσότερα ποιήματα, μα η ποιότητα υστερεί. Παρά την επίφαση της τεχνικής, παρά την ποικιλία των μέτρων και την επίδειξη τη φραστική, παρ' όλ' αυτά η συγκίνηση απουσιάζει. Η ρηχή στιχουργία καταντά σκέτος βερμπαλισμός. Ο στιχουργός αραδιάζει λέξεις αλλά χωρίς νόημα και βάθος». Ο Γ. Κωνσταντής στις 4.1.1947 θα απαντήσει με επιστολή του στον Κοτζιούλα για να τον ευχαριστήσει και να του δώσει εξηγήσεις και λεπτομέρειες.¹¹

Οι κριτικές του Κοτζιούλα σε κύριους λογοτέχνες κλείνουν με αυτή για την Ευγενία Παλαιολόγου-Πετρώνδα (1911-1997): «εμείς πρωτοδιαβάζουμε απ' όλα της τη Μέση Ανατολή. Και ομολογούμε πως το διάβασμα μόνο ικανοποίηση μας αφήνει, χωρίς σχεδόν επιφυλάξεις. Αυτό είναι κάπως σπάνιο για μια ποιήτρια όχι και τόσο γνωστή. Αλλά η κ. Πετρώνδα κατέχει το όργανο του λόγου και ξέρεi τί θέλει να εκφράσει. Δε γράφει για επίδειξη, παρά για να ξαλαφρωθεί απ' τη συγκίνησή της. Κάτοχος της δημοτικής, τη μεταχειρίζεται και με καλαισθησία. Ο ελεύθερος στίχος της, κυλούμενος, αβίαστος ελληνικός, επηρεασμένος κι από το δημοτικό τραγούδι, δε μας ενοχλεί πουθενά. Το σύνολο της συλλογής αποτελεί επιτυχία».¹²

Τελειώνουμε με μια πολύ ενδιαφέρουσα μαρτυρία του Κώστα Κύρρη (1927-2009) για το πώς θυμάται τον Κοτζιούλα: «Μα θα 'ταν χρήσιμο να σημειώσω για τους κυπρίους αναγνώστες ότι ο Ηπειρώτης αυτός ...είχε αρκετές και στενές φιλίες με κυπρίους φιλόλογους, λογοτέχνες, φοιτητές κ.ά. [...] Στα φιλολογικά βράδια του Μαυρίδη [...] ο Γ. Κοτζιούλας ερχόταν κάποτε και μας κουβέντιαζε, μας ενθάρρυνε στο δρόμο της Ποίησης, των Γραμμάτων και της Ερεύνης... Με τη χαμηλή, ντροπαλή φωνή του, γιομάτος πίστη σαν άνθρωπος και στην πολιτιστική δημιουργία του, μας συμβούλευε ώρες...».¹³

Συμπερασματικά θα λέγαμε πως ο Γιώργος Κοτζιούλας προσπαθούσε ως κριτικός να κάμει έντιμη αποτίμηση των έργων κυπρίων λογοτεχνών με τα οποία ασχολήθηκε. Ίσως σε άλλες περιπτώσεις να ήταν αυστηρός, σε άλλες υπερβολικός· κατέθετε όμως τις απόψεις του με επιχειρήματα που δείχνουν την κριτική «λογική» του. Μέσα από τα γραφτά του, από τα δημοσιεύματα σε κυπριακά έντυπα και από τα κείμενα των κυπρίων συναδέλφων του διαπιστώνουμε ότι εκείνοι εκτιμούν τον Κοτζιούλα και αυτός τους υπολογίζει και συμπάσχει με τον αγωνιζόμενο κυπριακό λαό. Σκοπός του πάντοτε ήταν η βελτίωση των συνθηκών της ζωής και η ανύψωση του λαού μέσα από τα απλά και κατανοητά λόγια των διανοουμένων. Αυτό αποτέλεσε την «εθνική» του στάση και ιδεολογία. Αγωνίζεται και συμβουλεύει γι' αυτό τον σκοπό. Δεν μπαίνει στη λογική της διάκρισης των ανθρώπων ανάλογα με προέλευση, κοινωνική τάξη, ιδεολογία. Το ίδιο κάνει και με τους κυπρίους συναδέλφους του. Δεν κρίνει το πρόσωπο αλλά το έργο, όχι για να βλάψει, μα για να ωφελήσει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Ρούπερτ Μπρουκ: Τα άπαντα, μετάφραση και πρόλογος Γλαύκου Αλιθέρηση, Αλεξάνδρεια, 1925», *Ελληνικά Γράμματα*, τόμ. 5, τχ. 67 (29.9.1929) 566-567.
2. *Ελληνικά Γράμματα*, τόμ. 5, τχ. 73 (9.11.1929) 686.
3. Μελής Νικολαΐδης, «Μια μεγάλη πνευματική απώλεια. Γιώργος Κοτζιούλας», *Ελευθερία*, 13.9.1956,

- σ. 2. Ευχαριστώ τον Λ. Παπαλεοντίου που μου γνωστοποίησε το κείμενο αυτό.
4. *Ελληνικά Γράμματα*, τόμ. 5, τχ. 75 (23.11.1929) 728-729.
5. «Λίνου Ορέστη: *Ναδία, ρωμάντοσσο*», *Οικογένεια*, έτος 5, περ. Β', τχ. 20/245 (10.5.1931) 1.
6. *Νέα Επιθεώρηση*, περ. Β', τχ. 10/25 (Μάρτ.-Απρ. 1934) 321. Ευχαριστώ τον καθηγητή Γ. Κεντρωτή που έγινε αιτία να βρω το ποίημα αυτό.
7. «Αμ. Χουρμούζιος», Ε.Λ.Ι.Α.: περ. *Νέα Επιθεώρηση*, κείμενα προς δημοσίευση, και Αρχείο Αιμίλιου Χουρμούζιου.
8. «Παύλου Λιασίδη: *Τα φκιάρα της καρδιάς μου*», *Ρυθμός* 6 (1934) 191-193.
9. «Κ. Προυσή: *Αισθητική καλλιέργεια*, Λευκωσία 1946», *Ελεύθερα Γράμματα* 47 (15.7.1946).
10. «Γιώργου Κωνσταντή: *Σεμνοί στίχοι / Δημ. Χαμπουλίδη: Τραγούδια της μοναξιάς*, Λευκωσία 1946», *Ελεύθερα Γράμματα* 49 (15.8.1946).
11. Γ. Παπακώστας, «Επιστολή Γ. Κωνσταντή σε Γ. Κοτζιούλα», *Μικροφιλολογικά* 28 (Φθινόπωρο 2010) 67-68.
12. Ευγενίας Παλαιολόγου-Πετρώνδα: *Μέση Ανατολή, Αλεξάνδρεια, 1946*», *Ελεύθερα Γράμματα* 52 (1.10.1946).
13. Κ. Κύρρης, «Ένα ανέκδοτο ποίημα του Γ. Κοτζιούλα», *Πνευματική Κύπρος* 16 (1962) 167-168.

Κώστας Γ. Κοτζιούλας

Μία επιστολή του Γιώργου Κοτζιούλα προς τον Νίκο Βέη

Από τις αρχές του χειμώνα του 1941, ύστερα από μακρά διαμονή στην Αθήνα, ο Γ. Κοτζιούλας (1909-1956)¹ επέστρεψε στην Πλατανούσα Ιωαννίνων. Στον γενέθλιο τόπο του παρέμεινε ένα και πλέον χρόνο.² Ενταγμένος στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), σχεδόν από την ίδρυσή του, υπήρξε γραμματέας του στην τοπική οργάνωση του χωριού του. Την Πρωτοχρονιά του 1943 πέρασε από την Πλατανούσα μία ανταρτική ομάδα του ΕΛΑΣ Άρτας. Ο επικεφαλής της, Αριστοφάνης Τσάκας (καπετάν Τζαβέλας, 1911-2002), μίλησε στους κατοίκους του για τους στόχους του ΕΑΜ. Ο λόγος του συγκίνησε τον διανοούμενο, που προσχώρησε αμέσως στις ανταρτικές ομάδες. Κοντά τους επέλεξε να ζήσει ως τις αρχές του 1945, αναπτύσσοντας πολύπλευρη δραστηριότητα.³

Κατά το διάστημα της παραμονής του στην ηπειρωτικό χώρο, ακόμα κι όταν βρισκόταν με τις ανταρτικές ομάδες, ο Γ. Κοτζιούλας επιδίωκε να μην χάσει την επαφή του με την πνευματική κίνηση της Πρωτεύουσας. Διατηρούσε αλληλογραφία με διάφορους φίλους του της Αθήνας, ανάμεσά τους ήταν η Έλλη Αλεξίου (1894-1988), ο Πάνος Τζελέπης (1894-1976) και ο Επαμεινώνδας Χ. Γονατάς (1924-2006), οι οποίοι τον ενημέρωναν για τις δύσκολες συνθήκες μέσα στις οποίες ζούσαν. Επίσης, του έστελναν διάφορα βιβλία και περιοδικά που κυκλοφορούσαν.⁴

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική του ενδιαφέροντός του για τα πνευματικά ζητήματα είναι η επιστολή που αναδημοσιεύεται παρακάτω. Η επιστολή συντάχθηκε στο χωριό Σκιαδάδες στις 28 Ιουνίου 1943. Απευθύνεται προς τον Νίκο Α. Βέη (1883-1958), καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Ακαδημαϊκό. Περιλαμβάνεται σε τόμο στον οποίο έχουν συγκεντρωθεί επιστολές που έστειλαν κατά καιρούς προς τον Ν. Βέη φοιτητές και φοιτήτριές του.⁵

Σκιαδάδες 28.6.43

Σεβαστέ μου κ. Βέη,

Παραθερίζοντας εδώ απάνω, σ' ένα ελατοσκέπαστο χωριό των περήφανων Τζου-

μέρκων, έτυχε να ιδώ αυτές τις μέρες την τελευταία «Ν. Εστία» την αφιερωμένη στον ακριβό μας Μαλακάση, το βάρδο της αγάπης και της κλεφτουριάς. Απ' όλα τα δημοσιεύματα του τεύχους σάς βεβαιώνω πως εκείνο που μου κίνησε περισσότερο την προσοχή και την εκτίμηση είταν το δικό σας. Σας ξέραμε βέβαια από πάντα, εμείς οι παλιοί σας μαθητές που με τόσον ενθουσιασμό ερχόμασταν στο μάθημά σας, σας ξέραμε ως έναν πιστόν απολογητή του δημοτικισμού, αλλά εγώ τουλάχιστο δε φανταζόμουν πως μπορούσατε να χειριστήτε και στην πράξη τόσο θαυμάσια τη δημοτική. Θα μου επιτρέψετε να σας συγχαρώ με όλη μου την καρδιά για την καινοτομία και την επιτυχία. Μ' αυτή την ευκαιρία σάς πληροφορώ πως ο «λόγιος» που μνημονεύετε τη γνώμη του για τ' «Αντίφωνα» στη σελ. 666, β' στήλη, δεν είναι άλλος από μένα (το βιβλικό ψευδώνυμο περιλάβαινε ακόμα τους προϊσταμένους μου – στην υπηρεσία του περιοδικού – Χ. Σταματίου και Μ. Παπανικολάου· μα τις πιο πολλές, προχειρογραμμένες εξάλλου και αρκετά ευδιάκριτες, βιβλιοκρισίες τις σύνταξα εγώ). Είχα ξεχάσει ολωσδιόλου τα βιοποριστικά εκείνα σημειώματα ενός ερασιτέχνη φοιτητή, αλλά εσείς που δεν αφήνετε τίποτε απαραίτητο τ' ανακαλύψατε κι' αυτά. Οπωσδήποτε ήμουν τότε λόγιος όσο είμαι σήμερα παραθεριστής...

Καλή αντάμωση
Γ. Κοτζιούλας

Η παραπάνω επιστολή, παρότι έχει δημοσιευτεί εδώ και τέσσερις περίπου δεκαετίες, παραμένει άγνωστη στους μελετητές του έργου του Γ. Κοτζιούλα, που δεν έχουν εκμεταλλευτεί τις πολύτιμες πληροφορίες που δίνει. Ας ανασυγκροτήσουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφτηκε και ας δούμε τα καινούργια στοιχεία που προσκομίζει στην έρευνα.

Για τις κινήσεις του Γ. Κοτζιούλα την περίοδο σύνταξης της επιστολής γνωρίζουμε ότι αποτελούσε πλέον δραστήριο μέλος των ανταρτικών ομάδων του ΕΛΑΣ. Την 1η Ιουνίου 1943 βρισκόταν στην Πλατανούσα. Από εκεί, έγραφε ένα γράμμα στον ευρυτανικής καταγωγής αρχιτέκτονα Πάνο Τζελέπη, από τον οποίο είχε λάβει τις προηγούμενες μέρες βιβλία και περιοδικά της Αθήνας. Αφού τον ευχαριστούσε για την αποστολή τους, ειδικά για τη *Νέα Εστία*, του επισήμαινε: «Από τον Ιούνιο όμως μου γράφει ο Πέτρο-Χάρης που θα μου στέλνεται από τους ίδιους το περιοδικό, περιττεύει λοιπόν το δικό σου». Ως προς τα επόμενα βήματά του σημειώνει: «Για την ώρα γεύομαι τα φρούτα της πατρίδας και αργότερα θα επιχειρήσω μικροπεριοδείες στα τριγύρω χωριά, να τα γνωρίσω καλύτερα».⁶

Στην Αθήνα, την ίδια μέρα, κυκλοφόρησε το νέο τεύχος της *Νέας Εστίας*.⁷ Ήταν αφιερωμένο στον Μιλτιάδη Μαλακάση (1869-1943). Ο γνωστός ποιητής είχε πεθάνει στις 27 Ιανουαρίου 1943.⁸ Το νέο τεύχος του περιοδικού το έστειλε ο διευθυντής του Πέτρος Χάρης τις επόμενες μέρες στον Γ. Κοτζιούλα. Εκείνος συγκινήθηκε από την ανάγνωσή του, αφού ο Μ. Μαλακάσης ήταν από τους αγαπημένους του ποιητές. Μαζί του συνδεόταν φιλικά.⁹ Μεταξύ των άρθρων που δημοσιεύονταν στο τεύχος, ήταν ένα του Ν. Βέη, παλιού καθηγητή του στην έδρα της «Μεσαιωνικής και Νεώτερης Ελληνικής Φιλολογίας» της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.¹⁰

Όπως όλα δείχνουν, ο Γ. Κοτζιούλας ολοκλήρωσε την ανάγνωση του περιοδικού στο χωριό Σκιαδάδες, όπου στο μεταξύ είχε μετακινηθεί. Στο χωριό, που αποτελούσε συνοικισμό του Βουλγαρελιού Άρτας, πήρε την πρωτοβουλία να γράφει στις 28 Ιουνίου στον Ν. Βέη.

Στην αρχή της επιστολής του ο Γ. Κοτζιούλας σημειώνει προς τον Ν. Βέη πως, από τα περιεχόμενα του αφιερώματος, στάθηκε με μεγαλύτερο ενδιαφέρον στο άρθρο του. Ακολούθως, εκφράζει τη χαρά του για το γεγονός ότι είχε γραφτεί στη δημοτική

γλώσσα. Γνώριζε από τα φοιτητικά χρόνια του, πρόσθετε, ότι ήταν δημοτικιστής. Τώρα, διαπίστωνε πόσο καλά χειριζόταν τη δημοτική γλώσσα. Η επισήμανση του Γ. Κοτζιούλα έχει τη σημασία της. Στα μαθήματά του προς τους φοιτητές και τις φοιτήτριες της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1926 και ύστερα, γνωρίζουμε ότι ο Ν. Βέης συνήθιζε να χρησιμοποιεί τη δημοτική γλώσσα προκαλώντας τον ενθουσιασμό τους.¹¹ Τα γραπτά του της ίδιας περιόδου, ωστόσο, ήταν συνταγμένα κατά κύριο λόγο στην καθαρεύουσα.¹² Για την ασυνέπιά του έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις.¹³ Η επιδοκιμασία τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο από τον Γ. Κοτζιούλα της γλώσσας που χρησιμοποιούσε στο άρθρο του ο Ν. Βέης αποτελούσε άμεση παρέμβασή του στη συζήτηση που διεξαγόταν για το γλωσσικό ζήτημα. Πρέπει όμως να συσχετισθεί και με τις διενέξεις που βρίσκονται σε εξέλιξη εκείνη την περίοδο στους κόλπους της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών με επίκεντρο τη «Δίκη των Τόνων».¹⁴

Στη συνέχεια της επιστολής του ο Γ. Κοτζιούλας στέκεται σε ένα σημείο του άρθρου στο οποίο ο Ν. Βέης γράφει για την έκδοση το 1931 από τον Μ. Μαλακάση της ποιητικής συλλογής του *Αντίφωνα*, την οποία «έκρινε αντικειμενικά» κάποιος λόγιος με το ψευδώνυμο «Σημ, Χαμ και Ιάφεθ» στο περιοδικό *Οικογένεια*.¹⁵ Συντάκτης του κειμένου, όπως διευκρινίζει, ήταν ο ίδιος. Πράγματι, στο τεύχος του περιοδικού *Οικογένεια*, που κυκλοφόρησε στις 6 Δεκεμβρίου 1931, δημοσιεύτηκε εγκωμιαστική κριτική για την ποιητική συλλογή *Αντίφωνα* του Μ. Μαλακάση που μόλις είχε κυκλοφορήσει. Ο συντάκτης της υπέγραφε με το ψευδώνυμο «Σημ, Χαμ και Ιάφεθ».¹⁶

Η αποκάλυψη του Γ. Κοτζιούλα πως εκείνος υπήρξε ο συντάκτης του κειμένου μάς μεταφέρει στα πρώτα χρόνια της συγγραφικής δραστηριότητάς του στην Αθήνα. Κατά τη διάρκεια των φοιτητικών σπουδών του, το 1931, γνωρίζουμε πως συνεργαζόταν με το εβδομαδιαίο λαϊκό περιοδικό ποικίλης ύλης *Οικογένεια*.¹⁷ Τα κριτικά κείμενα που έδινε για βιοποριστικούς λόγους δημοσιεύονταν στη στήλη «Η φιλολογική εβδομάς», που υπήρχε στην πρώτη σελίδα αρκετών τευχών.¹⁸ Υπογράφονταν με το ψευδώνυμο «Σημ, Χαμ και Ιάφεθ».¹⁹ Όπως τώρα αποκαλύπτεται, τα περισσότερα από τα κείμενα που δημοσιεύονται στη σχετική στήλη ήταν δικά του, όχι όμως όλα. Ορισμένα συντάσσονταν από τους διευθυντές του περιοδικού Χάρη Σταματίου (1892-1951) και Μήτσο Παπανικολάου (1900-1943). Έτσι εξηγείται πλέον και το ιδιότυπο ψευδώνυμο «Σημ, Χαμ και Ιάφεθ» της υπογραφής, που παραπέμπει στους τρεις γιους του βιβλικού Νώε. Θα παρουσίαζε ενδιαφέρον να αποσαφηνιστεί ποια από τα κείμενα του περιοδικού με το παραπάνω ψευδώνυμο ανήκουν στον Γ. Κοτζιούλα και ποια στους Χ. Σταματίου και Μ. Παπανικολάου. Στο εξής, κατά συνέπεια, δεν πρέπει το συγκεκριμένο ψευδώνυμο να αποδίδεται μόνο στον Γ. Κοτζιούλα. Η βιβλιοκριτική για την ποιητική συλλογή *Αντίφωνα* του Μ. Μαλακάση, πάντως, είναι γραμμένη από εκείνον.

Σχολιάζοντας ο Γ. Κοτζιούλας τις βιβλιοκρισίες που έγραφε στο περιοδικό *Οικογένεια* τις χαρακτηρίζει «προχειρογραμμένες». Αποτελούσαν, συμπληρώνει, «βιοποριστικά σημειώματα». Κάνει, όμως, λάθος. Η προσεκτική ανάγνωσή τους από τον σημερινό μελετητή αποκαλύπτει ενδιαφέρουσες πτυχές του συγγραφικού έργου του, καθώς συνδέονται άμεσα με την κίνηση των ιδεών κατά τον Μεσοπόλεμο.

Κλείνοντας στην επιστολή του, ο Γ. Κοτζιούλας, σχολιάζοντας την εποχή σύνταξης του βιβλιοκριτικής του το 1931 και το κλίμα μέσα στο οποίο ζούσε στις αρχές του καλοκαιριού του 1943, γράφει προς τον Ν. Βέη: «Οπωσδήποτε ήμουν τότε λόγιος όσο είμαι σήμερα παραθεριστής...». Οι τελευταίες, προσεκτικά διατυπωμένες λέξεις, φαίνονται, σε πρώτη ανάγνωση, ότι παραπέμπουν στα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε από τη φυματίωση και στις ευερεγτικές συνέπειες που είχε για τον οργανισμό του ο καθαρός αέρας στο «ελατοσκέπαστο χωριό των περήφανων Τζουμέρκων», όπου ζούσε. Ενδεχομέ-

ως, όμως, αναφέρονται και στην απόφαση που είχε ήδη λάβει να δραστηριοποιηθεί στα ανταρτικά σώματα και να προσφέρει τις υπηρεσίες του.

Δεν γνωρίζουμε αν στην παραπάνω επιστολή απάντησε ο Ν. Βέης· μια σχετική έρευνα στο Αρχείο του Γ. Κοτζιούλα θα μπορούσε να το επιβεβαιώσει. Αν απάντησε, θα μας ήταν εξαιρετικά χρήσιμες οι κρίσεις του για τον παλιό φοιτητή του και την ως τότε συγγραφική δουλειά του. Πάντως, από πληροφορίες που εντοπίστηκαν στο Αρχείο του Γ. Κοτζιούλα συνάγεται πως οι δύο άνδρες συναντήθηκαν στη Λάρισα το καλοκαίρι του 1945 και αντάλλαξαν απόψεις για επιστημονικά ζητήματα. Οι επαφές τους συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια.²⁰

Ένα τελευταίο σχόλιο του συνδέεται με το συγγραφικό έργο του Γ. Κοτζιούλα της περιόδου της Κατοχής. Η επιστολή του προς τον Ν. Βέη, όπως είδαμε, γράφτηκε στο χωριό Σκιαδάδες στις 28 Ιουνίου 1943. Είναι γνωστό ότι τον Ιούνιο του 1943 έγραφε το δημοφιλές δεκάστιχο ποίημά του «Επανάσταση».²¹ Η σύνταξή του, με βάση όλα τα παραπάνω, έγινε κατά πάσα πιθανότητα στον ίδιο χώρο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τη ζωή και το έργο του βλ. το θεμελιώδες βιβλίο της Αθηνάς Βογιατζόγλου, *Ποίηση και πολεμική. Μια βιογραφία του Γιώργου Κοτζιούλα*, Επίμετρο - Γλωσσάρι Νίκος Σαραντάκος, Αθήνα, Κίγλη, 2015.

2. Ως προς τις κινήσεις του εκείνη την περίοδο βλ. Βογιατζόγλου, ό.π., σσ. 150-159, 403-405, σημ. 273-295.

3. Περισσότερα, βλ. Βογιατζόγλου, ό.π. (σημ. 1), σσ. 161-191, 405-412, σημ. 1-80.

4. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία με τα τρία παραπάνω πρόσωπα: Γιάννης Παπακώστας, «Μια μαρτυρία της Κατοχής. Η αλληλογραφία του Κοτζιούλα με την Αλεξίου», *Η Λέξη* 72 (Φεβρ. 1988) 93-110 [= *Ιχνηλασίες. Φιλολογικά μελετήματα*, Αθήνα, Πατάκη, ³2006, σσ. 131-155]. Γιώργου Κοτζιούλα, *Ανέκδοτα γράμματα*, επιμ. Ε. Χ. Γονατά, Αθήνα, Κείμενα, 1980· Γιάννης Παπακώστας, «Φιλολογικές μαρτυρίες της Κατοχής. Ο Επαμεινώνδας Χ. Γονατάς προς τον Γεώργιο Κοτζιούλα», *Νέα Ευθύνη* 8 (Ιαν.-Φεβρ. 2011) 41-59· Μιχάλης Σταφυλάς, «Μνήμη Γιώργου Κοτζιούλα κι ανέκδοτα κείμενά του», *Θεσσαλική Εστία* 53 (Σεπτ.-Οκτ. 1981) 188-199 [= *Μνήμη Γιώργου Κοτζιούλα κι ανέκδοτα κείμενά του*, Αθήνα χ.χ., σσ. 10-21, και Πάνος-Νικολή Τζελέπης, *Αρχιτέκτονας, εκφραστής της ελληνικής λαϊκής δημιουργίας, Πανευρτανική Ένωση* (26), Αθήνα [2012], σσ. 121-135]. Επιστολές που έστειλαν διάφοροι λόγοι την ίδια περίοδο προς τον Γιώργο Κοτζιούλα δημοσιεύονται στο βιβλίο: *Αγαπητέ Κοτζιούλα. Η αλληλογραφία του ποιητή Γιώργου Κοτζιούλα (1927-1955)*, Πρόλογος Γιάννης Παπακώστας, Επιμέλεια Νάση Μπάλα, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1994, σσ. 78-115, αρ. επιστολών 55-80, 164-167, σημ. 62-104.

5. Ο Νίκος Βέης τιμημένος σαν Διδάσκαλος του Γένους από τους φοιτητές του. *Είκοσι χρόνια πέρασαν από τότε που έφυγε († 1958-1978)*, επιμ. Μαίρης Ν. Βέη, Αθήνα 1978 (στο εξώφυλλο 1980), σσ. 131-132.

6. Σταφυλάς, «Μνήμη Γιώργου Κοτζιούλα κι ανέκδοτα κείμενά του», ό.π. (σημ. 4), σ. 199, αρ. επιστολής 13 (= *Μνήμη Γιώργου Κοτζιούλα κι ανέκδοτα κείμενά του*, ό.π., σ. 21, αρ. επιστολής 13, και Πάνος-Νικολή Τζελέπης, ό.π. (σημ. 4), σ. 135, αρ. επιστολής 14.

7. *Νέα Εστία*, τόμ. 33, τχ. 384 (1.6.1943): *Τεύχος αφιερωμένο στον ποιητή Μαλακάση*.

8. Τον θάνατο του Μ. Μαλακάση, καθώς και του Κ. Παλαμά στις 27 Φεβρουαρίου είχε ήδη πληροφορηθεί ο Γ. Κοτζιούλας από επιστολή που του είχε στείλει ο πεζογράφος Κ. Καλαντζής (1908-1980) στις 4.3.1943. Βλ. *Αγαπητέ Κοτζιούλα*, ό.π. (σημ. 4), σ. 111, αρ. επιστολής 79.

9. Περισσότερα στοιχεία βλ. στη Βογιατζόγλου, ό.π. (σημ. 1), σ. 102, 158, 189, 240, 255, 348, 397, σημ. 189, 411, σημ. 75, 422, σημ. 109 και 424, σημ. 139. Από την αλληλογραφία που διατηρούσαν οι δύο άνδρες, έχει δημοσιευτεί μία επιστολή του Μ. Μαλακάση προς τον Γ. Κοτζιούλα, γραμμένη στις 31.8.1940: *Αγαπητέ Κοτζιούλα*, ό.π. (σημ. 4), σ. 77 αρ. επιστολής 54, 163-164, σημ. 61. Για μία επιστολή που έστειλε ο Γ. Κοτζιούλας προς τον Μ. Μαλακάση στις 25.8.1940 βλ. Μιλτιάδης Μαλακάσης, *Ποιήματα, Εισαγωγή - Φιλολογική Επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας*, Αθήνα, Πατάκη, 2005, σ. 29 σημ. 36, 84-85 σημ. 129.

10. Νίκος Α. Βέης (Bees), «Βιογραφικά - Ερμηνευτικά», *Νέα Εστία*, τόμ. 33, τχ. 384 (1.6.1943) 647-669.

11. Βλ. Βογιατζόγλου, ό.π. (σημ. 1), σ. 38. Για τη μεγάλη ανταπόκριση που είχαν τα μαθήματα του Ν. Βέη στον φοιτητικό κόσμο της εποχής έκανε λόγο ο Γ. Κοτζιούλας σε διάλεξή του το έτος 1947 με τίτλο:

«Η φιλολογική μας πρωτεύουσα πριν 20 χρόνια». Ευχαριστώ τον κύριο Κώστα Κοτζιούλα, που μου γνωστοποίησε τις σχετικές αναφορές από το ανέκδοτο κείμενο της διάλεξης.

12. Αναλυτικός κατάλογος δημοσιευμάτων του δημοσιεύεται από την Ευγενία Βέη-Χατζηδάκη, «Δημοσιεύματα Νίκου Α. Βέη (Bees)», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 12 (1966) 1-55.

13. Για το ζήτημα, βλ. όσα κατατοπιστικά σημειώνει η γυναίκα του Μαίρη Ν. Βέη: «...Μπορεί να πει κανείς, πως ο Ν. Βέης μέχρι τέλους κράτησε τη σιγουριά της καθαρεύουσας με την ομοιομορφία της, αγάλιασε όμως και τη γλωσσική κίνηση στο να αποκτήσει και η απλοελληνική το προτέρημα της ομοιομορφίας, να συγκροτηθεί η δημοτική, και πειραματίστηκε και προσπάθησε και ο Ίδιος πάνω σ' αυτό με δημοσιεύματά Του δίνοντας τον καλύτερο στην προσπάθειά Του αυτή τύπο...»: Ο Νίκος Βέης..., ό.π. (σημ. 5), σ. 295*.

14. Βλ. αναλυτικότερα για το ζήτημα της «Δίκης των Τόνων» Αλεξάνδρα Πατρικίου, «Ξαναδιαβάζοντας τη “Δίκη των Τόνων” στη συγκυρία της Κατοχής», *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας. Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ός αιώνας). Κείμενα για την Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου*, επιμ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη - Στέφανος Παπαγεωργίου - Αλεξάνδρα Πατρικίου, Αθήνα, Παπαζήση, 2014, σσ. 187-205.

15. Νίκος Α. Βέης (Bees), «Βιογραφικά - Ερμηνευτικά», ό.π. (σημ. 10), σσ. 666β-667α.

16. *Οικογένεια* 50/275 (6.12.1931) 1529. Εκτενές απόσπασμα δημοσιεύεται από τον Ν. Α. Βέη (Bees), «Βιογραφικά - Ερμηνευτικά», ό.π. (σημ. 10), σσ. 666β-667α.

17. Για το περιοδικό, το οποίο κυκλοφόρησε από τα τέλη του 1926 ως στις 26.9.1935, οπότε διέκοψε την έκδοσή του και συγχωνεύτηκε με το Μπουκέτο, βλ. Δημήτρης Χανός, *Η λαϊκή λογοτεχνία*, τ. 4/2 *Τα λαϊκά περιοδικά*, Αθήνα, Ι. Γ. Βασιλείου, 1990, σσ. 29-32.

18. Ορισμένες συνεργασίες του, που δημοσιεύτηκαν στις σελίδες του περιοδικού, έχουν επισημανθεί από τη Βογιατζόγλου, ό.π. (σημ. 1), σσ. 52-54, 385, σημ. 59 και 447.

19. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-2004*, Αθήνα, Εστία, 32005, σσ. 110 και 255. Βλ. και Βογιατζόγλου, ό.π. (σημ. 1), σ. 52.

20. Ευχαριστώ τον κύριο Κώστα Κοτζιούλα που πρόθυμα έθεσε στη διάθεσή μου τις σχετικές, ανέκδοτες πληροφορίες, από το Αρχείο Γιώργου Κοτζιούλα που έχει στην κατοχή του. Η συνάντησή των δύο ανδρών στη Λάρισα το καλοκαίρι του 1945 παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και πρέπει να εξεταστεί αναλυτικότερα.

21. Γιώργος Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη. Αναμνήσεις*, επιμ. Κώστας Κουλουφάκος, Αθήνα, Θεμέλιο, 1965, σσ. 25-26. Βλ. νεότερη έκδοση: Γιώργος Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη. Αναμνήσεις και μαρτυρίες*, Σχόλια: Βαγγέλης Τζούκας, Επίμετρο: Μιχάλης Μεραιλής, Φιλολογική Επιμέλεια: Σωτηρία Μελετίου, Αθήνα, Δρόμων, 2015, σσ. 215-216. Περισσότερα για το ποίημα και τις αντιδράσεις που προκάλεσε βλ. Βογιατζόγλου ό.π. (σημ. 1), σσ. 165-166, 406, σημ. 12-13.

Κώστας Γ. Τσικνάκης

θ

Ανέκδοτη επιστολή του Καίσαρα Εμμανουήλ προς τον Κλέωνα Παράσχο

29.12.59

Διονυσίου 1 (Άγιος Δομέτιος)
Λευκωσία (Κύπρος)

Αγαπητέ μου Κλέωνα,

Από τη μακρινή Θηβαΐδα μου, όπου περιφέρω προς πώλησιν – εξόριστος χρεωκοπημένος, πρίγκιπας – τα κονισαλέα και οξειδωμένα από το χρόνο οικόσημα μιας αγέρωχης και λησμονημένης σήμερα πια ποιητικής δυναστείας απευθύνω σε σένα και στη δ. Καμπούρη, τις εγκραδιώτερες ευχές μου για τον καινούριο χρόνο.

Με όλη μου την αγάπη,
ο φίλος σου / Καίσαρ

Η παραπάνω επιστολή, σταλμένη από τον Καίσαρα Εμμανουήλ προς τον Κλέωνα Παράσχο στην Αθήνα, με αφορμή το νέο έτος, δεν παρουσιάζει φιλολογικό ενδιαφέρον, αλλά παρέχει στοιχεία για τη σχέση του Εμμανουήλ με τον Παράσχο. Η προσφώνηση και η αποφώνηση της επιστολής δείχνουν ότι μεταξύ των δύο προσώπων υπήρχε μεγάλη οικειότητα, παρά τις παλιότερες εντάσεις λόγω των αυστηρών κρίσεων του Παράσχου για ορισμένα έργα του Εμμανουήλ στη *Νέα Εστία*. Η δ. Καμπούρη είναι η σύντροφος του Παράσχου, με την οποία συζούσε. Κυρίως όμως η επιστολή δείχνει τη δυσaréσκεια με την οποία ο Εμμανουήλ αντιμετώπιζε την παραμονή του στην Κύπρο την περίοδο 1959-1961 για επαγγελματικούς λόγους. Μέχρι πολύ πρόσφατα το ζήτημα αυτό ήταν τελείως άγνωστο, αλλά μια σειρά επιστολών του Εμμανουήλ προς τον συγγραφέα Κώστα Μουρσελά μάς αποκαλύπτει τη ζοφερή πραγματικότητα που βιώνει ο ποιητής, όσον αφορά τη ζωή και την εργασία του στο νησί.¹ Η επιστολή του προς τον Παράσχο, η οποία αποτελεί αυθεντική μαρτυρία, απλώς επιβεβαιώνει ότι η παραμονή του Εμμανουήλ στην Κύπρο αποτελούσε μια δύσκολη περίοδο της ζωής του.

Η επιστολή, τοποθετημένη μέσα σε φάκελο με γραμματόσημα και σφραγίδα της Κύπρου, δεν σώζεται στο αρχείο του παραλήπτη, όπως θα ήταν αναμενόμενο, αλλά του αποστολέα. Η εξήγηση αυτού του ζητήματος, με βάση τα στοιχεία που είναι γραμμένα στο φάκελο, θα μπορούσε να είναι η ακόλουθη: Ο Εμμανουήλ φαίνεται ότι δεν γνώριζε τη διεύθυνση του Παράσχου, γι' αυτό θεώρησε ότι θα μπορούσε να του στείλει την επιστολή «τη ευγενεί φροντίδι του κ. Π. Καραβία».² Έτσι, την ταχυδρόμησε στον κοινό τους φίλο Πάνο Καραβία, ο οποίος, όμως, για άγνωστους σε μας λόγους, εικάζουμε ότι δεν την προώθησε ποτέ στον Παράσχο, αλλά την κράτησε στην κατοχή του.

Η επιστολή δημοσιεύεται εδώ σε μονοτονικό, χωρίς άλλες αλλαγές. Προέρχεται από το αρχείο του Εμμανουήλ που βρίσκεται στο ΕΛΙΑ-MIET. Αναπάντητο παραμένει το ερώτημα για το ποιος παραχώρησε την επιστολή στο Ε.Λ.Ι.Α., αφού ο αρχειονόμος αναφέρει ότι δεν γνωρίζει την προέλευσή της. Ευχαριστώ θερμά το ΕΛΙΑ-MIET για την άδεια δημοσίευσης της επιστολής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ελένη Παρισιάδου, «Ανέκδοτες επιστολές του Καίσαρα Εμμανουήλ προς τον συγγραφέα Κώστα Μουρσελά», *Νέα Εποχή* 322 (Χειμώνας 2015) 16-41.

2. Ο Πάνος Καραβίας ήταν φίλος του Εμμανουήλ, ο οποίος μάλιστα τον επισκέφθηκε κατά την παραμονή του στην Κύπρο το 1960. Βλ. Ελ. Παρισιάδου, «Ανέκδοτες επιστολές του Καίσαρα Εμμανουήλ...», ό.π., σσ. 38-39. Ο Κ. Μουρσελάς αναφέρει ότι στο τέλος της δεκαετίας 1950 ο ίδιος «...μαζί με τον Κ. Εμμανουήλ ήταν μέλη μιας παρέας που την αποτελούσαν ακόμη ο Πάνος Καραβίας, ο Λέων Κουκούλας, ο Κλέων Παράσχος, όλοι τους πνευματικοί άνθρωποι και αληθινοί φίλοι του, οι οποίοι έτρεφαν πραγματικό θαυμασμό για τον ποιητή και το έργο του. Τους εντυπωσίαζε η αφροσύνη του Εμμανουήλ στην τέχνη και τους γοήτευε ο λόγος του για την ποίηση. Πίστευαν ότι ο Εμμανουήλ ζούσε έναν «ποιητικό αναρχισμό», έξω από τα καθιερωμένα, αφού ήταν άνθρωπος που ποτέ δεν έμπαινε στη λογική του «πρέπει!». Βλ. Ελένη Παρισιάδου, *Μεταφραστικές απόψεις των νεοσυμβολιστών κατά τον μεσοπόλεμο. Η περίπτωση του Καίσαρα Εμμανουήλ* (αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2011, σ. 18.

Ελένη Παρισιάδου

Αναμνήσεις ενός φιλολόγου: Σπουδές στο Αθήνησι¹

Γεννήθηκα στην κωμόπολη Μόρφου της επαρχίας Λευκωσίας στην Κύπρο στις 21/22 Σεπτεμβρίου 1922, δεύτερο παιδί μιας οκταμελούς αγροτικής οικογένειας. Από την τρυφερή ηλικία των 5 ετών πήγαινα μαζί με τους γονείς μου βοηθώντας τους στις αγροτικές δουλειές τους. Την ίδια εποχή ενθουμούμαι ότι φοίτησα για λίγο σ' ένα ιδιωτικό νηπιαγωγείο.

γείο στον περίβολο της Μητροπόλεως Μόρφου. Αργότερα φοίτησα στο Δημοτικό Σχολείο Μόρφου, το οποίο βρισκόταν στη δυτική άκρη του χωριού, και για να πάω εκεί από την ανατολική πλευρά, όπου ήταν το σπίτι μας, έπρεπε να βαδίζω τουλάχιστον 4 χιλιόμετρα. Σε ηλικία 11 ετών υπέδειξα στους γονείς μου σχέδιο για την καλύτερευση της οικονομικής μας θέσης. Στο σχέδιο αυτό έλαβα ενεργό μέρος μέχρις ότου τα δύο νεότερα αδέρφια μου ανέλαβαν την πραγμάτωσή του.

Μετά το δημοτικό φοίτησα στην Ελληνική Σχολή Μόρφου, ένα ημιγυμνάσιο, του οποίου πτυχιούχος πανεπιστημίου ήταν μόνο ο διευθυντής. Το υπόλοιπο διδακτικό προσωπικό αποτελούνταν από δασκάλους του δημοτικού σχολείου ή αποφοίτους γυμνασίου. Αρκετά μαθήματα δεν υπήρχαν και η διδασκαλία ξένων γλωσσών ήταν υποτυπώδης. Στη συνέχεια φοίτησα στο Παγκύπριο Γυμνάσιο όπου, εκτός του διδακτικού προγράμματος, ωφελήθηκα πολύ μελετώντας τακτικά στη Σεβέριο Βιβλιοθήκη του. Στην αποφοίτησή μου μοιράστηκα με έναν συμμαθητή μου το Σεβέριο βραβείο.

Πριν καλά καλά αποφοιτήσω από το Παγκύπριο Γυμνάσιο, άρχισε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και μαζί με άλλους συμμαθητές μου ζητήσαμε να καταταγούμε εθελοντές στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, αλλά η ελληνική κυβέρνηση δεν το ενέκρινε. Αργότερα οι Άγγλοι ζητούσαν Κυπρίους τους οποίους θα προετοιμάζαν να πέσουν με αλεξίπτωτο στην κατεχόμενη Ελλάδα για να δράσουν εναντίον των Γερμανών. Υπέβαλα και εγώ αίτηση, αλλά παρόλο που προσήλθα σε προσωπική συνέντευξη, δεν με πήρανε, με τη μεσολάβηση, πιστεύω, ενός ξαδέρφου της γιαγιάς μου που σχετιζόταν με τους Άγγλους.

Τα χρόνια αυτά γνωρίστηκα του Μόρφου με τον Κώστα Μόντη, ο οποίος μου δάνειζε λογοτεχνικά βιβλία και τα διάβαζα. Είχα επίσης εγγραφεί για δύο σειρές μαθημάτων με αλληλογραφία σε ιδιωτικό ίδρυμα της Οξφόρδης: το ένα για να καλύτερεύσω τα αγγλικά μου και το άλλο για την εκμάθηση της ιταλικής γλώσσας. Αλληλογραφούσα επίσης με το Oxford University Press και αγόραζα μερικά βιβλία και λεξικά.

Το 1945 υποτίθεται ότι θα φοιτούσα στο Διδασκαλικό Κολέγιο Μόρφου για να γίνω δάσκαλος. Είχα γίνει δεκτός και την προηγούμενη χρονιά διέτελεσα βοηθός δάσκαλος επί δοκιμασία στο Δημοτικό Σχολείο Μόρφου, όπου κυρίως παρακολουθούσα τις παραδόσεις των δασκάλων του σχολείου και παράλληλα μελετούσα από παιδαγωγικά βιβλία που μας υποδείκνυαν οι επιθεωρητές και απαντούσαμε γραπτώς σε θέματα τα οποία μας εξητούντο από αυτούς. Το όλο σύστημα υποβάθμιζε τη σημασία της ελληνικής παιδείας και τόνιζε τις απόψεις άγγλων παιδαγωγών. Εξαιτίας αυτού, μου δημιουργήθηκε μια δυσάρεσκη για το σύστημα που ακολουθείτο και αντέδρασα μάλιστα με μια υπερβολική φράση: «πρέπει να αγωνιστώ ενάντια στη μοίρα μου». Αυτό ήταν που με έκανε να αποφασίσω μόνος μου, όπως συνηθίζω, να σπουδάσω φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για να έχω ανεξαρτησία γνώμης, καθώς τα σχολεία της μέσης παιδείας ήταν κοινοτικά. Οι γονείς μου, όταν το άκουσαν, ξαφνιαστήκαν, αλλά δεν έφεραν αντίρρηση.

Ενθυμούμαι ότι έφθασα τον Δεκέμβρη του 1945 στον Πειραιά μαζί με άλλους κυπρίους υποψήφιους φοιτητές μετά από μια κάπως περιπετειώδη διαδρομή με ένα τουρκικό πλοίο της γραμμής. Περάσαμε πρώτα από τη Βηρυτό στο Λίβανο, ύστερα από το λιμάνι της Χάιφας στην Παλαιστίνη και στη συνέχεια από το Πορτ Σάιντ της Αιγύπτου πριν φθάσουμε στην Αλεξάνδρεια, όπου μείναμε δύο με τρεις μέρες. Επειδή λεγόταν ότι στην Ελλάδα δεν υπήρχαν τρόφιμα, μαζί με δύο άλλους υποψήφιους φοιτητές αγοράσαμε ένα σακί ρύζι και το προσέχαμε κάνα δυο μέρες, όσο έμενε το πλοίο στην Αλεξάνδρεια. Αλλά όταν ήρθε η ώρα να αποπλεύσει το πλοίο, ανεβήκαμε όλοι στο κατάστρωμα για να δούμε από ψηλά την πόλη και το λιμάνι και, όταν επιστρέψαμε, το σακί με το ρύζι είχε κάνει φτερά! Φτάσαμε στον Πειραιά παραμονή Χριστουγέννων,

ο τούρκος πλοίαρχος δυσκολευόταν να πλευρίσει το πλοίο, αλλά τελικά το κατάφερε και αποβίβαστήκαμε. Ανεβήκαμε στην Αθήνα, πήγα σε έναν χωριανό μου φοιτητή της ιατρικής και άρχισα να φάχνω να βρω μέρος για να μείνω.

Όταν έφτασα στην Αθήνα, είχα μαζί μου εκτός από τα δικά μου πράγματα και μερικά για να δώσω στον χωριανό μου, δημοσιογράφο και πολιτευτή Λουκή Ακρίτα, σταλμένα από τους γονείς του. Πράγματι πήγα στα γραφεία της εφημερίδας *Τα Καθημερινά Νέα* που εξέδιδε και του έδωσα τα πράγματα. Είχα επίσης μερικά πράγματα να δώσω στον ακαδημαϊκό Κ. Άμαντο και με ένα ταξί πήγα στο σπίτι του στην Πατριάρχου Ιωακείμ στην πλατεία Κολωνακίου και τα παρέδωσα. Τελικά βρήκα μέρος να μείνω σε μια υποβαθμισμένη περιοχή στο Μεταξουργείο, όπου νοικιάσαμε ένα δωμάτιο μαζί με έναν άλλο Κύπριο που θα σπούδαζε και αυτός φιλολογία. Στο μεταξύ ο Άμαντος με ζητούσε μέσω του Λουκή Ακρίτα και έτσι πήγα και τον γνώρισα. Τον Ακρίτα τον συναντούσα σχεδόν κάθε μέρα, γιατί το πανεπιστήμιο δεν λειτουργούσε. Κάναμε τα βράδια βόλτα στο Ζάππειο και προσπαθούσα μιλώντας μαζί του να καταλάβω πώς ήταν γενικότερα τα πράγματα στην Αθήνα και την Ελλάδα. Ο Ακρίτας μετά την επιστροφή του από την Αλβανία είχε διαδραματίσει ενεργό ρόλο στην αντίσταση. Στην Κατοχή διετέλεσε και εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης του Κάιρου στην Ελλάδα, όσο καιρό ήταν πρωθυπουργός στο Κάιρο ο Γ. Παπανδρέου. Συμμετείχε στην τριμελή επιτροπή που διαχειρίστηκε την κατάσταση κατά την αποχώρηση των Γερμανών και την απελευθέρωση της Αθήνας τον Οκτώβριο του 1944. Στη συνέχεια έγινε και υπουργός πληροφοριών της πρώτης κυβέρνησης, που σχηματίστηκε από τον Γ. Παπανδρέου στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Αργότερα μέσω του Ακρίτα γνώρισα τον Α. Πεπονή και τον Ν. Βρεττάκο και μια φορά που πήγαμε μαζί στον Γιαννάκη γνώρισα, εκτός από τον Α. Παπαστράτο, τον Κόκκα, εκδότη της εφημερίδας *Ελευθερία*, και μια ευγενική γεροντική φυσιογνωμία, τον Γρ. Ξενόπουλο.

Μια μέρα πήγαμε με τον συγγατικό μου και τη συμφοιτήριά μου Έλσα Τορναρίτη να δούμε το πανεπιστήμιο. Ανεβήκαμε στον πρώτο όροφο του κτιρίου που σήμερα λέγεται της Νομικής στη Σόλωνος, όπου στεγαζόταν και μέρος της Φιλοσοφικής. Όπως ανεβαίναμε, κάποιος ηλικιωμένος κύριος μάς σταμάτησε και μας ρώτησε ποιο είμαστε. Του είπαμε ότι ήμασταν Κύπριοι και ότι ήρθαμε να σπουδάσουμε φιλολογία. Ήταν ο καθηγητής της ψυχολογίας Γ. Σακελλαρίου, που είχε εργαστήριο στον πρώτο όροφο του κτιρίου. Μας είπε να περάσουμε μέσα, κι εμείς νομίζαμε ότι ήταν κάτι σπουδαίο που ένας καθηγητής καταδέχτηκε να μας μιλήσει. Αυτός όμως μας έφερε αμέσως ένα αγγλικό βιβλίο και μας ζήτησε να του το μεταφράσουμε. Προφανώς νόμιζε ότι θα γνωρίζαμε καλά την αγγλική γλώσσα, επειδή ήμασταν Κύπριοι. Αυτός ο καθηγητής, όπως μάθαμε αργότερα, ήταν απλώς ένας δάσκαλος που πήγε στην Αμερική για σπουδές και επέστρεψε στην Ελλάδα χωρίς καμία ουσιαστική αναβάθμιση στις σπουδές του. Μασόνος καθώς ήταν, γυρνούσε από το ένα υπουργικό γραφείο στο άλλο και ζητούσε επίμονα να γίνει καθηγητής πανεπιστημίου, διότι, αν δεν γινόταν, θα προσβάλλονταν ολόκληρη η Ελλάδα. Είχε παντρευτεί στην Αμερική και είπε ψέματα στη γυναίκα του ότι ήταν ήδη καθηγητής πανεπιστημίου, πράγμα το οποίο τελικά κατάφερε πρώτα στη Θεσσαλονίκη και αργότερα στην Αθήνα.

Μας αγγάρεψε λοιπόν να μεταφράσουμε ένα βιβλίο το οποίο αργότερα εξέδωσε ως δική του εργασία. Ο ίδιος, όπως κατάλαβα, δεν ήταν σε θέση να μεταφράσει από τα αγγλικά. Καθίσαμε και οι τρεις σ' ένα δωμάτιο και υπαγόρευα στην Έλσα και αυτή έγραφε τη μετάφραση. Μετά από περίπου μισή ώρα ήρθε ο κλητήρας του και μας ζήτησε να πάμε να δείξουμε τη μετάφραση στον καθηγητή. Παρεχάλεσα την Έλσα να δείξει τη μετάφραση και αυτή επέστρεψε περιγράφοντάς μας την οργή του καθηγητή, διότι η μετάφραση ήταν στη δημοτική. Μετά απ' αυτό, εγώ είπα ότι φεύγω και μαζί

μου έφυγαν και οι άλλοι. Η πράξη μου αυτή θα είχε σοβαρές συνέπειες στο μέλλον, ειδικά για μένα. Στις εξετάσεις του δευτέρου έτους δεν μου έβγαλε βαθμό στο μάθημά του για να με τιμωρήσει και, όταν με τη συμβουλή του ακαδημαϊκού Αμαντού, ο οποίος στο μεταξύ έγινε κηδεμόνας μου και τον επισκεπτόμουν συχνά, παρεκάλεσα τον καθηγητή Φαίδωνα Κουκουλέ να μεσολαβήσει, μου έδωσε τότε 5 και στο πτυχίο που με εξέτασε με βαθμολόγησε πάλι με 5. Για κακή μου τύχη ο καθηγητής της μεσαιωνικής φιλοσοφίας Λογοθέτης είχε πρόβλημα με τα μάτια του, τον αντικατέστησε, έκανε αυτός την εξέταση στο πτυχίο και με φιλοδώρησε ξανά, ύστερα από αρκετά καφώνια, με 5.

Τελικά το πανεπιστήμιο δεν λειτουργούσε και στην αρχή περιφερόμασταν στους δρόμους για μερικούς μήνες. Τότε ο Άμαντος με πήγε στα υπόγεια της Ακαδημίας και στο γραφείο του Ιστορικού Λεξικού και μου είπε να πηγαίνω εκεί να μελετώ, πράγμα που έκανα και γνώρισα εκεί αρκετούς ερευνητές, όχι μόνο του Λεξικού. Ο Άμαντος με πήγε και στην Εθνική Βιβλιοθήκη όπου με συνέστησε στον διευθυντή Φωτιάδη για να πηγαίνω εκεί να διαβάζω. Όταν την επόμενη μέρα πήγα μόνος μου, με έδωξαν με τη δικαιολογία ότι ήμουν φοιτητής. Όταν το ανέφερα στον Άμαντο, μου είπε ότι ήθελαν να τους δώσω μερικά χρήματα.² Ο Άμαντος, τον οποίο έβλεπα σχεδόν κάθε εβδομάδα στο σπίτι του, ήταν μια ενδιαφέρουσα προσωπικότητα. Εκτός από τα καθαρά εκπαιδευτικά θέματα, νοιαζόταν πολύ για τη γενικότερη κατάσταση. Όταν τον επισκεπτόμουν, εκτός από τα πανεπιστημιακά, μου μιλούσε για την κατάσταση γενικότερα και βρισκόταν σε επαφή, όπως φαινόταν, με μερικούς πολιτικούς. Τα Χριστούγεννα με καλούσε για φαγητό στο σπίτι και θυμάμαι τα ωραία μανταρίνια της Χίου που του έστελναν οι μαθητές και γνωστοί του. Όταν ο καιρός ήταν καλός, πηγαίναμε μικρές εκδρομές στο Φάληρο ή στο Κεφαλάρι της Κηφισιάς. Είχε διατελέσει ένα διάστημα διευθυντής του Παγκύπριου Γυμνασίου και με ρωτούσε συχνά για διάφορα κυπριακά θέματα.

Τέλος, μας ενέγραψαν στη Σχολή αρχές Απριλίου του 1946 και επειδή δεν υπήρχε αρκετός χρόνος για διδασκαλία, η Φιλοσοφική Σχολή αποφάσισε ότι το έτος χάθηκε και ότι έπρεπε να γυρίσουμε στην πατρίδα μας και να επιστρέψουμε τον επόμενο χρόνο για να αρχίσουμε τις σπουδές μας. Όμως την ίδια εποχή έγιναν οι πρώτες εκλογές μετά την απελευθέρωση, στις οποίες πλειοψήφησε το Λαϊκό Κόμμα του Κ. Τσαλδάρη και υπουργός παιδείας έγινε ένας αξιωματικός από τη Θήβα, ονόματι Δ. Βουρδουμπάς, ο οποίος δεν συμφωνούσε με τη Σχολή. Ο υπουργός επέμενε να δώσουν εξετάσεις οι φοιτητές και όσοι περάσουν να πάνε στο δεύτερο έτος. Ο υπουργός δηλαδή υποστήριζε να δώσουμε εξετάσεις, ενώ οι καθηγητές μάς απειλούσαν και δεν μας έδιναν καν την ύλη που θα μας εξέταζαν. Όταν γύρισα από την Κύπρο τον Σεπτέμβρη και επρόκειτο να γίνουν οι πρώτες εξετάσεις μετά τα Χριστούγεννα, αρχίσαμε να ετοιμαζόμαστε όπως μπορούσε ο καθένας. Τελικά στα Αρχαία Ελληνικά και τα Λατινικά πήγα πολύ καλά (10), αλλά στο μάθημα της αρχαιολογίας όχι και τόσο καλά. Ο καθηγητής Σπ. Μαρινάτος, που δίδασκε στο πρώτο έτος και λίγη Αιγυπτιαλογία, μας έδωσε τρία θέματα από τα οποία να γράψουμε τα δύο. Το ένα θέμα ήταν για τον αιγύπτιο ιερέα Μανέθωνα, που έγραψε τον 3ο π.Χ. αιώνα αρχαία ελληνική ιστορία στα ελληνικά. Έγραφα ό,τι ήξερα γι' αυτόν και, επειδή έτυχε να το γνωρίζω, σημείωσα ότι τα αποσπάσματα του Μανέθωνα μπορεί κανείς να τα βρει στα Αποσπάσματα των Ελλήνων Ιστορικών των αδελφών Müller στην ανατ. Firmin-Didot, τόμ. 2 (1878), σελ. 526-611.

Όταν ξεκίνησε το δεύτερο έτος, επειδή οι καθηγητές είχαν τη γνώμη ότι γλωσσικά δεν ήμασταν στο γνωστικό επίπεδο ενημερωμένοι σε ικανοποιητικό βαθμό, ανάλαβαν να μας διδάξουν ο καθένας από ένα αρχαίο κείμενο. Ο Μαρινάτος επέλεξε να μας διδάξει τους Βατράχους του Αριστοφάνη. Ένα απόγευμα έφερε και τα αποτελέσματα των εξετάσεων και ωρούταν φωνάζοντας ποιος είναι ο Κονομής. Εγώ απουσίαζα, αλλά τη δεύτερη ώρα πήγα στο μάθημα και έμαθα από μια συμφοιτήτριά μου ότι φώναζε

και με ζητούσε. Πήγα στο γραφείο του και του είπα ότι ήμουν ο φοιτητής που ζητούσε. Τότε μου λέει νευριασμένος: «και ήταν ανάγκη να μου γράψεις και πού θα βρω τα αποσπάσματα του Μανέθωνος;». Γι' αυτό, όπως φαίνεται, με τιμώρησε με 8. Αργότερα στις παραδόσεις των Βατράχων, μια μέρα αμφισβήτησα κάτι που είπε σχετικά με το αθηναϊκό νόμισμα. Δεν μπορούσε να μου απαντήσει εκείνη τη στιγμή, αλλά στην επόμενη παράδοση παραδέχτηκε ότι είχα δίκιο. Έκανε ενδιαφέρουσες αρχαιολογικές ξεναγήσεις για τους φοιτητές του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Τμήματος, κι εγώ πήγαινα από το Φιλολογικό και νόμιζα ότι οι σχέσεις μας βελτιώθηκαν. Όταν όμως το 1961 επιστρέφοντας από το Κάιμπριτζ εξετάστηκα προφορικά για τη διατριβή που είχα υποβάλει στη Σχολή το 1958, την οποία επαίνεσε ο εισηγητής που την αξιολόγησε, ένας από τους καθηγητές (ο Βουβρέρης) με ρώτησε αν ξέρω αν απαντά ο όρος δόχμιος στον Όμηρο και του είπα «να!». Προσπάθησα, όπως μου ζήτησε, να απαγγείλω τον σχετικό στίχο και άκουσα μια φωνή πίσω μου που δήθεν με διόρθωνε· ήταν του καθηγητή Μαρινάτου.

Το ίδιο βράδυ μετά την εξέταση θα ταξίδευα τα μεσάνυχτα για το Κέιπ Τάουν, όπου εργαζόμουν στο Πανεπιστήμιο από το 1958. Ένας από τους καθηγητές μου, ο Ι. Καλιτσουνάκης, έμενε στο Φάληρο και μου είπε: «πάρε τη βαλίτσα σου κι έλα να κουβεντιάσουμε και πας απ' εδώ στο αεροδρόμιο». Κουβεντιάσαμε για αρκετά πράγματα και θαύμασα τις πολλές ωραίες εκδόσεις που είχε, όχι μόνο κλασικών συγγραφέων. Στο σπίτι του κάποια στιγμή χτύπησε το τηλέφωνο. Ήταν ο Βουβρέρης που, αφού μίλησε με τον Καλιτσουνάκη, με ζήτησε στο τηλέφωνο και μου είπε ότι ο Μαρινάτος, όταν βγήκα έξω προκειμένου να αποφασίσουν για την έγκριση της διατριβής και τη βαθμολόγησή της, προσπάθησε να ματαιώσει την όλη διαδικασία λέγοντας ότι, αφού την εργασία την έγραψα στο Κάιμπριτζ, γιατί δεν την υπέβαλα εκεί; Έφυγα για το Κέιπ Τάουν και καθ' οδόν άρπαξα ένα φοβερό κρουολόγημα. Έμεινα στο ξενοδοχείο για 3-4 μέρες και σκεπτόμουν τη συμπεριφορά του Μαρινάτου. Του έγραψα τότε εν βρασμό ψυχής μιαν προσβλητική επιστολή λέγοντάς του μεταξύ άλλων ότι δεν ήταν σε θέση να με διορθώσει γιατί γνώριζα περισσότερα απ' αυτόν. Έκαμα μάλιστα χρήση του γνωστού θα διορθώσει «ό σϋς τήν Ἀθηνά;». Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο Μαρινάτος με την κλίκα του ζητούσαν να μου αφαιρέσει η Σχολή το διδακτορικό δίπλωμα, πράγμα στο οποίο εναντιώθηκαν οι υπόλοιποι καθηγητές, με πρώτο τον γλωσσολόγο Γ. Κουρμούλη. Αφού δεν τους πέρασε, έγραψαν τότε μια επιστολή – χειρ Στ. Κορρέ – και την έστειλαν στον πρύτανη του Πανεπιστημίου στο Κέιπ Τάουν, λέγοντας ότι εξύβρισα τον σπουδαίο καθηγητή Μαρινάτο. Ο πρύτανης, όταν του διάβασαν μέρος της επιστολής, κατάλαβε ότι επρόκειτο για καθαρά προσωπική υπόθεση και δεν ασχολήθηκε άλλο με το θέμα αυτό. Αυτά και πολύ χειρότερα γίνονταν τότε στο πανεπιστήμιο εξαιτίας της αυθαιρέσις των καθηγητών. Ο καθηγητής Εμ. Πεζόπουλος διεκήρυττε από της έδρας: «θα ζητήσω να οπλοφορώ και θα πυροβολώ πάντα μαλαράρον!».

Όταν, έστω και με λογής λογής καφώνια και άλλες δυσκολίες οικονομικές και προβλήματα υγείας – είχα μισοστεί μετ' άλλων νευρικό κλονισμό και μέρα παρά μέρα πήγαινα όστερα από μεσοάβηση του Ακρίτα στην Πολυκλινική των αδελφών Αλιβιζάτων, όπου μου έκαναν ένεση –, τον Ιούνιο του 1950 τελείωσα πρώτος από 200 συμφοιτητές μου με βαθμό 9 και 36/52, ο γραμματέας της Φιλοσοφικής Σχολής Ηλίας ονόματι, Ευβοεύς, δήλωσε στη βοήθ του καθηγητή Ε. Σκάσση, μ. Ελ. Χάντζου, η οποία μου το είπε, ότι στα τόσα χρόνια που ήταν εκεί γραμματέας δεν πέρασε άλλος φοιτητής με τέτοιο βαθμό! Το τι πραγματικά γνωρίζαμε από κλασική φιλολογία θα γίνει κατανοητό στην εξιστόρηση της φοίτησής μου στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Και δυστυχώς η απaráδεκτη αυτή κατάσταση, αντί να διορθωθεί, χειροτερεύει από πολλές απόψεις συνεχώς, εξαιτίας και της έλλειψης ενδιαφέροντος και από τους ίδιους τους φοιτητές,

έστω και αν υπάρχουν σήμερα σε όλες τις Φιλοσοφικές Σχολές άτομα που σε ό,τι αφορά το γνωστικό αντικείμενο της φιλολογίας είναι πιο ενημερωμένα από τους καθηγητές μας της δεκαετίας του 1940.

Απορροφημένοι καθώς ήμασταν καθημερινά πώς θα ξεπερνούσαμε τα κάθε λογής εμπόδια, πολιτικά λίγα πράγματα αντιληφθήκαμε. Η κοινωνία ήταν βέβαια φανερό ότι ήταν σε διάσταση, πράγμα που καταλάβαμε τότε γιατί δεν είχαν καταλαγιάσει τα πάθη. Εμείς προσέχαμε να μην εκτεθούμε. Πηγαίνοντας σπίτι μια μέρα, σε μια γειτονιά είδα κόσμο συναθροισμένο, πλησίασα και ρώτησα τί συνέβαινε. Πήρα την απάντηση ότι κάποιος εκεί ήταν κομμουνιστής και τους χτύπησε η αστυνομία. Μια άλλη μέρα πήγαμε σε μια συγκέντρωση της Πρωτομαγιάς. Ήταν μια τεράστια συγκέντρωση, νομίζω στο Γήπεδο του Παναθηναϊκού, και ο κόσμος τραγουδούσε: «Ζήτω ο Λένιν, ζήτω ο Στάλιν, ζήτω ο Κόκκινος Στρατός / Ζήτω και ο Ζαχαριάδης ο μεγάλος αρχηγός». Ο ομιλητής – ίσως ο Οθωναίος – άρχισε τον λόγο του ως εξής: «Από της ιδρύσεως του ελληνικού κράτους μία σπείρα εκμεταλλευτών με επικεφαλής έναν εστεμμένο κακούργο λυμαίνονται το ελληνικό έθνος». Ήταν μια μεγάλη αναταραχή και φοβηθήκαμε ώστε, μόλις τελείωσε ο λόγος, φύγαμε τρέχοντας. Στο πανεπιστήμιο διάφοροι φοιτητές όλων των αποχρώσεων έκαναν ομιλίες. Από αυτούς διέκρινα μια ευγενική φυσιογνωμία, έναν που ονομαζόταν Μήτσος, νομίζω του ΚΚΕ, που ύστερα από κάποιο χρόνο εξαφανίστηκε. Ρώτησα κάποιον τί έγινε ο Μήτσος και μου απάντησε ότι έφυγε στο βουνό. Δεν ήμασταν τότε σε θέση εμείς οι Κύπριοι να καταλάβουμε τί ακριβώς σήμαινε η φράση «πήγε στο βουνό», ότι δηλαδή μαινόταν εμφύλιος πόλεμος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Είχα υπαγορεύσει στη συνεργάτιδά μου ένα σκελετό της μακράς σταδιοδρομίας μου, με την ελπίδα ότι κάποιος μαθητής μου θα αναλάμβανε να γράφει μια πιο εμπεριστατωμένη βιογραφία μου. Όμως τώρα αμφιβάλλω αν θα θελήσει να ασχοληθεί κανείς με ένα τόσο ταπεινό έργο, γι' αυτό και αποφάσισα να δημοσιεύσω μερικά τμήματα της βιογραφίας που σχετίζονται άμεσα με την παιδεία και ιδιαίτερα την κλασική φιλολογία, στην οποία αφιέρωσα τη ζωή μου.

2. Το αποκορύφωμα της γραφειοκρατίας το αντίκρισα αργότερα. Όταν το 1953-54 ήμουν στην Αθήνα για να παρακαθίσω σε εξετάσεις στο ΙΚΥ, κάποια μέρα πήγα στην Εθνική Βιβλιοθήκη και ζήτησα το περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα*. Ο υπάλληλος μου είπε ότι δεν υπάρχει τέτοιο περιοδικό και, όταν του ανέφερα ότι το 1950 έδωσα στη Βιβλιοθήκη όλη τη σειρά του περιοδικού, αυτός μου είπε: «Και τί το θέλεις;». Του είπα ότι είχα γράψει ένα άρθρο και ήθελα να κάνω μια παραπομπή και τότε με επιθετικό ύφος μου λέει: «Και τί φταίω εγώ, κύριε, αν εσύ θέλεις να κάνεις παραπομπή;».

Νίκος Κονομής

Η χρήση ετυμολογικών αποστρώφων στη γραφή της κυπριακής ελληνικής

Κατά τη γραφή της κυπριακής ελληνικής σε φιλολογικά επιμελημένες εκδόσεις διαπιστώνεται μια ιδιαίτερη χρήση του σημείου της αποστρώφου, η οποία δεν παρατηρείται π.χ. στη γραφή της κοινής νέας ελληνικής. Συγκεκριμένα, η απόστροφος χρησιμοποιείται για να δηλώσει φθόγγους που δεν υπάρχουν στη σημερινή μορφή της λέξης, αλλά υπήρχαν σε παλαιότερες μορφές της: για παράδειγμα, οι ορθογραφήσεις (πού), (έννά) και (έν) δεν δηλώνουν κάποια αφαίρεση φθόγγου, αλλά παραπέμπουν στο γεγονός ότι αυτές οι λέξεις κάποτε ήταν «απού», «θεννά» και «δεν».¹ Αυτή τη χρήση της αποστρώφου θα την ονομάσω εδώ «ετυμολογική» (σε αντιδιαστολή προς την κανονική

χρήση της αποστρόφου) λόγω του ότι τείνει να χρησιμοποιείται για να παραπέμφει στην ετυμολογική ιστορία της λέξης (αν και όχι απαραίτητα στο απώτερο έτυμό της).

Στο σύστημα γραφής της κοινής νέας ελληνικής η κανονική χρήση της αποστρόφου είναι να δηλώνει ότι κάποιο φωνήεν τυχαίνει να μην προφέρεται, λόγω α) έκθλιψης (π.χ. <σε όποιο> → <σ' όποιο>), β) αφαίρεσης (π.χ. <μου έδωσε> → <μου 'δωσε>, ή γ) αποκοπής (π.χ. <από το> → <απ' το>). Έτσι π.χ. η γραφή <μου 'φερε> δηλώνει μια εναλλακτική προφορά της φράσης <μου έφερε>.

Αυτή είναι και η κανονική χρήση της αποστρόφου και κατά τη γραφή της κυπριακής: π.χ. η γραφή <τ' αφκά> δηλώνει ότι είναι εναλλακτική προφορά της φράσης <τα αφκά>, στην οποία όλοι οι φθόγγοι προφέρονται κανονικά όπως απαιτεί η προφορά αυτών των λέξεων σε απομόνωση (το άρθρο στην πλήρη του μορφή είναι «τα» και όχι «τ»). Κανονική είναι και η χρήση της αποστρόφου όταν π.χ. εν τη ρύμη του λόγου (ή για σκοπούς μέτρου) αφαιρείται η συλλαβική αύξηση από ρήματα: π.χ. <'φκάλαν τα> = <εφκάλαν τα>. Στην περίπτωση ετυμολογικών αποστρόφων όμως δεν τηρείται η ίδια λογική: π.χ. η γραφή <'ποφκάλλω> δεν συνεπάγεται πως θα μπορούσε εναλλακτικά να προφερθεί <αποφκάλλω>, αλλά ότι το πρόθημα «πο-» κάποτε είχε τη μορφή «από-».

Το φαινόμενο αυτό δεν είναι αποκλειστικά κυπριακό. Το Ιστορικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών ακολουθεί την ίδια λογική για διαλεκτικές λέξεις, όπως π.χ. <σ'τάρι> «σιτάρι», <'ίδα> «γίδα».² Τέτοια χρήση όμως της αποστρόφου δεν γίνεται στο σύστημα γραφής της κοινής νέας ελληνικής: <πετυχημένος> και όχι <'πετυχημένος>. Ακόμη και στο Ιστορικό Λεξικό η ετυμολογική απόστροφος δεν χρησιμοποιείται σε λέξεις της κοινής νέας ελληνικής: π.χ. η λέξη <βγαίνω> γράφεται χωρίς απόστροφο, έστω κι αν προέρχεται από το «έκβαίνω». Αυτή η πρακτική ισχύει και κατά τη γραφή της κυπριακής, αφού λέξεις όπως «φκαίνω» και «πετυχημένος» δεν γράφονται με απόστροφο. Αυτό δείχνει μάλλον ότι η υποκείμενη λογική δεν είναι η διαφάνεια στην ετυμολογία της διαλεκτικής λέξης, αλλά το πώς διαφοροποιείται από μορφές της ελληνικής γλώσσας οι οποίες περιβάλλονται από προφανές κύρος, όπως η αρχαία ελληνική και η κοινή νέα ελληνική. Με άλλα λόγια, η ετυμολογική απόστροφος δεν λειτουργεί ως ένα κομμάτι της γραφής της διαλέκτου αλλά μάλλον ως μια μορφή επισημείωσης, η οποία παραπέμπει στο τί «λείπει» για να ανακτηθεί η σημασία της λέξης βάσει της γνώσης που έχουμε για την κοινή νεοελληνική ή την αρχαία ελληνική. Αυτή όμως δεν είναι η λογική που θα πρέπει να διέπει ένα σύστημα γραφής αλλά μάλλον ένα σύστημα μετα-γραφής: έχει νόημα ως τρόπος για να καταγράψει κανείς μια διάλεκτο έτσι ώστε να γίνεται κατανοητή από τους μη φυσικούς ομιλητές της διαλέκτου. Ως στοιχείο φιλολογικής επισημείωσης σε επιστημονικές καταγραφές κυπριακού λόγου μπορεί να έχει κάποια χρησιμότητα, αλλά στην πραγματική γραφή της διαλέκτου όχι.

Ακόμη και ως στοιχείο ειδικής γραφής της κυπριακής σε επιστημονικές εκδόσεις, η ετυμολογική απόστροφος ίσως να έχει περιορισμένη χρησιμότητα στην προσπάθεια σηματολογικής διαφάνειας των λέξεων, αφού πολλές φορές τέτοια έργα περιέχουν γλωσσάριο που επεξηγεί τις άγνωστες λέξεις ούτως ή άλλως. Επιπλέον, επειδή ακριβώς μαζί με την ετυμολογική απόστροφο γίνεται και χρήση της κανονικής αποστρόφου, δημιουργείται μπερδεμα σχετικά με το ποια είναι η πλήρης μορφή μιας λέξης – κι αυτό το μπερδεμα δημιουργείται ειδικά για τους μη φυσικούς ομιλητές της διαλέκτου. Αν λόγου χάρη γράψουμε «'πολιφάν», στην ουσία αφήνουμε ανοικτό το θέμα για το ποια είναι η κανονική μορφή της λέξης σήμερα στην Κύπρο: είναι «απολιφάν» ή «πολιφάν»; Ένας ομιλητής της κοινής μπορεί να οδηγηθεί σε λανθασμένη εκτίμηση για το παρόν της κυπριακής διαλέκτου, επειδή του παρουσιάζονται λέξεις με ένα στοιχείο από το παρελθόν της.

Οι ετυμολογικές απόστροφες είναι προβληματικές και για άλλους λόγους. Το ρήμα «ντίζω» για παράδειγμα, αν γραφτεί ως (ντίζω) (επειδή συσχετίζεται με το «αγγίζω»), θα έπρεπε να γράφεται στον αόριστο ως (έντίζα) – μια γραφή που δεν εμφανίζεται όμως ακόμη και σε κείμενα που κάνουν ετυμολογική χρήση της αποστρόφου. Αν όμως ο σκοπός είναι η υπόδειξη της «απουσίας» φθόγγων για διευκόλυνση της κατανόησης της σημασίας της λέξης, τότε γιατί αυτό εφαρμόζεται μόνο στα άκρα των λέξεων; Η ίδια αυτή αρχή θα έπρεπε να τηρείται και εντός των λέξεων: π.χ. (ε'πόφαλα), (σ'ερον), (φο'ούμαι). Επομένως παρουσιάζεται μια έλλειψη συστηματικότητας, η οποία αποδυναμώνει τον λόγο ύπαρξης της ετυμολογικής αποστρόφου.

Σε μερικές περιπτώσεις η ετυμολογική απόστροφος χρησιμοποιείται και με μια επιπλέον διακριτική λειτουργία. Συγκεκριμένα διαφοροποιεί ομόηχα όπως την πρόθεση (πού) («από») από το αναφορικό (που) και το μόριο (εν) («δεν») από το ρήμα (εν) («είναι»). Όσον αφορά το ρήμα (εν), στην πλήρη του μορφή είναι «έν», επομένως μπορεί να πάρει κανονική απόστροφο ((έν')) και να διακρίνεται από το μόριο (εν), χωρίς το τελευταίο να χρειάζεται ετυμολογική απόστροφο. Η περίπτωση του (πού) είναι πιο δικαιολογημένη, αλλά με την ίδια λογική και το αναφορικό «που» πρέπει να γράφεται με απόστροφο ((που)), αφού προέρχεται από το «όπου». Από την άλλη, ο τόνος στην πρόθεση (πού) είναι αντιδιαδιακριτικός, αφού μόνο το τοπικό (πού) συνηθίζεται να γράφεται με τόνο. Αν όμως τόσο η πρόθεση όσο και η αναφορική αντωνυμία γράφονται ως (που), τα περιθώρια σύγχυσής τους είναι ελάχιστα, αφού εμφανίζονται σε διαφορετικά συντακτικά περιβάλλοντα.

Σε μερικές εκδόσεις, πέρα από την επισήμανση ότι κάποιος φθόγγος «λείπει» στην κυπριακή σε σχέση με την κοινή ή την αρχαία, επιχειρείται να αποκατασταθεί ο φθόγγος με τη χρήση παρενθέσεων: π.χ. (δ)εν, τη(γ)ανίζω κλπ. Οι παρενθέσεις πιο εύκολα γίνονται κατανοητό πως δεν λειτουργούν ως στοιχείο ενός συνεκτικού συστήματος γραφής αλλά ως ένα είδος εξω-διαλεκτικής επισημείωσης – όπως άλλωστε ισχύει και για την ετυμολογική απόστροφο. Ειδικά όταν λεξικά επιλέγουν αυτή τη χρήση παρενθέσεων δημιουργούν ακόμη μεγαλύτερο μπερδεμα για το ποια είναι η πραγματική μορφή της λέξης: π.χ. μια γραφή όπως ((α)ποφκάλλω) δηλώνει ότι υπάρχουν δύο εναλλακτικές μορφές της λέξης, (αποφκάλλω) και (ποφκάλλω); Και πώς ξεχωρίζουν εκείνες οι περιπτώσεις από λέξεις που όντως έχουν δύο μορφές, όπως ((α)φήνω) και ((α)κόμα); Η κατάσταση επιδεινώνεται σε περιπτώσεις όπως τις λέξεις «πολοούμαι» και «ποθεώννω», οι οποίες, αν γραφτούν ως ((α)πολο(γ)ούμαι) και ((α)ποθεώννω), κάθε άλλο παρά βοηθούν στη διαλεύκανση της σημασίας τους.

Μερικές φορές η λογική της προσκόλλησης σε άλλες μορφές της ελληνικής γλώσσας (και δη της αρχαίας) κατά τη γραφή της κυπριακής οδηγεί και στο αντίστροφο φαινόμενο, δηλαδή στην παράλειψη της κανονικής αποστρόφου. Συγκεκριμένα, οι προστακτικές «δώσ'» και «άφησ'» μπορεί να γραφτούν από μερικούς ως (δως) και (άφης) ως πλησιέστερες στις αρχαίες προστακτικές «δός» και «ἄφες». Αυτές όμως οι γραφές συσκοτίζουν το γεγονός ότι αποτελούν εναλλακτικές μορφές των λέξεων «δώσε» και «άφησε» με εκθλιβόμενο το τελικό (-ε). Αντίστοιχα, χρήστες της ετυμολογικής αποστρόφου μπορεί να μη χρησιμοποιούν την κανονική απόστροφο σε περιπτώσεις που δεν προφέρεται η συλλαβική αύξηση σε κυπριακά ρήματα. Π.χ. η εναλλακτική προφορά «'κρατούσα» (αντί «εκρατούσα») γράφεται συχνά χωρίς απόστροφο, μόνο και μόνο επειδή ταυτίζεται με τη μορφή της λέξης στην κοινή νέα ελληνική.

Γίνεται κατανοητό, λοιπόν, πως στοιχεία που αποτυπώνουν όχι την κυπριακή διάλεκτο αλλά τις διαφορές της από την κοινή και την αρχαία δεν μπορούν να αποτελούν στοιχεία της γραφής της διαλέκτου, αλλά λειτουργούν μάλλον ως ένα είδος μετα-γρα-

φής της. Και ίσως τελικά λόγω της έλλειψης συστηματικής χρήσης της ετυμολογικής αποστρόφου και της ταυτόχρονης χρήσης της κανονικής αποστρόφου να δημιουργούνται περισσότερα προβλήματα από εκείνα που θέλουμε να λύσουμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι συγκεκριμένες αυτές λέξεις παρουσιάζονται και με τις δύο μορφές στη διάλεκτο, αλλά οι δύο μορφές δεν είναι εναλλάξιμες μεταξύ τους. Για παράδειγμα, το «θεννά» εμφανίζεται μόνο μετά τα μόρια «εν» και «αν» («αν θεννά»): αν η πλήρης λέξη ήταν «θεννά» (με το «θ» να μπορεί να αφαιρείται), θα έπρεπε οι μορφές «ενά» και «θεννά» να ήταν αμοιβαία εναλλάξιμες. Το ότι ακριβώς δεν μπορούμε να πούμε «άμαν θεννά φύεις» σημαίνει ότι υπάρχουν δύο μορφές της λέξης που εμφανίζονται σε διαφορετικά περιβάλλοντα – δεν πρόκειται για μία μορφή λέξης με δύο τρόπους προφοράς.

2. Γιώργος Παπαναστασίου, *Νεοελληνική Ορθογραφία: ιστορία, θεωρία, εφαρμογή*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2008, σ. 139.

Σπύρος Αρμωστής

Μικρά φιλολογικά, προσθήκες, διορθώσεις

1. Για την ετυμολογία του ρ. *παουρίζω*. Ο κ. Κώστας Παπαπαναγίδης, στο τχ. 40, σ. 61 τών *Μικροφιλολογικών*, προβαίνει σε μία «γλωσσολογική αναδίφηση» του κυπριακού ρήματος *παουρίζω* (= ώρυομαι, επί κυνός, άλωπεκος), τό όποιο, συμφωνώντας με τόν άληθμόνητο Σάββα Παύλου, ανάγει στην ιταλική λέξη *raupa* (= φόβος, τρόμος, άνησυχία). Έν τούτοις, ή άποψη του Άθ. Σακελλάριου ότι «Ένταύθα τό π ένηλλάγη πρός τό β» ουσιαστικά υιοθετείται – παραδόξως – και από τό *Ιστορικόν Λεξικόν τής Νέας Έλληνικής (ΙΑΝΕ)* τής Ακαδημίας Αθηνών, τό όποιο καταχωρίζει τό *παουρίζω* στό λ. *βαβουρίζω*: *βαβουρίζω* Θήρ. Κρήτ. Πελοπν. (Αΐγ. Κορινθ.) κ.ά. *βαουρίζω* Κύπρ. *παουρίζω* Κύπρ. (= βομβώ, κραυγάζω, κοινωνογώ, ώρυομαι επί κυνός, άλωπεκος κ.τ.τ., ύλακτώ).

Ασχέτως του ότι τό ΙΑΝΕ ανάγει τά *βαβουρίζω*, *βαουρίζω*, *παουρίζω* στην κατ' αυτό «επιποιημένη» λέξη *βαβούρα* (II) (= κοσμοβοή, όχλοβοή, τύρβη, θόρυβος || βόμβος, ζάλη, σύγχυσις || ένόχλησις, συμφορά ιδίως ή έκ βασκανίας προερχομένη), ή έμμεση παραδοχή ότι τό β τράπηκε σε π, και μάλιστα χωρίς τήν παραμικρή έρμηνευτική άναφορά στό φαινόμενο, συνιστά παρέκκλιση από τίς πάγιες (νεογραμματικές) άρχές του λεξικού.

Η δική μας, πάντως, άποψη, λόγω και τής έμφανώς καταστατατικής συνδέσεως τών ρημάτων με τό γαύγισμα του σκύλλου, είναι ότι έλκουν τήν καταγωγή από άναδιπλασιασμένη ρίζα μιμητική τής ώρυγής σκύλλου, άλεπούς κ.λπ., του τύπου τής άρχ. έλλ. όνοματοποιίας *βαύ*, *βαύ*, που έναλλακτική της εξέλιξη είναι και ή έμφαίνουσα τροπή β-β > π-π όνοματοποιία *πάου πάου* (λέγεται για τήν φωνή τής άλεπούς) Κύπρ. Έπομένως ό Κ. Χατζηγιάννου έχει δίκιο, κατά τήν γνώμη μας, που συνδέει τό *παουρίζω* με τήν «όνοματοποιία “πάου-πάου”», πλην όμως, για νά είναι ή έτυμολόγηση έντελής, πρέπει νά έπισημανθής και ή φωνητική εξέλιξη β-β > π-π (β > π), και έπομένως ή προέλευση του *παουρίζω* έκ του *βαβουρίζω* > *βαουρίζω*, κατά παράβαση τών «νεογραμματικών» νόμων.

Άναμενόμενη, βέβαια, είναι ή παρατήρηση ότι, άπ' τήν στιγμή που πρόκειται για ένα είδος όνοματοποιίας, και έπομένως για συμβατική μίμηση φυσικών ήχων, τέτοιου είδους φωνητικές μεταβολές συγχωρούνται. Όμως ή λέξη *βαβουρίζω* ή και *παουρίζω* δεν είναι πλέον ήχομημητική αλλά ήχοποίητη (πρβλ. ήχομημητικά *βαύ*, *βαύ* / *γάβ*, *γάβ* έναντι ήχοποίητων ά.έ. *βαυβύζω*, *βαύζω* / ν.έ. *βαβλίζω*, *βαβίζω*, *γαβλίζω*, *άβλίζω*, *γαβγίζω* κ.λπ.).

Έπομένως, αν παραδεχόμαστε ότι ή συμβατική έκφορά ισχύει όχι μόνο για τήν μίμηση φυσικών ήχων αλλά και για τήν μίμηση τής μίμησης φυσικών ήχων, θά ήταν σάν νά παραδεχόμαστε ότι οι άνθρωποι μιμούνται συμβατικά όχι μόνο τόν ήχο του νερού, τών ζώων κ.λπ.,

άλλά επίσης και τόν ήχο τής γλώσσας τών ανθρώπων. Πράγμα πού βεβαίως συνέβαινε, κατά τήν γνώμη μας, σέ πρωτογενή στάδια εξέλιξης τής ανθρώπινης γλώσσας, αλλά πού ή νεογραμματική επίσημοσύνη δέν είναι διατεθειμένη νά παραδεχθῆ, ἔτσι ὅπως εἶναι δέσμια τής νεωτέρας προσήλωσής της στό δόγμα τής παντοδυναμίας τών φωνητικών «νόμων».

Οἱ θιασῶτες τής νεογραμματικῆς θεωρίας, στήν προσπάθειά τους νά υπερασπισθοῦν τό δόγμα αὐτό, ἐνδεχομένως νά μιλοῦσαν γιά «ἐκφραστικό σχηματισμό». Ἐν τούτοις, πιθανώτερο φαίνεται ὅτι οἱ ποικιλότητες ἐξελίξεις τών ἀναδιπλασιασμένων ἠχομιμητικῶν ριζῶν δέν εἶναι καρπός συνειδητῆς καί ἠθελημένης ἐνέργειας ἀλλά συμπτωματικοῦ χαρακτήρα ἔκφραση τοῦ πανάρχαιου νόμου τής φθορᾶς πού διέπει ὅλα τά ἀνθρώπινα.

Χρῖστος Δάλκος

II. Ποιητάρικες υπερβάσεις. Καίριο χαρακτηριστικό της σπασμωδικῆς μεν ἀλλά μακράς – μακρότατης – θητείας μου στην Τέχνη του Λόγου ὅλες αὐτές τις ἀργόσυρτες δεκαετίες δέν ἦταν ἄλλο ἀπό ἓνα πρῶμο μπόλιασμα της ποιητάρικης παράδοσής μας: τήν πρώτη υπέρβασή μου στην τέχνη των ποιητάρηδων τήν ἔκανα προπολεμικῶς. Ἦμουν 8-9 χρονῶν. Στα νυχτέρια γυναικῶν πού ξεκόκιζαν βαμβάκι καί κορασίδων πού κεντούσαν, καθενυχτικά σχεδόν, διάβαζα ἐνθουσιωδῶς – λέγε ραψωδοῦσα – τις μονοσέλιδες ἤ δισέλιδες φυλλάδες των ποιητάρηδων: ἐνός Ἀριστοτέλη (διόλου ἀριστοτελικοῦ) καί ἐνός Παρασκευά Ζαχαρούλα (διόλου ζαχαρογενούς), τακτικῶν ἐπισκεπτῶν στο χωριό μου, τήν Ἀναφωτί(δ)α Λάρνακος.

Οἱ ποιητές αὐτοί ἔκαναν τις ἐκφωνήσεις των σε βραδινές συγκεντρώσεις στους καφενέδες. Το ρεπερτόριό τους μόνο συνταρακτικά πράγματα περιείχε: θαύματα ἀγίων, θανατηφόρα δυστυχήματα, ἐρωτικές τραγωδίες, ἀγρίους φόνους ἀδιακρίτως. Ἀρχινοῦσαν σε κάπως ομηρικό στυλ, με στερεότυπη ἐπίκληση στα θεία:

*Ω, Παντοδύναμε Θεέ, του κόσμου βασιλέα,
δῶσε μου νουν στην κεφαλήν καί καθαρήν ιδέαν,*

καί, πελαγοδρομώντας σε ὠκεανούς καί θάλασσες δεκαπεντασυλλάβων, ξεμπερδεύαν μ' ἓνα ματεριαλιστικό κρεσέντο:

*Ὅσοι κι αν μ' ἀδρικήσατε ἓναν χαρτίν 'γοράστε,
κείνον (κείνην, κείνους) νά μακαρίζετε κι ἐμένα νά θυμάστε,*

καί οἱ φυλλάδες γινόντουσαν ἀνάρπαστες ἀντί μας εικοσάρας το κομμάτι.

Ἐξαιτίας τής δραματικῆς ἀπόδοσής μου των ραψωδιῶν – πιθηκίζοντας με το ἐναρκτήριο «Ω Παντοδύναμε Θεέ...» ἔκανα κιόλας τον κατανυκτικό σταυρό μου – ἀστόχαστα μου κόλλησαν το ἀνάρμοστο ὅσο καί βλάσφημο παρατσούκλι «Ο Παντοδύναμος». Φρίκη, φρίκη! «Καλῶς τον Παντοδύναμο», «Διάβασέ μας, Παντοδύναμέ μου, το Τραγούδι του φόνου στους Τρούλλους», «Το θαῦμα του Ἀποστόλου Ἀνδρέα», «Πήγαινε νά κοιμηθεῖς καί ὄνειρα γλυκά, Παντοδύναμε...».

Οἱ ἀναγνώσεις σε δεκτικά ἀχροατήρια ἐσπειραν στην ψυχῆ μου στιχουργικές παρορμήσεις, μέχρι πού ἀξιώθηκα νά γίνω λίγο πολύ ποιητάρης. Κατωτέρω παρατίθενται θλιβερά ἀπομεινάρια τῆς ὡς ἄνω «ἐπίδοσής» μου:

*Α, Παναγία Δέσποινα, Παντάνασσα του κόσμου,
γιάτραινα γίνου των κακῶν, του νου καί του φωτός μου.*

*Το μαύρον πικροχάμπαρον ἤρθεν με το ποστάλιν,
πῶς ετουρκέφαν τον κα(δ)ήν καί τον Μοχάμετ Ἀλυν.*

*Τούτον το φάττον, εἶπασιν, ἐγίνην στο Μισίριν,
πῶς ετουρκέφαν, δηλαδή, καί τον Ἀγάν τον φτεῖρην...*

*Ἀπόστολε Ἀντρέα μου, πού 'σαι στο περιγιάλιν,
το τραγούδιν ἐτέλειωσεν· τιμάται ἓναν ριάλιν.*

Γλωσσάρι. το ποστάλι: πλοίο ή αεροπλάνο που σε ορισμένη μέρα και ώρα έφερνε το ταχυδρομείο από την Αίγυπτο στην Κύπρο ~ Μοχάμετ Άλυ: Κεδίβης της Αιγύπτου (1769-1849) ~ και(δ)ής: δικαστής στα οθωμανικά δικαστήρια ~ το φάττον: σκανδαλώδες συμβάν (από το ιταλικό fatto) ~ το Μισίριν: η Αίγυπτος ~ ο Αγάς ο φτείρης: ο ψευδοαριστοκράτης Αγάς (άτομο ακραίας τεμπελιάς) ~ το ριάλιν ή η ριάλα: το ένα 1806 της κυπριακής λίρας επί αγγλοκρατίας.

Υ.Γ. Πρόσθετο δίστιχο στην «Μιστικούρδικη Ωδή...» (Μικροφιλολογικά τχ. 40):

Α Νάσα Καρπασίτισσα, ανέμου ανεμώνα,
παίρνεις - φέρνεις το πνεύμα μου προς αγαθόν λιμώνα.

Από την παροιμία: «Απορπισμένον κάτεργον μες σ' αγαθόν λιμώνα». Απορπισμένος: απελπισμένος· λιμώνας: λιμάνι.

Αντώνης Κ. Ηλιάκης

III. Διορθώσεις. Το σκίτσο του Νίκου Νικολαΐδη που δημοσιεύσαμε στα Μικροφιλολογικά Τετράδια αρ. 19 (2015, σ. 48) δεν πρέπει να ανήκει στον Φώτη Κόντογλου. Το ίδιο σκίτσο δημοσιεύτηκε από τον Τσίρκα, μαζί με την εργασία του «Εύας και Άγγελου Σικελιανού, είκοσι δύο γράμματα στο Νίκο Νικολαΐδη (της Κύπρου)», *Ηώς*, τχ. 98-102 (1966) 66-70: 66, όπου όμως αποδίδεται, σωστά υποθέτουμε, στον μωρασιάτη ζωγράφο Ευάγγελο Ιωαννίδη (1868-1942). Ο τελευταίος ζωγράφισε το 1919 και ένα άλλο σκίτσο του Ν. Νικολαΐδη, που δημοσιεύτηκε στο αθηναϊκό περ. *Βωμός* 12 (15.4.1919) 145.

Το σκίτσο του Γιώργου Κοτζιούλα που δημοσιεύσαμε στα Μικροφιλολογικά (τχ. 40, 2016, σ. 25) φιλοτεχνήθηκε από τον Γεράσιμο Γρηγόρη, όχι από τον Αντώνη Κανά.

Δίστιχα στο κυπριακό ιδίωμα

Η ποίηση έν' ποταμός που τέλειωσιν δεν έσει,
όσες τζ' αν έρτουν αστοσιές, πάντα τζυλά τζαι τρέδει.

Σαν τζύμμαν που σιλιμπουρτά, ούλον τζαι πιτσιαλίζει,
τζ' η ποίηση την λόισιν του ποιητή σκαλίζει.

Η μουσική έν' το δεντρόν, τζ' η ποίηση ανθοί του,
για της ψυδής το 'μέρωμαν βοτάνιν οι καρποί του.

Η μουσική έν' μια θεά, τζ' η ποίηση μια άλλη,
άμαν να σμίξουσιν τζ' οι δκυο, γεμώννει ο κόσμος κάλλη.

Η μουσική τζ' η ποίηση έν' δίπλαρες αφράες,
δικιούσιν το φως στες σκοτεινιές όπως τες ανεράες.

Πού να 'βρω λόγια κεντητά, κουβέντες να πλουμίσω,
που θέλω όλια λεξικά να μπω να ξιντιλήσω.

Η ποίηση ανεφανταρχά, μερονυχτού στην βούφα,
τζαι 'φαίνει πάντα πλουμιστά τζαι μεταξένια ρούχα.

Γλωσσάρι

ανεράα: νεράιδα
ανεφανταρχά: υφάντρα
αρφός: αδερφός
αστοσιά: ανομβρία
βούφα: αργαλειός
δίπλαρος: δίδυμος
δκυο: δίνω
λόισιν: λογισμός
μερονυχτού: μέρα και νύχτα
μέρωμα: ημέρωμα
ξιντιλίζω: εξαντλώ, αδειάζω
πιτσιαλίζω: παίζω με το νερό
πλουμίζω: στολίζω, κεντώ
πλουμιστός: κεντημένος
τέλειωση: παύση
τζύμμα: κύμα
σιλιμπουρτά: σιλιμπουρδίτσω
'φαίνω: υφαίνω
ψυδής: ψυχή

Κυριάκος Ματθαίου

Άγνωστο ποίημα του Θεοδόση Νικολάου

Ύστερα από τον θάνατο του Θεοδόση Νικολάου, έγινε προσπάθεια να εκδοθεί στην Αθήνα μια συγκεντρωτική έκδοση ποιημάτων του. Δυστυχώς η έκδοση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε. Ας ελπίσουμε ότι οι Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού θα εντάξουν στις εκδόσεις τους ένα τέτοιο βιβλίο. Από το αρχαιακό υλικό που βρίσκεται στο Ίδρυμα Φοίβου Σταυρίδη (Λάρνακα), αναδημοσιεύουμε εδώ φωτογραφικά ένα από τα αδημοσίευτα ποιήματα του Θ. Νικολάου με τον τίτλο «Επεμβαίνουν», αφιερωμένο στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη.

ΕΠΕΜΒΑΙΝΟΥΝ

Στη μνήμη τῶ φίλου Γ. Π. Σαββίδη

Οἱ φίλοι μας πὸ δὴ εἶναι μαζί μας πῶτα,
Γιατὶ ὁ θάνατος τὸς ἔχει στεφανώσει,
Ἄλλως σὸν φτάσανε στὸ ταξίδι τὸ τέρας
κι ἄλλως μὲ θία ἀρωκτίζοις τὸς ξαφνικά
Ἄπο τῆ μαγεμένη ἀγκυλῆ τῆς ζωῆς,
Ἔρχομαι συχνὰ ἀνάμεσά μας καὶ μὲ θύοικαν.
Στὸ καφειεῖο, σπὴν ταβέρνα, σπὴν οὐπτροφιά μὲ φίλους
στέκονταν δὴπρὰ μας, κ' ἀθόνταν δὴπρὰ μας, ~~οὐμπαρκαλάτα~~
Ἐμπρησμένη στὸς βρόμους πὸς τραβῆμε καὶ σχεδιάζομε.
Ἀμίλητοι. Εἶναι ἴσως πὸς μὲ ἀλήγη συλλογισμοῦκοτε
Γι' αὐτὰ πὸς ἔαρετε γὰ ἀεὶ με καὶ δὴ εἶπαμε
Γι' αὐτὰ πὸς εἶπαμε καὶ πὸς δὴ ἔαρετε νὰ πῆμε }
Ἢ νὰ τὰ πῶμε, ἀλλὰ κἀπὸς διαφορετικῆς,
Γιὰ τῆ σιωπῆ πὸς δὴ τὴν ἀφήσαμε ν' ἀντίσει
καὶ τὸς εὐχόμενος κερφῶς τῆς νὰ γευτῆμε.
Ἀμίλητοι. Ἢ ἀδύνατη παρουσία τὸς (ἐν τέτοις
Ἐπιρροάζει κατὰ κἀπὸς τὸς πῶτα
καὶ κἀπὸς τὸν τῆ σκέψη καὶ τὸ λόγρ μας.
Ἔτσι κατὰ κἀπὸς τὸς πῶτα ἐπιρροάζει σπὴ ζωῆ μας,
Ἐπιρροάζει ὅμως διαφορετικῆς, μὲ τῆ σιωπῆ τὸς.

πὸς πὸς δὴ πῶτα

Θεοδόσης Νικολάου

πὸς πὸς δὴ πῶτα
πὸς πὸς δὴ πῶτα